

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

ЛОПАТИНСЬКИЙ Ю. М.
КИФЯК В. І.

РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРА
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ
НА ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАДАХ

МОНОГРАФІЯ

Чернівці
Чернівецький національний університет
2014

УДК 338.43:330.341.2(477)

ББК 65.9(4УКР)320

Л 771

*Рекомендовано до друку Вченою радою економічного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 10 від 30 жовтня 2014 р.)*

Рецензенти:

Гудзинський Олексій Дмитрович, доктор економічних наук, професор Національний університет біоресурсів і природокористування України, професор кафедри менеджменту імені проф. Й.С. Завадського;

Шпикуляк Олександр Григорович, доктор економічних наук, старший науковий співробітник, Вінницький національний аграрний університет, декан економічного факультету.

Лопатинський Ю. М., Кифяк В. І.

Л 771 Розвиток аграрного сектора національної економіки на інституційних засадах : [монографія] / Ю. М. Лопатинський, В. І. Кифяк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 248 с.
ISBN 978-966-423-323-8

Узагальнено теоретико-методологічні засади інституційного механізму розвитку аграрного сектора, розкрито зміст основних категорій інституціональної теорії та подано характеристику інституційного механізму аграрного розвитку. Здійснено діагностику генезису трансформації інституційного механізму аграрного сектора національної економіки та тенденцій його розвитку, проведено оцінку рівня інституційного забезпечення механізму аграрного розвитку. Обґрунтовано основні стратегічні компоненти інституційного механізму розвитку аграрного сектора України, в основі якого – солідарно-субсидіарна модель розвитку господарюючих одиниць.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів економічного профілю, державних діячів, керівників і спеціалістів організацій розвитку аграрного сектора, а також усіх, хто цікавиться проблемами розвитку аграрного сектора національної економіки.

УДК 338.43:330.341.2(477)

ББК 65.9(4УКР)320

ISBN 978-966-423-323-8

© Лопатинський Ю.М., Кифяк В.І., 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....5

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА

1.1. «Розвиток» як іманентна якість соціально-економічних систем.....8

1.2. Економічна сутність інституцій як базового фактора аграрного розвитку.....28

1.3. Елементні взаємодії у структурі інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки44

1.4. Методика дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки.....58

Висновки до розділу 1.....72

РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО АГРАРНОГО СЕКТОРА

2.1. Генезис трансформації інституційного механізму аграрного розвитку України.....74

2.2. Тенденції розвитку вітчизняного аграрного сектора як результат трансформації його інституційного механізму.....90

2.3. Рівень інституційного забезпечення механізму аграрного розвитку в Україні.....113

2.4. Регіональні особливості функціонування інституційного механізму розвитку аграрного сектора130

Висновки до розділу 2.....140

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ДІЄВОГО ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ ЯК СТРАТЕГІЧНА ПОТРЕБА РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Оптимізаційна модель діяльності суб'єктів аграрного господарювання в умовах стохастичної невизначеності з урахуванням інституційних факторів.....	143
3.2. Удосконалення державного регулювання як складової інституційного механізму розвитку аграрного сектора.....	159
3.3. Стратегічні компоненти інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки.....	171
Висновки до розділу 3.....	186
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	191
ДОДАТКИ.....	219

ПЕРЕДМОВА

В історичному контексті в умовах переходу до ринкової економічної системи виникла необхідність у вкрай стислий часовий період з урахуванням вагомої суспільної значущості сформувати ефективний інституційний механізм розвитку аграрного сектора на базі соціально-економічної та культурної спадщини минулих трансформацій та передового зарубіжного досвіду. На даний час, коли основні засади господарювання у ринкових умовах визначилися, формується новий тип ментальної моделі економічної поведінки. Водночас виразними є особливості аграрного сектора національної економіки, на який покладається відповідальність не тільки за продовольчу безпеку країни, а й за створення конкурентних переваг у зовнішньоекономічному векторі розвитку України у зв'язку зі зростаючими темпами інтеграції до світового співтовариства.

Особливої актуальності набуває практична розробка та реалізація принципів і моделей розвитку аграрного сектора на новій теоретичній основі, яка би враховувала специфіку нинішнього етапу посттрансформаційних перетворень. Механізм розвитку сектора, що діяв за командно-адміністративної системи, вичерпав себе, а новий і досі не сформовано остаточно. Суперечності інституцій, які впливають на аграрні відносини, у сучасних умовах виступають бар'єрами на шляху забезпечення ефективного функціонування ринкової економічної системи.

Діючий нині механізм розвитку аграрного сектора національної економіки не повністю відповідає новітнім потребам удосконалення економічних відносин. Такий стан, зокрема, зумовлений конфліктним характером трансформаційних процесів, який уособлює колізії формальних і неформальних інституцій. В умовах системної перебудови економіки України у напрямі її адаптації до ринкових відносин, в яких провідне місце займає ліберальна орієнтація, об'єктивно нагальне створення інституційного механізму, який би стимулював суб'єктів господарювання до персоніфікованого розвитку.

У сфері інституційних досліджень наявні плідні здобутки зарубіжних учених, таких як Т. Веблен, У. Гамільтон, Г. Демсец,

Т. Еггертсон, Р. Капелюшніков, С. Кірдіна, Дж. Коммонс, Р. Коуз, К. Менар, Г. Мюрдаль, Д. Норт, А. Олейнік, М. Олсон, Е. Остром, В. Полтерович, Е. Сото, Г. Таллок, О. Уільямсон, Дж. Ходжсон, А. Шастітко, А. Яковлєв та ін. Вітчизняна інституціональна думка представлена працями О. Алімова, С. Архієреєва, Т. Гайдай, В. Геєця, А. Гриценка, А. Даниленка, В. Дементьєва, С. Кваші, Ю. Кіндзерського, В. Мандибури, Є. Матвєєва, О. Прутської, Р. Пустовойта, В. Якубенка, О. Яременка та ін.

Міждисциплінарний характер і багатоплановість інституціональної теорії зумовлюють перспективність її застосування як прикладної концепції секторального розвитку, зокрема аграрного. Вагомий внесок в обґрунтування концептуальних засад удосконалення розвитку аграрного сектора зробили В. Андрійчук, О. Бородіна, П. Гайдуцький, В. Губенко, О. Гудзинський, М. Дем'яненко, Ю. Лупенко, М. Малік, Л. Мармуль, О. Мороз, В. Месель-Веселяк, О. Могильний, О. Онищенко, Т. Осташко, Б. Пасхавер, І. Прокопа, П. Саблук, Г. Черевко, О. Шпикуляк, В. Юрчишин та інші науковці.

Різні підходи до теорії розвитку соціально-економічних систем представлені у працях Р. Лукаса, А. Льюїса, Г. Мюрдаля, Р. Солоу, Й. Шумпетера та ін. У вітчизняній науці проблеми розвитку розглядалися такими вченими: Н. Афанасьєвим, В. Василенко, І. Ворожейкіною, В. Горемікіним, Н. Захаровою, О. Козловою, А. Кузнецовою, Ю. Петрунею, О. Раєвневою, В. Рогожиним, В. Рудиком, С. Шимшиловою, Н. Цопою та ін.

Водночас існує потреба у поглибленні системних досліджень сутності та практичного застосування дієвого інституційного механізму розвитку аграрного сектора. Не досліджені також повною мірою механізм, інструментарій і принципи розвитку аграрного сектора як системного утворення. Цим зумовлюється актуальність обраної теми дослідження.

Методологічною основою роботи виступають фундаментальні положення теорії інституціоналізму; за базисну методологію взято системний підхід, який якнайповніше враховує всі сторони формування інституційного механізму розвитку аграрного сектора. Авторами використовуються такі загальнонаукові методи, як абстрактно-логічний (для визначення

ролі основних елементів інституційного механізму розвитку аграрного сектора), аналізу та синтезу (при дослідженні окремих складових об'єкта й узагальненні одержаних результатів), монографічний метод (при аналізі діяльності та результатів діяльності окремих аграрних суб'єктів господарювання). Історичний та діалектичний методи використовувалися при дослідженні генезису розвитку інституцій та аграрних трансформацій; порівняльний та економіко-статистичний – у процесі аналізу тенденцій розвитку аграрного сектора та оцінки рівня інституційного забезпечення механізму аграрного розвитку; кореляційно-регресійний аналіз – при визначенні факторів впливу на процес становлення аграрного сектора та інституційного механізму його розвитку; *SWOT*-аналіз та *PEST*-аналіз – при дослідженні інституційних умов розвитку аграрного сектора; методи економічного моделювання та прогнозування – при формуванні перспективної моделі функціонування суб'єктів аграрного сектора.

У монографії обґрунтовуються теоретичні засади та розроблено практичні рекомендації щодо побудови дієвого інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА

1.1. «Розвиток» як іманентна якість соціально-економічних систем

Економічні системи зазнають постійних змін, викликаних внутрішніми та зовнішніми факторами. При цьому рівень і глибина змін для різних економічних систем відмінні. Наприклад, кінець минулого століття характеризувався стрімким зламом більшості планово-економічних систем. Торкнулися ці трансформації й економіки України. За час, що минув з початку кардинальних змін, у окремих країнах колишнього соціалістичного табору досягнуто різних результатів соціально-економічного розвитку як наслідків суспільних перетворень.

Сучасні реалії бізнес-середовища України до певної міри є наслідками непослідовних трансформацій економічних відносин. Неврахування комплексності проблем кожної зі сфер економіки змушують переглянути позиції як політики держави, так і вітчизняної економічної науки. На нашу думку, побудова концепцій подальшого розвитку національної економіки повинна будуватися на основі системних підходів. Необхідність застосування системної методології підтверджується взаємопов'язаністю економічних, соціальних, правових аспектів господарювання та їх причинно-наслідковими зв'язками, а також розмитістю меж макро-, мезо- та мікросередовищ. Отже, закономірно, що дослідження розвитку національної економіки та її складових доцільно будувати на позиціях системного підходу, який дозволить якнайповніше враховувати всі аспекти економічних реалій і дасть можливість дослідити не тільки основні, а й побічні явища, які часто відіграють вагомий роль у формуванні механізму впливу на економічні відносини.

Системний підхід передбачає розгляд явищ і процесів у взаємозв'язку та взаємодії, як єдиного цілого, тобто дослідження як системи у цілому, так і структури об'єкта. Тож система може бути об'єктом пізнання, з одного боку, або системний підхід

може використовуватись як інструментарій дослідження – з іншого.

Первинними складовими системи є її елементи. Вони поєднуються між собою різними типами зв'язків за формою та структурою. У складних системах елементи об'єднуються в підсистеми, взаємозв'язки між якими формують систему. Відзначимо, що поняття «елемент» є контекстно залежним, тобто при розгляді іншої проблематики або на іншому рівні аналізу тієї ж проблеми певний об'єкт може тлумачитися або як елемент, або як підсистема, яка складається з дрібніших одиниць. Це стає можливо завдяки тому, що елемент входить до системи не всією сукупністю своїх властивостей і характеристик, а лише тими властивостями, завдяки яким він несе в системі певне функціональне навантаження та займає в ній відповідне місце [257], що узагальнено відповідає теорії соціальних систем.

Зміст поєднання елементів у систему полягає в синергетичному ефекті їх взаємодії, суть якого проявляється у тому, що результат від їхньої співпраці у системі значно дієвіший, ніж індивідуальне функціонування елементів. Відзначимо, що саме цільова спрямованість є критерієм інтегративності системи.

Вважаємо, що методика побудови взаємовідносин між елементами системи визначає її архітектоніку, форма взаємозв'язків – архітектуру. Постійне вдосконалення ієрархічних зв'язків між елементами системи визначається як самоорганізація системи. Процес створення, функціонування й удосконалення системної архітектури призводить до прогресу розвитку.

Для розуміння суті «розвитку» як явища, М. Косолапов співвідносить цю категорію з єдиним понятійним рядом «переміни-зміни-трансформація-еволюція-розвиток». Ключовими критеріями різниці між цими категоріями є протяжність (тривалість) відповідного явища у часі, їх походження та характер (випадкові-закономірні), тип їх спрямованості (зворотні-незворотні) [115, с. 107]. Тобто розвиток є базовою категорією процесу руху системи.

Перші еволюційні та стрибкоподібні уявлення щодо розвитку як зміни частини буття зустрічаються ще у працях

Анаксимандра, Емпедокла та Демокрита [див. 7, с. 58-90, с. 135-171]. Так, ще Аристотель визначав розвиток з системного погляду, зокрема як принцип, згідно з яким сутність явища є елементом, необхідним у системі цілого [див. 129].

Нагадаємо тезу Е. Морена, що розвиток, який розглядається винятково як технічний і економічний процес, включаючи і сталий розвиток, перетворюється на ніщо; такий розвиток не витримує критики. Нам необхідне більш багате та складне розуміння розвитку [151, с. 60]. Узагальнено розуміння розвитку ґрунтується на засадах системного аналізу, закладеного концепцією теорії систем Л. Берталанфі.

Як відомо, у багатогранній категоріальній характеристиці систем виокремлюють відкриті та закриті системи. Розвиток, спричинений трансформацією лише внутрішньої архітектури, характерний для закритих систем, тобто таких, що функціонують відокремлено від зовнішнього середовища. Закритим системам властива еквіфінальність – спроможність системи змінювати поведінку шляхом удосконалення системної архітектури.

У теорії загальної економічної рівноваги Л. Вальраса описано «замкненей кругообіг», у якому функцію цілеспрямовуючого розвитку перебирають на себе зовнішні фактори. А Й. Шумпетер зазначає, що позбавлене внутрішніх джерел розвитку, економічне життя лише пристосовується до того впливу, який справляють на нього природа та суспільство [275, с. 73]. Так, учений увів чітке розмежування між процесом пристосування системи в межах її кругообігу (простого відтворення) і процесом розвитку, який перетворює структуру кругообігу (динаміка).

Елементи відкритої системи взаємодіють із факторами зовнішнього середовища, що в результаті призводить до зміни системної архітектури. Як зазначає А. Гальчинський, життєздатність системи визначається не тільки і не стільки її спроможністю до самоорганізації, скільки потенціалом динамічного самооновлення, здатністю до цілеспрямованого розвитку [35, с. 7]. Така система здатна розвиватися швидше, оскільки застосовує як власну системну архітектуру, так і сигнали із зовнішнього середовища для досягнення певного

пріоритету.

Погоджуємося з Ю. Петрунею та О. Івашиною, що прогрес у розробці теорій розвитку пов'язаний з усвідомленням того, що суспільство є відкритою системою, а економічний процес трактується не як автоматична поступальна стійка рівновага, яка забезпечується завдяки дії ринкових сил, а як виникнення й укріплення асиметричної взаємозалежності між різними факторами розвитку. Крім того, економічний розвиток, який спочатку розглядався як поняття одновимірне, вчені все більше розглядають як явище багатовимірне, багатоаспектне, яке має параметри соціальні, політичні, культурні, етичні тощо. Роль суб'єкта економічного розвитку визначається вченими не лише на основі концепції базових потреб, теорії людського капіталу, за макро- чи мікроекономічними суб'єктами, – в цій ролі виступає насамперед індивід [178]. У сучасному світі реалізації економічних інтересів роль окремих індивідів зростає. Водночас не можна не врахувати дію сукупності інституційних факторів.

Наявність великої кількості впливових факторів, як усередині системи, так і ззовні, призводять до порушення рівноваги системної архітектури (рівноважний стан здебільшого характерний для закритих систем). Здатність системи після зовнішніх збурень відновити свою архітектуру характеризується стійким станом рівноваги. Водночас, для процесу розвитку, який зумовлюється постійною зміною системної архітектури, стани рівноважності та стійкості системи є короткотривалі. Як зазначав М. Моїсеєв, стійкість доведена до своєї межі, припиняє будь-який розвиток. Вона суперечить принципам мінливості [148, с. 42]. Звідси зрозуміло, що розвиватися здатні здебільшого відкриті системи, для яких рівноважність характерна лише у певний короткий проміжок часу або ж відносно конкретних умов.

Унаслідок неможливості детермінувати наступний стан системи в умовах мінливого зовнішнього середовища зв'язки системи дуже часто набувають випадкового (стохастичного) характеру – як реакція на дію факторів зовнішнього та внутрішнього середовищ, що робить процес прогнозування розвитку відкритої системи складним, а в деяких випадках – неможливим. Тобто має місце невизначеність розвитку системи.

Невизначеність – досить широке поняття, яке відображає

об'єктивну неможливість отримання абсолютного знання про внутрішні та зовнішні умови функціонування соціально-економічних систем, неоднозначність їх параметрів. Невизначеність трактується не лише у розумінні відсутності вичерпного знання, а й як постійна змінюваність умов, трансформація, швидка та гнучка переорієнтація виробництва, дії конкурентів, зміна кон'юнктури ринку тощо [25, с. 31]. Невизначеність неоднорідна за формою прояву та за змістом.

У сучасних умовах підвищення інтенсивності процесів глобалізації, інтеграції та науково-технічного прогресу відкриті системи, до яких належить і економічна, змушені розвиватись у швидкозмінних і агресивних умовах середовища функціонування. Тому конструкція системних зв'язків повинна бути адаптивною та гнучкою, щоб бути спроможною реагувати на мінливі фактори зовнішнього середовища.

Отже, економічний розвиток, як зазначає А. Гальчинський, має двоїсту специфіку, поєднує в собі об'єктивні та суб'єктивні складові, траєкторії самоорганізації економічного процесу і водночас його цілеспрямування. Механізми самоорганізації забезпечують функціонування економіки на основі іманентної рефлексивності, самозабезпечення граничної рівноваги економічної системи, збалансованого кругообігу її структурних елементів, відтворення їх життєдіяльності в певних просторових і часових параметрах [35, с. 6], що характерно і для національної економіки як складної системи.

Залежно від ефективності реакції системи на зміни зовнішнього середовища розвиток може бути прогресивним, регресивним чи прямолінійним. Так, дезорганізація та хаос, які виникають під час або ж після впливу на систему непередбачуваних факторів, призводять до необхідності переконструювання зв'язків між елементами системи, які при ефективній архітектоніці ставатимуть більш упорядкованими та доскональними, що буде передумовою прогресивного розвитку. Під останнім розуміємо зміну станів системи, яка сприяє досягненню цілей та підвищенню корисного синергетичного ефекту системи. Протилежний стан характеризується як регрес. У реальному житті однолінійного розвитку майже не існує. Зазвичай, прогрес чергується з регресом і з моментними прямолінійними змінами

стану системи, оскільки передумовою досконалішої організації елементів системи є їх дезорганізація.

Системоутворюючими складовими окремих секторів національної економіки є підприємства. З одного боку, розвиток окремих (багатьох) підприємств визначає розвиток економіки в цілому, з іншого – економічна ситуація (економічна політика, правове забезпечення, конкурентна взаємодія тощо) суттєво впливає на розвиток окремого підприємства.

З позицій системного підходу підприємство є складною відкритою системою, яка складається з багатьох однорідних зв'язків і взаємовідносин між елементами, сукупності яких складають його підсистеми. Водночас підприємство також є підсистемою певного сектора, а сектор – підсистемою господарського комплексу країни.

Так, аграрні підприємства є складовими аграрного сектора, який є складовою господарського комплексу країни. Тож підприємство характеризується економічною, організаційною та соціальною цілісністю взаємовідносин. Причому всі елементи системи підприємства спрямовані, як правило, на досягнення однієї мети через систему пріоритетів. Відзначимо, що ієрархічність і підпорядкування елементів формують організаційно-правову форму підприємства, а відносини із зовнішнім середовищем – форму власності.

Різні підходи до теорії розвитку представлені у працях У. Ділла, А. Томпсона, Дж. Гелбрейта, Й. Шумпетера та ін. Деякі автори досліджують окремі типи розвитку, зокрема такі, як «сталий розвиток», «організаційний розвиток», «адаптивний розвиток», «соціально-економічний», «керований» та ін. Проте домінантою цих понять є все ж таки єдине поняття розвитку. Водночас, попри наявність окремих розробок з цілісного пояснення цієї категорії, вважати це питання остаточно розв'язаним не можна. Воно розглядається з різних позицій, з урахуванням різного ступеня деталізації, різноманітних факторів тощо. Складність аналізу досліджень, що характеризують розвиток, полягає у різних рівнях ієрархії об'єкта дослідження, а також глибині теоретичних досліджень.

Погоджуємося з В. Загородським, що саме від того, наскільки чітко буде окреслено зміст розвитку конкретного

об'єкта, буде залежати ефективність механізмів його забезпечення [69, с. 6]. Сукупність визначень базової категорії наведена в додатку А.

Такі автори, як Н. Афанасьєв, В. Горемикін, В. Рогожин, В. Рудик розглядали категорію «розвиток» з економічних позицій, визначаючи розвиток як цілеспрямований рух на підвищення ефективності виробництва продукції, оптимальної якості, кількості й асортименту [8; 43].

Учені В. Василенко, Т. Калинеску, Ю. Погорелов досліджували категорію «розвиток» через економічне зростання господарюючого суб'єкта з покращенням показників його функціонування [23; 97; 180]. Інші вчені (І. Богатирьов, В. Волкова, Л. Мельник, О. Раєвнева) визначають його як природний закономірний процес змін властивостей соціально-економічних систем [15; 27; 139; 201]. На противагу їм В. Герасимчук, О. Козлова, А. Тридід указують на таку характеристику досліджуваного поняття, як цілеспрямованість, тобто розвиток вони ототожнюють з спрямованим процесом досягнення цілей [38; 111; 241], що за сутністю ближче до категорій менеджменту.

Розвиток у факторному розрізі досліджували А. Амельченко, А. Воронін, Н. Цопа. Вони розглядали розвиток відносно зовнішнього середовища, вказували на вплив як внутрішніх, так і зовнішніх факторів [2; 31; 261], що важливо в умовах посилення впливу зовнішніх факторів на функціонування соціально-економічних систем.

І. Ворожейкін, М. Захаров, А. Кузнецов, С. Шимшилов розглядали соціальний напрямок розвитку як процес поєднання форм і методів впливу на вирішення соціальних проблем [30; 80; 269], що актуально в умовах соціально-орієнтованої економіки.

Отже, підходи до трактування розвитку можна узагальнити та систематизувати так (рис. 1.1).

Недоліком існуючих підходів є те, що вони фрагментарно відображають сутність даної категорії й автори не розглядають її як елемент системного аналізу стану соціально-економічної системи та складову механізмів її удосконалення.



Рис.1.1. Підходи до визначення категорії «розвиток»
Примітка. Авторське трактування.

Усе розмаїття визначень категорії «розвиток» мусить складати єдність, яка має логічний послідовний порядок. Тож для того, щоб зрозуміти, що таке розвиток, потрібно системно структурувати дефініції в логічному порядку та з кожного визначення виділити ознаки досліджуваної категорії, адже саме ознаки можуть розкрити внутрішній зміст поняття. Для цього спочатку необхідно визначити розвиток як самостійну категорію, відокремлюючи її від інших категорій, оскільки часто аксіоматично приймається синонімічність понять «розвиток» і «зростання», що не можна визнати коректним, оскільки категорія зростання базується тільки на кількісних змінах об'єкта, а розвиток охоплює, як кількісні, так і можливі якісні зміни [180]. Причому зростання, зазвичай, характеризується позитивними кількісними змінами, тоді, як розвиток формується структурними та функціональними змінами соціально-економічних систем. Саме отримання нових якостей та компетенцій є ознакою розвитку системи.

Іноді замість розвитку використовується категорія генезису, яка походить з древньогрецької мови та визначається як виникнення або процес формування [32]. У літературі генезис – момент зародження і процес наступного розвитку, який приводить до певного стану, виду, явища. Тобто, як видно з даного тлумачення, генезис охоплює розвиток і етап «до розвитку», тобто є ширшим поняттям, але не тотожним. А згідно зі словником іншомовних слів, у якому трактування генезису більш буквально з огляду на походження слова (грецьке слово «породжую», «створюю»), а отже, і більш точно, генезис визначається як походження, виникнення; процес утворення [222]. Тобто тут указується лише на етап «до розвитку», відмежовуючи розвиток в окрему категорію.

Проведений аналіз термінологічного апарату дозволяє констатувати невизначеність і у використанні поняття «функціонування системи», відсутність його чіткого розмежування з поняттям «розвиток». Такий стан справ зумовлений взаємозв'язком цих понять: система може розвиватися тільки в процесі свого функціонування, правильне і зворотне твердження – функціонування системи створює передумови для її розвитку.

У праці Л. Мельника зазначено, що розвиток є результатом синергетичного ефекту проявів саме цих трьох властивостей: безповоротності, спрямованості та закономірності [139]. У О. Раєвнєвої визначено взаємозв'язок між цими властивостями [201, с. 98]. Проте схилиємося до погляду Ю. Погорєлова, який не вважає розвиток закономірним процесом, указуючи на його непостійність. Підтвердження цьому – існування таких станів підприємства як банкрутство, деградація, застій і т.д. [180]. Детермінувати цю ознаку можна через категорію «функціонування підприємств», що і є безперервним закономірним процесом.

Так, у дослідженні О. Раєвнєвої категорія «функціонування» розкривається як реалізація в часі основних функцій системи, спрямованих на досягнення мети її діяльності в рамках існуючої структури та досягнутої якості системоутворюючих елементів; як стан рівня погодженості функціонування мається на увазі упорядкованість діяльності. Також відзначено, що законами

функціонування та розвитку системи виступають істотні, регулярні взаємодії із зовнішнім середовищем, які у певний спосіб формують її поведінку в теперішньому та майбутньому [201, с. 85; 196]. Н. Гражевська та Л. Тарасевич розрізняють функціонування економічної системи як її існування та життєдіяльність у певному квазістаціонарному стані та розвиток як процес динамічної зміни квазістаціонарних станів [45, с. 43; 231, с. 16-17].

З урахуванням викладеного функціонування соціально-економічної системи доцільно визначити як процес організованої реалізації функцій її основних (сфери виробництва, розподілу та обміну), базових (ціннісної, державно-управлінської, природокористування, власності та правової) та забезпечувальних (фінансово-кредитної, грошової, інфраструктурної, соціального забезпечення та інформаційної) підсистем для забезпечення співіснування її суб'єктів для задоволення їх потреб у певних рівноважних станах. Тоді розвиток соціально-економічної системи суспільства можна розглядати як керований чи самокерований процес трансформації її функціонування в динаміці, який супроводжується зміною її підцілей під впливом зовнішніх або внутрішніх шоків і ґрунтується на приведенні структурних і змістових можливостей реалізації функцій основних, базових та забезпечувальних підсистем у відповідність з новими підцілями [149, с. 152].

У визначеннях багатьох учених можна простежити таку необхідну умову розвитку, як приріст потенціалу чи корисного ефекту. З позиції господарюючого суб'єкта приріст потенціалу і є одним з корисних ефектів функціонування. А щодо такої умови як досягнення цілі, то виходячи з того, що розвиток є процесом (у цьому збігаються погляди більшості науковців) нарощування чогось (як попередньо визначено), досягнення цілі не є обов'язковою умовою розвитку.

За допомогою блок-схеми можемо схематично зобразити співвідношення категорій «розвиток», «генезис» і «функціонування» соціально-економічних систем (рис. 1.2).

Отже, процесу розвитку як самостійній категорії, притаманні:

- 1) процесність;

- 2) динамічність;
- 3) цілеспрямованість;
- 4) досягнення корисного ефекту;
- 5) якісні та кількісні зміни;
- 6) вплив факторів зовнішнього та внутрішнього середовища;
- 7) адаптивність (координованість із розвитком зовнішнього середовища).

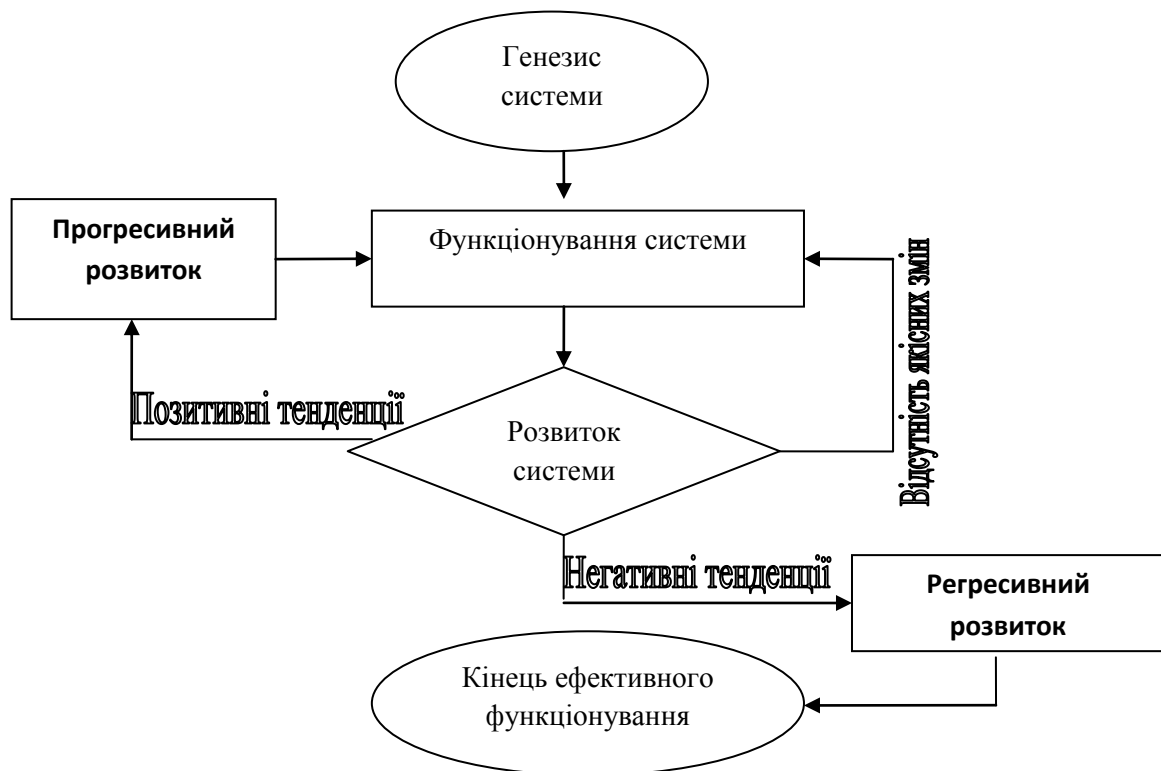


Рис. 1.2. Блок-схема співвідношення категорій «розвиток», «функціонування», «генезис» соціально-економічних систем

Примітка. Розроблено авторами.

З сутнісних характеристик **розвитку** визначимо його як цілеспрямований процес кількісних і якісних змін функціонування системи, який відбувається шляхом адаптації до факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, спрямований на досягнення визначених пріоритетів.

Отже, розвиток відбувається за пріоритетними напрямками, тобто пріоритет задає вектор розвитку, виступає як стимул, рушійна сила. Розвиток у часовому аспекті – це відрізок часу,

якому також властиві вихідний та кінцевий пункт руху, тобто він має свій вектор і певний зміст, а пріоритет задає напрям руху.

Зауважимо, що пріоритети розвитку можуть мати чітко виражені секторальні особливості. Особливе місце в системі національної економіки займає *аграрний сектор*, пріоритети розвитку окремих господарюючих суб'єктів якого повинні, по-перше, бути взаємозумовлені й узгоджені з пріоритетами всього аграрного сектора, які необхідно реалізовувати у процесі розвитку; по-друге, враховувати інституційні обмеження, що перешкоджають прогресивному розвитку; по-третє, будуватися на базі специфічних факторів, які впливають на хід розвитку аграрного сектора.

При розгляді соціально-економічної системи – аграрного сектора – як стратегічної складової національної економічної системи з погляду основних системних ознак підкреслимо той аспект, що сектор є особливим об'єднанням соціальних агентів і водночас економіко-соціальним середовищем, яке знаходиться у сфері системи зв'язків і норм, детермінованій владними, організаційними, економічними, культурними, соціальними, природними, екологічними факторами.

Так, аграрний сектор є диференційованою, стійкою, живою, рухомою, адаптивною, сприйнятливою до новацій і тому такою, що розвивається, системою.

Звідси випливає, що аграрний сектор є поліфункціональною системою, яка виконує такі функції:

- безпеки – продовольче забезпечення населення країни, окремих домогосподарств;

- виробнича – виробництво та реалізація сільськогосподарської продукції;

- розподільча – підтримка соціально-економічного розвитку певних територій;

- соціальна – вплив на процеси зайнятості й урбанізацію населення;

- інституційна – підтримка та розвиток інституційних норм;

- екологічна – вплив на використання та відтворення природних ресурсів, факторне визначення розвитку сільських територій.

В умовах мінливого інституційного середовища розвитку аграрного сектора необхідна консолідація зусиль усіх суб'єктів аграрних відносин для спрямування можливостей аграрного сектора на формування конкурентних переваг національної економіки. У конкурентному економічному середовищі максимальні можливості аграрного сектора визначаються не лише можливостями максимізації прибутків, а й спроможностями суб'єктів господарювання передбачати потенціальні зміни в мінливому середовищі та їхньою готовністю гнучко реагувати на ці зміни. Джерелом формування таких можливостей є стратегічний потенціал сектора, під яким розуміють сукупність наявних ресурсів і можливостей для досягнення стратегічних пріоритетів розвитку сектора з урахуванням умов середовища функціонування. Тож важлива мета розвитку аграрного сектора – підвищення використання його стратегічного потенціалу. Формування стратегічного потенціалу сектора залежить не тільки від його потенційних ресурсних можливостей, а й значною мірою від середовища реалізації стратегічних напрямів розвитку.

В умовах формування нових економічних відносин і реформування системи секторального функціонування визначення та дослідження принципів розвитку секторів національної економіки має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки систематизація принципів розвитку складових національної економіки окреслить базові основи здійснення цього процесу.

На даному етапі розвитку вітчизняної економіки, на наш погляд, доцільно спиратися на принципи західної економічної науки, адаптовані до українських реалій, де би збалансовувалися ринкові та державні регулятори для створення ефективного середовища функціонування господарюючих суб'єктів і відповідних секторів національного господарства (табл. 1.1).

Наголосимо, що всі зазначені принципи пов'язані між собою в єдиній системі. Недотримання хоча б одного з них загрожує не лише уповільненню темпів розвитку національної економіки, а й розбалансуванню всієї системи. Кожен принцип, а тим більше їх сукупність, мають велику кількість взаємозв'язків і взаємозалежностей, тому кожний принцип як елемент системи може сприяти розвитку сектора, і, навпаки, при порушенні його

реалізації – гальмувати.

Таблиця 1.1

Система принципів секторального розвитку

Групи	Принципи та їх характеристика
Правові принципи	Свобода та ініціативність підприємництва
	Забезпечення реалізації принципу рівних можливостей у політиці, економіці, духовній сфері життя, суспільства в цілому (Ст. 24 Конституції України)
	Поліформічність – плюралізм усіх форм власності, серед яких приватна власність посідає домінуюче місце як основа ініціативної, творчої, підприємницької та іншої господарської діяльності (Ст. 41 Конституції України)
	Чітке закріплення правовими нормами процедурно-процесуальних механізмів сприяння розвитку секторів і господарюючих суб'єктів
	Вільний рух капіталу, товару та послуг на території України (Господарський Кодекс України) та між країнами (умови та принципи СОТ)
Економічні принципи	Сприяння розвитку ринкових відносин
	Сприяння розвитку науково-технічного прогресу
	Комплексний підхід до використання внутрішніх резервів і зовнішніх можливостей
	Збалансованість витрачених ресурсів і отриманих вигод
	Поєднання раціонального використання факторів виробництва
	Цільове використання ресурсів лише на пріоритетні напрями
	Економічна відповідальність суб'єктів господарювання за прийняті рішення
	Економічна обґрунтованість – установлення пріоритетів на підставі рівня розвитку національної економіки та фінансових можливостей самих підприємств
	Наступність – проходження ряду етапів, протягом яких поступово ускладнюється та урізноманітнюється зміст і напрями розвитку секторів як системних утворень
Альтернативність рішень указує на потребу прорахунку різних варіантів досягнення визначених пріоритетів	
Соціальні принципи	Інтеграція зв'язків між соціальними, культурними, екологічними, економічними та іншими процесами у країні
	Відповідальність за стан навколишнього середовища господарюючими суб'єктами
	Гармонізація розвитку підприємства із загальнолюдською культурою
	Принцип високого рівня етичних норм господарської поведінки
	Розробка системи конкретних дій щодо беззаперечного гарантування продовольчої безпеки України, в т.ч. формування та підтримку на необхідному рівні стратегічних резервів
	Поєднання інтересів держави, регіонів, секторів і підприємств
	Інтеграція економічних і соціальних пріоритетів розвитку сектора

Примітка. Розроблено авторами.

З розглянутих принципів випливає, що «розвиток» є системною, поліфункціональною категорією, яка може бути реалізована на основі розвитку його елементів, які його забезпечують у соціальній, економічній, екологічній, правовій та політичній сферах відтворення суспільних відносин [94, с. 23], що є передумовою розгляду та реалізації цього процесу з інституційних позицій. Тобто процес розвитку передбачає поєднання економічного зростання, захисту навколишнього середовища та соціальної відповідальності охоплює внутрішню складову – вдосконалення й запозичення досвіду інших суб'єктів і зовнішню складову – економічну, соціальну, морально-етичну збалансованість.

Таке розуміння розвитку практично-зорієнтоване і дозволяє визначити напрями впливу на цей важливий процес, оскільки розвиток має багатовимірний характер та охоплює глибокі зміни в усіх сферах функціонування системи: економічній, соціальній, організаційній, інституційній, техніко-технологічній.

Отже, у забезпеченні процесу розвитку ключову роль відіграє середовище функціонування системи, у т.ч. секторальні особливості. Саме вплив сукупності передбачуваних і непередбачуваних факторів формує механізм розвитку сектора. Тобто необхідною передумовою забезпечення ефективного розвитку об'єкта є створення такого механізму, який би враховував як його внутрішню архітектуру, так і фактори зовнішнього середовища.

Специфіка аграрного сектора як економічної системи полягає в тому, що він тісно пов'язаний з природними факторами, які визначають як внутрішні можливості сектора, так і окреслюють межі зовнішньої взаємодії у зв'язку з нерівномірним їх розподілом територіально.

Зауважимо, що теоретичні та прикладні підходи до визначення факторів, які зумовлюють вплив на рівень секторального розвитку, в сучасній науці розроблені достатньо широко, хоча більшість запропонованих підходів не враховують вплив інституційного середовища на цей багатогранний процес. Оцінка окремих факторів у контексті розвитку аграрного сектора представлена у працях О. Бородіної, В. Валентинова,

С. Гаркавенка, О. Гудзинського, М. Дем'яненка, Ю. Лупенка, О. Олійника, О. Онищенко, Б. Пасхавера, В. Юрчишина та ін.

Віднесенню тих чи інших факторів до певної класифікаційної групи та характеристиці кожного фактора приділено чимало уваги з боку науковців. Проте, на наш погляд, визначати фактори доцільно стосовно конкретного господарюючого суб'єкта, залежно від форм власності, сектора економіки, сегмента ринку, організаційної структури, географічного розташування та психологічного клімату як усередині підприємства, так і в окремому секторі.

Саме тому концептуально умови розвитку аграрного сектора доцільніше розглядати відносно середовища функціонування. Так, традиційно розрізняють неієрархічний та ієрархічний підходи до опису структури середовища організації, які втілено у відповідних моделях.

Клас неієрархічних моделей базується на ідеї про наявність кількох пов'язаних між собою і не підпорядкованих один одному елементів, розміщених поза сектором (організацією). Головне тут – твердження про наявність елементів, які так чи інакше впливають на визначення цілей, розподіл ресурсів і забезпечення розвитку господарюючих суб'єктів сектора, акцентується увага на сформованій під впливом зовнішніх елементів структурі цілей, розподілі владних повноважень і налагодженні ефективної взаємодії між компонентами зовнішнього середовища.

Ієрархічна концепція набула розвитку в багатьох працях сучасних спеціалістів зі стратегічного управління. Однією з них є модель ієрархічної структури середовища, запропонована У. Діллом [289] і розвинена А. Томпсоном та І. Стріклендом [303]. Наявність такої моделі зумовлена ще й тим, що, як стверджує Дж. Гелбрейт, межі зовнішнього та внутрішнього середовищ дещо розмиті внаслідок взаємопроникнення елементів організації та середовища [291]. Але названі фактори «запрацюють» за певних умов, а точніше, правил і норм. Вироблення ж норм і правил руху господарської системи – це і є завдання аналізу інституційних факторів [183].

Недоліком ієрархічної моделі, на нашу думку, є врахування впливу інституційних факторів (нормативне забезпечення, історія, традиції, обряди, церемонії, цінності, норми, заборони,

ритуали, лідери, герої/лиходії) тільки у внутрішньому середовищі, тоді як вони займають значну частку у структурі як середовища завдань/рішень, так і у зовнішньому середовищі.

Вагомість інституційних факторів підтверджена численними дослідженнями науковців, на підґрунті яких сформувалася узагальнена теорія інституціоналізму. Інституціональна концепція дає можливість розглянути розвиток не лише як особливу (соціальну) гілку еволюції, а як фундаментальну системну категорію з широким контекстом, зумовленим процесом універсумізації.

Сам суб'єкт економічного розвитку в інституціоналізмі розглядається не лише крізь призму засвоєння універсальних цінностей, але й з урахуванням традиційних і модерністських цінностей суспільства, що підкреслює необхідність інституційного аспекту дослідження економічного розвитку [90, с. 16] та відповідає принципам системного підходу.

У сучасних умовах господарювання чітко проявляється невизначеність вітчизняного аграрного господарювання, що серед багатьох факторів пов'язано з інституційними факторами, зумовленою недосконалістю (незавершеністю, неповнотою) інституційного середовища.

Мінімізація невизначеності у суспільстві належить інституційним факторам, зокрема формальним і неформальним інституціям, які спрямовують їх діяльність у певному напрямі. У наукових працях недостатньо приділено уваги інституційній невизначеності, яка в умовах мінливого середовища набуває особливого значення.

Можемо виділити такі інституційні фактори, які породжують невизначеність:

1) структурний – спричинений наслідковим характером елементів економічного механізму: ціноутворення – фінансове забезпечення – розвиток кредитних відносин тощо;

2) динамічний – спричинений науково-технічним прогресом, тенденції та наслідки якого дуже важко передбачити. Так, унаслідок інтенсифікації виробництва аграрних підприємств, з одного боку, збільшилась продуктивність праці, з іншого – зріс рівень безробіття на селі;

3) людський – зумовлений психологічною мінливістю

настроїв людей та їх поведінки;

4) фактор обмеженості інформації;

5) обмеженість інструментарію – в аграрному виробництві і сьогодні неможливо точно передбачити погодні умови для формування оптимальної структури насаджень та ін.

Тому можемо виділити такі види невизначеності з урахуванням інституційних факторів:

– ментально-психологічна, – домінуючим фактором якої є людський;

– трансакційна – даний вид невизначеності є відображенням недосконалого інституційного забезпечення прав власності;

– системно-синергетична – основу цього виду складає структурний фактор, який ґрунтується на системному підході;

– трансформаційна невизначеність – характерна для всіх перехідних економік і систем;

– інтеграційна невизначеність – зумовлена зростаючими темпами глобалізації економічних процесів, що особливо актуально для аграрних підприємств у сучасних умовах інтеграції на світовий ринок.

Отже, для ефективного розвитку аграрного сектора та його господарюючих суб'єктів необхідно врахувати апріорні компоненти середовища функціонування. Саме інституційне середовище охоплює сукупність основоположних фінансових, політичних, соціальних і правових правил і організацій, які визначають форму суспільного устрою і через формальні та неформальні обмеження (норми права, правила, постанови та добровільно прийняті норми поведінки, звичаї) регулюють поведінку суб'єктів економіки й у такий спосіб впливають на розвиток економічної системи суспільства [259, с. 26].

В умовах інтеграції України до світового економічного простору інституціональній теорії секторального розвитку приділяється все більше уваги, адже саме інституційний базис поряд з методологічною та нормативною основою формує ефективне ринкове середовище (зокрема для вітчизняного аграрного сектора), в умовах якого рівень розвитку потенціалу сектора дозволить досягнути рівня розвитку аналогічних секторів

на світовій економічній арені.

Динаміка економічного зростання та розвитку сучасних країн-лідерів цивілізаційного процесу демонструє наявність глибокого взаємозв'язку інституційного устрою суспільства та конфігурації господарського механізму як матеріальної основи національної економіки [186, с. 26]. Удосконалена нами модель інституційного середовища буде мати такий вигляд (рис. 1.3).

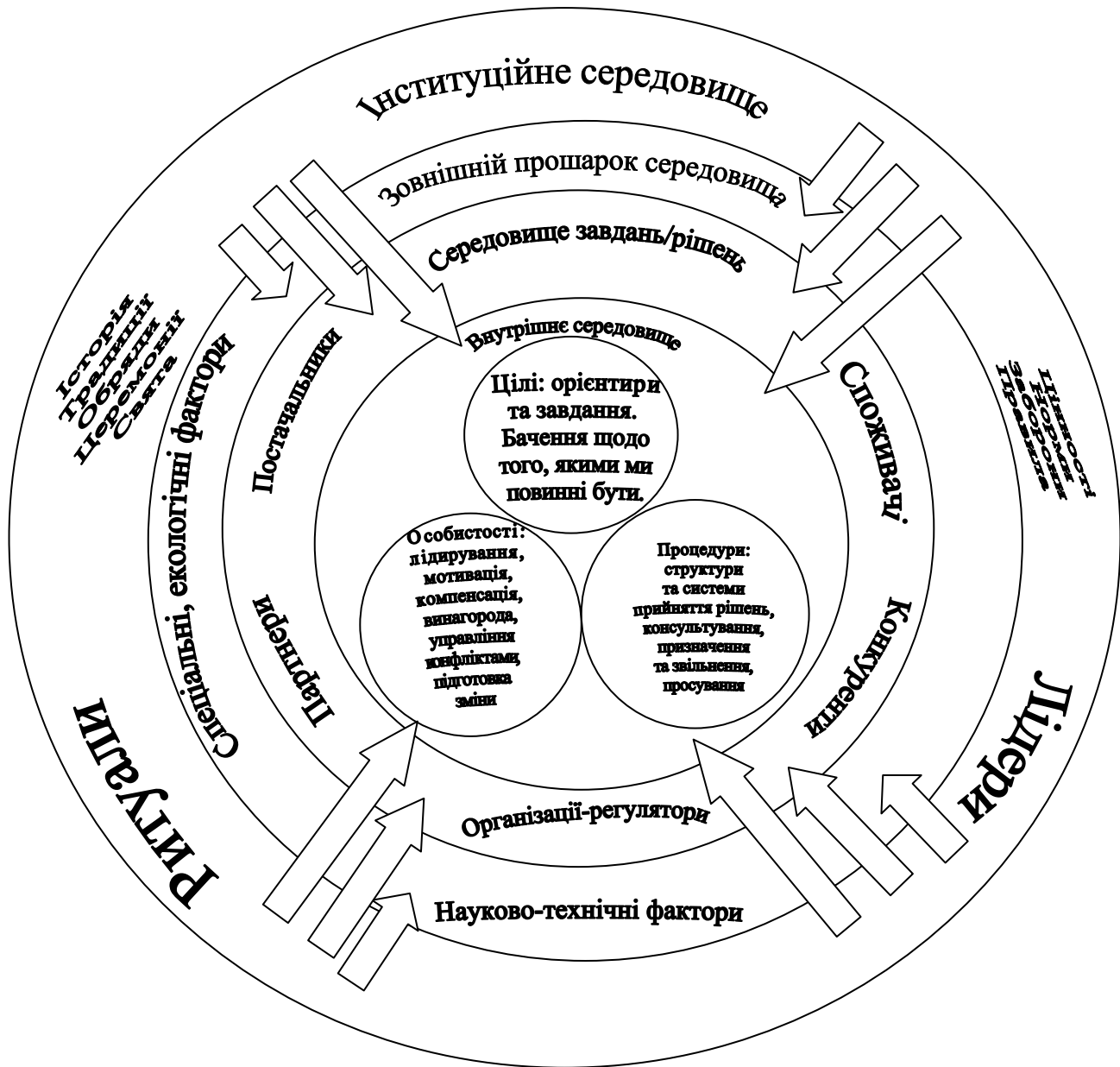


Рис. 1.3. Модель інституційного середовища національної економіки

Примітка. Удосконалено на основі [303].

Рисунок 1.3 демонструє, що інституційні фактори пронизують усі рівні середовища сектора, тобто є їх підґрунтям. Їх сукупність утворює інституційне середовище, яке присутнє на всіх рівнях впливу, тож не виділяється в окремий прошарок (рівень), а є їх основою та інтегруючою силою.

Зважаючи на інтегрованість факторів впливу на розвиток національної економіки як відкритої системи, виникає потреба в розробці нових науково-методологічних принципів її ефективного функціонування, в основу чого має бути покладена концепція інституціоналізму, міждисциплінарні підходи якого більш придатні для системи національної економіки як сфери складної взаємодії природних, технічних і соціально-економічних факторів.

Визначальною є потреба створення інституційних структур, інституційного середовища та інституційних відносин ринкового типу [128, с. 73]. Виникає необхідність кореляції функціонування секторів економіки з методологією, механізмом впливу й організаційно-економічним інструментарієм реалізації системи їх розвитку.

З урахуванням викладеного розвиток соціально-економічної системи доцільно трактувати як динамічну систему взаємодіючих підсистем, передумов, факторів і принципів, які формують вектор кількісних і якісних змін, спрямованих на досягнення пріоритетів в умовах мінливого зовнішнього середовища.

Якщо розвиток національної економіки й окремих секторів має базуватися на інституціональній теорії у прикладному застосуванні щодо соціально-політичних, економічних і юридичних відносин у суспільстві, то доцільний розгляд основних складових інституційного середовища, зокрема – інституцій як базових факторів розвитку.

1.2. Економічна сутність інституцій як базового фактора аграрного розвитку

Розвиток аграрного сектора безпосередньо залежить від механізму створення умов функціонування, а саме: рівня його інституційного забезпечення, що характеризується кількістю та дієвістю задіяних інституцій. Отже, інституції є апріорними у середовищі розвитку національної економіки та виступають каркасом спрямовування дії факторів з метою забезпечення оптимального середовища розвитку аграрного сектора.

У сучасній науці пошук істинності значення таких категорій інституціоналізму як «інститут» та «інституція» набув широкої популяризації. Проте, незважаючи на широкий спектр думок вітчизняних науковців, усі вони ґрунтуються та тяжіють до дефініцій класиків цього напрямку.

У вживанні термінів «інституція» та «інститут», спочатку в радянських, а згодом і в російських та українських дослідженнях учених з'явилася низка лінгвістичної та змістової некоректностей.

Погоджуємося з Т. Гайдай, що для вирішення дискусій заслуговує увагу передмова С. Сорокіної до російського перекладу праці Т. Веблена «Теория праздного класса» 1984 р., де зазначається, що «інституціоналізм» пов'язаний з двома категоріями: «інституція» – настанова, звичай, порядок та «інститут» – закріплений звичай у вигляді закону чи установи. Далі по тексті термін «*institution*» був перекладений як інститут. По суті, цим відбулася підміна цих двох понять [33]. Крім того, даний шаблон перекладу був застосований і для перекладу праць Д. Норта, Дж. Ходжонса, О. Уільямсона та інших, тоді як оригінали праць присвячені саме інституціям. Зазначимо, що в європейській та американській науці така дискусія не має місця, оскільки термін «*institution*» – є об'єктом вивчення теорії інституціоналізму, а «*institute*» – означає заклад чи нормативно-правовий акт.

Тож можемо зробити висновок, що апріорною категорією інституціоналізму є інституція, а інститут – термін, який використовується здебільшого у юридичній науці для позначення сукупності нормативно-правових актів, які регулюють певну

сферу суспільної діяльності. З цього погляду інститут також є важливою одиницею інституційного середовища, оскільки інституціоналізм знаходиться на перетині економічної, юридичної, соціологічної та інших наук. Відповідно, формальне закріплення інституцій у єдині структури впливу на відносини відбувається через інститути. Таке тлумачення категорій «інститут» та «інституція» збігається з позицією О. Шпикуляка, який зазначає, що інституції позиціонуються як правила гри або «регулятори», а ринкові суб'єкти визначають рівень їх адекватності процесам, що підлягають регулюванню. Економічним інститутом є організація, установа, підприємство, правило або норма поведінки, керована й керуюча системи, угода, контракт тощо [271]. Окрім того, таке розмежування частково узгоджується з позицією тих науковців, які вважають інституцію складовою інституту [265, с. 9]. Та і з цього погляду первинним елементом є інституція, саме тому в подальшому дослідженні ми використовуємо категорію «інституція» як змістову основу інституційного механізму.

Розглядаючи проблему визначення інституцій як базових компонентів інституційного середовища, зазначимо, що саме вони є факторами активізації чи гальмування розвитку, формуючи ефективне чи неефективне середовище функціонування агентів аграрного сектора. Сукупність визначень категорії «інституція» наведена у додатку Б.

Інституції виступають синергетичним поєднанням можливостей та обмежень розвитку аграрного сектора, структуруючи його взаємовідносини, поєднуючи у собі систему факторів, організаційних складових, процесів і результатів їх дії, вони являють собою складну діалектичну категорію. Проте такий ареал дефініцій базових понять інституціоналізму не зумовлює однозначного їх трактування без розуміння висхідних основ інституцій, що є ядром істинності розуміння категорії, визначення якого дасть можливість адекватно окреслити їх роль в окремих сферах господарювання, зокрема аграрній.

Деякі науковці визначили конкретне ядро інституцій, яке, на їхню думку, найбільш глибоко відображає його сутність. Так, А. Гриценко вважає, що висхідною категорією, з якої

починаються інституції, є категорія «обмеження». Адже саме обмеження спрямовують діяльність у певне русло і є для неї законом. Обмеження як висхідна категорія виявляється у внутрішній обмеженості витратами часу праці, тобто у вартості, яку досліджує трудова теорія, і в зовнішній, кількісній обмеженості благ, яка вивчається маржиналізмом [93, с. 95], що засвідчує взаємопроникнення економічних теорій.

Вихідним для дослідження економічних інституцій, як вважає Н. Метеленко, є не поняття діяльності чи суспільних відносин, а поняття потреб та інтересів. Отже, виникнення економічних інституцій має характер спонтанної самоорганізації, основу якої складає поділ праці, викликаний розбіжністю системи потреб, інтересів і цінностей людини [142, с. 35] як дійової особи.

Одним із головних формувальних базових елементів економічних інституцій, як вважають С. Матвєєв і Л. Лясота, є соціальні норми поведінки. Норми як неформальні обмеження поведінки впливають з уявлень, сформованих індивідуально на ґрунті організованої ідеології та життєвого досвіду. Вони відіграють надзвичайно важливу роль в обмеженні доступних альтернатив поведінки, визначаючи в такий спосіб і перебіг розвитку інституцій [137], з чим погоджуємось.

На думку Р. Пустовійт, ключовим фактором для розуміння інституцій та функціонування господарюючих суб'єктів є правила, які визначаються як довгостроковий дозвіл або заборона щодо підприємницької діяльності, що супроводжується реальними або символічними санкціями чи винагородами [199, с. 13-14], що формує інституційні обмеження.

Важливо врахувати думку О. Яременка, який указує на одну з сторін природи інституцій – конфліктну передумову. Інституція народжується не лише як спосіб повторювальних дій, а й як спосіб узгодження різних інтересів і цілей взаємодіючих суб'єктів. Основу визрівання погоджувального призначення інституцій складає тріада «контакт – конфлікт – контракт» [93, с. 105]. Інституційний механізм якраз покликаний мінімізувати умови виникнення конфліктів.

Погоджуємося з В. Якубенко, що при всіх обґрунтуваннях використання терміна «інституція», напевне, можна

сконцентрувати увагу на чотирьох його ознаках, які складають завершене коло в його визначенні. По-перше, у використанні поняття «інституція» опосередковано покладається логічна процедура виведення мікроявищ і процесів на макрорівень. Інституція завжди розглядається як результат соціалізації, суспільного визнання. По-друге, поняття «інституція» пов'язується з організаційним чи правовим оформленням забезпечених легітимністю явищ. По-третє, і в економічному аспекті це головне, будь-яка інституція – це сфера, а точніше, рамки існування та підґрунтя отримання специфікованих форм доходу. По-четверте, у будь-якій інституції ознака соціальності є домінуючою, але не позбавлена природних, психобіологічних основ [280, с. 13]. Це особливо актуально для аграрної сфери, адже у сільській місцевості особливо сильні, з одного боку, традиції, з іншого – почуття суспільної відповідальності, що змушує щорічно обробляти землю, не особливо очікуючи на прибуток.

Узагальнюючи розглянуті підходи, можемо визначити **аграрні інституції** як відносно стійкі комбінації факторів, які регулюють господарську поведінку дійових осіб аграрного сектора та є результатом компромісу їх інтересів.

Економічна сутність аграрних інституцій як елементів єдиного механізму впливу на аграрні відносини проявляється в їхніх функціях. Так, аграрні інституції виконують:

1) стабілізаційну функцію, яка проявляється у сукупності обмежень, які формують інституції, що стримує трансформаційні зміни певних економічних укладів і порядків. Дана функція забезпечується системою взаємодії формальних і неформальних інституцій, тіснота зв'язків яких часто стримує зміну укладів, або ж робить певні зміни неприйнятними. Звичайно, зміни інституційних умов – невинний процес, проте значення має поступовість трансформацій;

2) функцію зменшення невизначеності – здійснюється шляхом установлення стійких ієрархічних статусів і структури взаємовідносин;

3) регулюючу функцію – інституції зумовлюють ту чи іншу поведінку суб'єктів шляхом формування сприятливих чи несприятливих умов для неї;

4) системоутворюючу функцію – інституції виступають критерієм формування певних секторальних формацій.

Конкретизація ролі інституцій у механізмі впливу на розвиток аграрних відносин проявляється у такому:

- інституції є мотивуючими та/або гальмуючими факторами аграрних відносин, які спрямовують поведінку суб'єктів ринкової сфери у певне русло: впливають на інвестиційний клімат сектора, розвиток і впровадження організаційних і технологічних новацій, формують рівень довіри суб'єктів, як один до одного, так і до зовнішніх контрагентів;
- інституції, з одного боку, ініціюють конфлікт інтересів суб'єктів аграрного сектора, а з іншого – є результатом вирішення суперечок. Причому і в першому, і в другому випадку вони виступають імпульсами розвитку аграрних суб'єктів господарювання й аграрних відносин;
- унаслідок своєї консервативної природи інституції виступають захисними елементами від швидкозмінних умов ринку;
- інституції сприяють суспільному розподілу ресурсів між учасниками аграрних відносин.

Для характеристики устрою інституційного середовища важливо проструктурувати його основні елементи за типами, видами та формами (рис. 1.4).

Типи інституцій – це особливий порядок регулювання, що виражається у певному поєднанні способів (дозволів і заборон) і створює стан більшого чи меншого сприяння для певної господарської поведінки. Тобто кожен тип інституцій характеризується відмінними способами впливу та інструментарієм, який використовується для регулювання відносин.

Специфікою нормативно-правового забезпечення в аграрному секторі є те, що він переважно здійснюється через регулювання відносин власності на землю. А аграрний економічний устрій та соціальні механізми тісно пов'язані з розвитком сільських територій.

Форма інституцій – це спосіб їх зовнішнього вираження та прояву, що засвідчує рівень їхньої загальнообов'язковості.

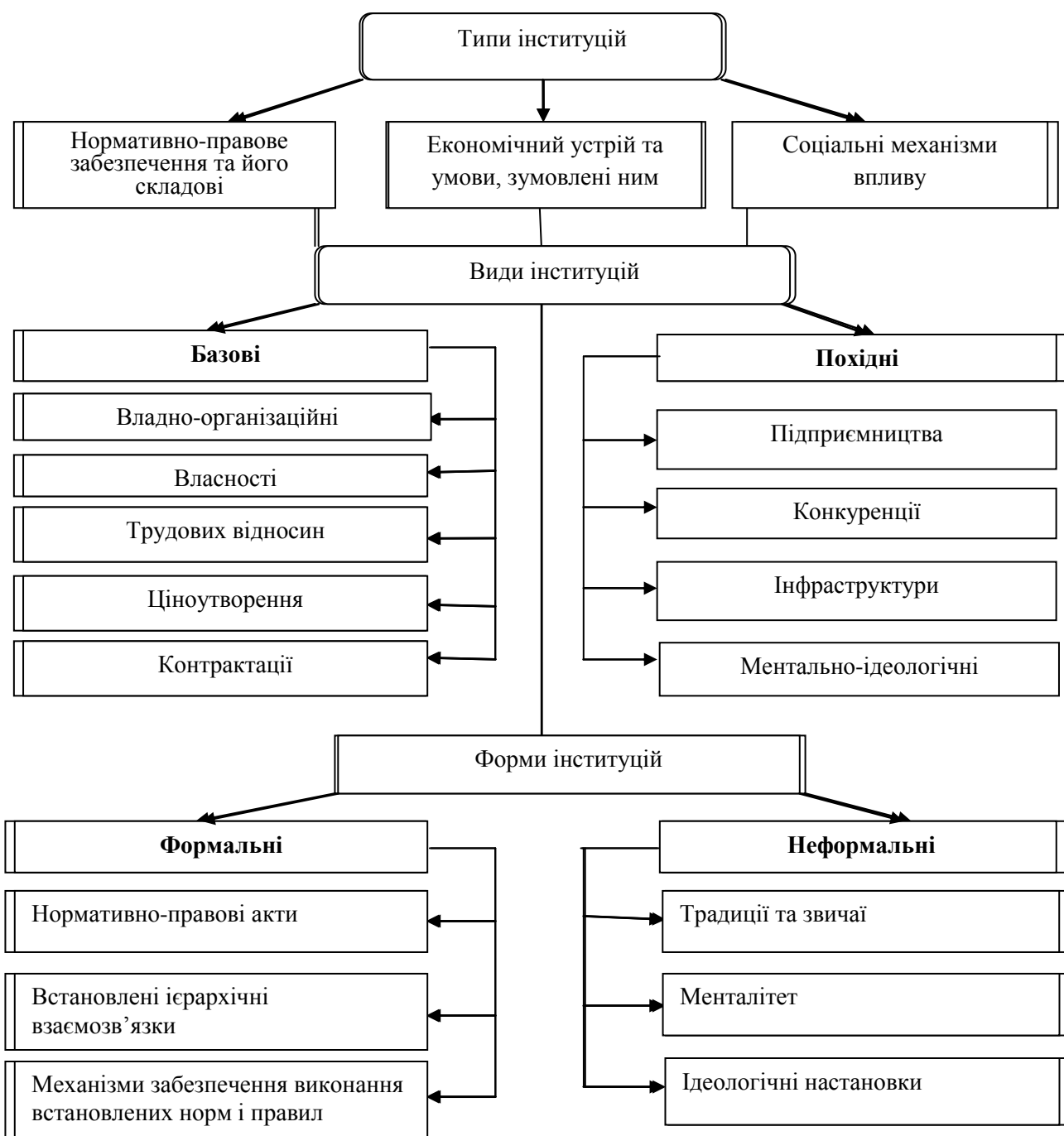


Рис. 1.4. Ієрархічна схема інституцій в інституційному механізмі розвитку аграрного сектора національної економіки

Примітка. Авторське трактування.

Основними формами інституцій є формальні та неформальні. Формальні інституції розглядаються як публічні нормативно-правові акти та механізми їх дотримання. Тому

неформальні інституції розглядаються як загальноприйняті правила поведінки, зумовлені минулим досвідом і культурними традиціями. Тобто концептуальними аспектами неформальних інституцій є ментально-спадкові та морально-етичні норми певної групи людей. Таке структурування інституцій запропоноване вперше Д. Нортон [161; 162]. Формальні та неформальні інституції завжди взаємодіють: доповнюють одна одну чи вступають у колізії. В ідеальному вимірі формальні інституції створюються на основі існуючих неформальних, а неформальні – виступають засобом реалізації та заміни формальних.

Характеристику ролі неформальних інституцій у функціонуванні механізму впливу на аграрні відносини, на нашу думку, найбільш повно відобразить поняття «менталітет» як інституційна форма колективної свідомості, що регулює істотні сторони поведінки людей. За визначенням О. Гриценка, менталітет слугує основою формування інших інституційних форм, оскільки менталітет – це сукупність традицій, установок, автоматизмів і звичок свідомості, властивих окремим індивідам чи людській спільності, які формують систему цінностей та форми поведінки людей, що належать до тієї або іншої соціально-культурної спільності. У моделях менталітетів відбиваються особливості діяльності людей, їхня взаємодія з різними соціальними групами [46, с. 36-38]. Вважаємо, що саме неформальні інституції є одними з вагомих обмежуючих факторів упровадження ринкових моделей в аграрну сферу, що спрямовує русло аграрних трансформацій у бік неефективності та незавершеності.

Формальні інституції здебільшого є наслідком діяльності організацій сфери державного регулювання. А неформальні інституції відображають ставлення економічних акторів до формальних через довіру до влади, рівень виконання законів, опортуністичну поведінку тощо. Такий взаємозв'язок формує синергетичний ефект дії елементів інституційного механізму.

Разом із підкресленням визначального впливу формальних інституцій, зауважимо, що створення ефективного середовища розвитку аграрного сектора неможливе без урахування неформальних інституцій, які створюють підґрунтя для

формування формальних. Це важливо з погляду не лише формування в суспільстві економічної культури й економічного мислення, а й економічної практики, реалізації економічної політики, динамізму економічного розвитку, наявний потенціал якого нині дедалі більше обмежується соціальним і морально-етичними факторами зростання [35, с. 9]. Дослідження моральних і культурних норм допоможе сформувати дієвий інституційний механізм розвитку аграрного сектора для українських реалій.

Характеристиці окремих видів інституцій у науковій літературі приділено достатньо уваги, однак їх дослідження як елементів комплексу інституційного середовища вимагає розгляду їх у взаємозв'язку та взаємозумовленості, а також у контексті впливу на досягнення пріоритетів – ефективного розвитку аграрного сектора. Критерієм поділу інституцій на базові та похідні виступає значимість інституцій для регулювання розвитку господарської системи. Базові інституції – це ядро інституційного механізму, їх сукупність формує інституційну систему (матрицю – за трактуванням С. Кірдіної [101] та Ю. Лопатинського [126]). Інституційна система є каркасом інституційного середовища розвитку секторів і формує критерій поєднання інших елементів у інституційний механізм. Похідні інституції функціонують на основі базових.

Так, владно-організаційні інституції визначають владну ієрархічну структуру суспільства, способи прийняття рішень і контролю [255, с. 174]. Владні інституції в Україні побудовані за принципом «біполярності», що передбачає їх ієрархію за двома рівнями: загальнодержавним та регіональним (місцевим). До групи цих інституцій зазвичай відносять державну владу та владу органів місцевого самоврядування. Водночас зауважимо, що при такому поділі з поля зору практично випадає секторальний рівень ієрархії, що зменшує його роль і приклад чого можна спостерігати в Україні.

Треба також звернути увагу на особливу роль держави саме як базової інституції, котра створює норми та правила, організовує умови їх реалізації. Адже, як свідчить досвід трансформації постсоціалістичних економік, неефективне формування державою середовища дії формальних інституцій може призвести до несприятливих інституційних факторів через

опортуністичну поведінку суб'єктів аграрних відносин.

Державне регулювання, з одного боку, виконує роль системоутворюючого ядра інституційного механізму розвитку аграрного сектора, визначаючи його пріоритети, напрями та форми взаємодії з іншими механізмами впливу на розвиток національної економіки, а з іншого – є втіленням взаємопов'язаних формальних і неформальних інституцій. Тобто державне регулювання виступає спрямовуючим вектором, критерієм поєднання елементів інституційного механізму руху в певному напрямі.

Так, проблеми державного регулювання цього надзвичайно важливого для України сектора вітчизняної економіки постали в процесі переходу до ринкової системи господарювання, відходу від адміністративно-командних методів управління. За таких умов виникла нагальна необхідність активізації наукових досліджень у цьому напрямі. Проте О. Могильний актуалізує проблему взаємовідносин державного впливу на відтворення аграрного сектора та стимулів ринкового механізму щодо розвитку господарюючих суб'єктів після завершення трансформаційного періоду та подолання кризових явищ, тобто вже в умовах визначеності типу економічних відносин [145, с. 4-5]. Це пов'язано із природою основної інституційної суперечності перехідного періоду: між державою – ідеологом, архітектором ринкової трансформації та структурної перебудови сектора та державою – господарюючим суб'єктом, у тому разі, коли вона послуговується фундаментально несумісними з перехідною економікою способами досягнення тактичної мети, блокуючи так реалізацію задекларованих нею ж стратегічних завдань зі створення ринкового конкурентного середовища [144]. А. Гриценко зазначає, що під час проведення трансформаційних перетворень у нашій країні не було створене ринкове інституційне середовище. За таких умов орієнтація України на положення неокласичної теорії, з її ліберальними постулатами та вірою в саморегулюючу здатність ринку, призвели до поступової втрати державою контролю за розвитком економіки [174, с. 8]. Отже, результати наукових розробок у цій сфері не завжди збігаються із реаліями ринкової економіки та практикою господарювання аграрного сектора економіки.

У науковій думці не існує однозначності трактувань оптимальної міри глибини втручання держави в інституційні відносини аграрного сектора. Відсутність системного погляду при еволюції державного впливу та багатозначні результати такої трансформації призвели до досі незавершених дискусій щодо компетенцій держави в інституційному середовищі розвитку економіки в цілому й окремих секторів. Та розв'язанням проблеми взаємодії державного регулювання та ринкового саморегулювання є вимогою часу.

Так, існує велике розмаїття теорій – від ідей крайнього лібералізму про невтручання держави у ринковий механізм до теорій адміністративного управління. Та всі наукові підходи не піддавали сумніву необхідність державного регулювання стратегічно важливих сфер економіки, зокрема аграрного сектора. Предметом наукових дискусій залишились методи, межі та критерії такого втручання у ринкові механізми.

Вважаємо доцільним за базу прийняти тези науковців, які вважають, що у процесі інституційної трансформації економічна діяльність держави повинна ґрунтуватися на одному важливому принципі: скорочення її масштабу повинно бути адекватним становленню механізму ринку і його серцевини – конкуренції [див. 133, с. 40; 59, с. 87], тобто в умовах ринкової економіки повинен бути задіяний принцип залучення державного регулювання в міру неефективності ринку.

Погоджуємося з О. Алейніковою, що адекватна заміна державного регулювання чи державного втручання механізмами ринкової координації стає можливою лише у тому випадку, коли розвиток ринкових відносин призводить до формування приватних некомерційних організацій (асоціацій товаровиробників, союзів тощо), які здатні замінити державні органи. Тільки в цьому випадку підвищиться ефективність інституційної організації економіки, а отже, й економічна ефективність в цілому. В іншому випадку неефективні інституції будуть замінені ще більш неефективними [1], а спіраль розкручування цього процесу може набути ознак некерованості.

На нашу думку, для реалізації оптимальності співвідношень у повноваженнях між ринком і державою потрібно звернутися до категорії, запропонованої Д. Старком, – «гетерархії». Гетерархія

представляє нову модель організації, яка не є ані ринком, ані ієрархією. Якщо ієрархія охоплює стосунки залежності, а ринок має на увазі незалежність, гетерархія передбачає стосунки взаємозалежності [301]. Найціннішим у концепції «гетерархії» є те, що вона виходить із принципу єдності форм регулювання економіки та форм господарювання. Тому ринок і держава сприймаються не як дві відокремлені системи, а як дві частини єдиного механізму, що дозволяє розглядати стратегію розвитку національної економіки безпосередньо як суспільний феномен, залучений в органічну суспільну систему.

Наступною детермінантою якісного аналізу інституційного середовища є категорія власності. Відносини власності побудовані на пріоритеті особистої зацікавленості та права власності, визначають конкретні напрями та механізми реалізації аграрної поведінки [214, с. 37]. При цьому інституція власності характеризується через категорію «право власності» та гарантії його реалізації. Тобто права власності як інституційна категорія визначаються як відносини економічних агентів, які виникають стосовно певних благ і встановлюють межі їх використання.

Як зазначив Ю. Лопатинський, коли природа власності об'єктивна, то відносини власності, особливо у несформованому інституційному середовищі, можуть бути суб'єктивними [127, с. 174]. У центрі уваги інституціонального підходу при визначенні прав власності стоїть проблема можливостей і меж специфікації та розмивання цих прав.

Еволюція відносин власності вказує на те, що вони безпосередньо пов'язані зі ставленням осіб до об'єкта власності. Зазначимо, що ступінь автономності прийняття рішень щодо об'єкта власності визначає категорія «форма власності». Ступінь поглиблення незалежності суб'єкта власності у діях щодо об'єкта прямо пропорційно впливає на прагнення ефективно та раціонально його експлуатувати.

Нормативність того, що відносини власності повинні обов'язково юридично позначатися, відображає правовий аспект цієї категорії. Правовий аспект здебільшого проявляється через права власності, форма яких визначає економічний устрій національної економіки. Економічний аспект реалізується щодо використання юридичної власності та привласнення результатів

такого використання. Та, вважаємо, особливої уваги права власності потребують при визначенні механізму їх реалізації, де інституції відіграють важливе значення, адже, як зазначає А. Алчіан, у будь-якому суспільстві права власності підтверджуються правилами поведінки, соціальним звичаєм, загрозою остракізму, а також правовими нормами, діяльність яких, у свою чергу, підкріплюється карною силою держави [284], що зумовлює необхідність розгляду прав власності ширше – з інституційних позицій.

Структура відносин власності складна та багатоаспектна, взаємозв'язок об'єкта і суб'єкта власності опосередковується відносинами між самими суб'єктами, а реалізація «пучків» правомочностей є юридичним, економічним і соціальним процесами (рис. 1.5).

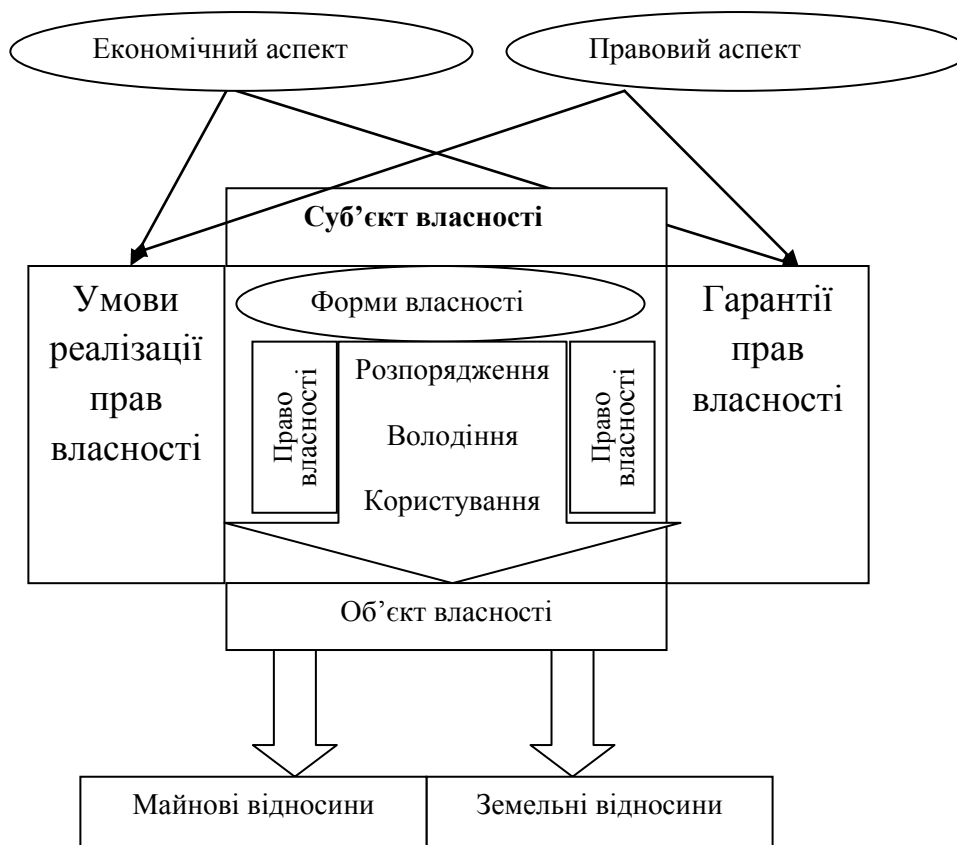


Рис.1.5. Структура відносин власності

Примітка. Розроблено авторами.

Обмін правами власності на певний об'єкт потребує специфічних трансакційних витрат на здійснення розрахунків,

специфікацію прав власності, укладання контрактів, боротьбу з опортуністичною поведінкою тощо. Трансакційні витрати пронизують весь інституційний механізм аграрних відносин, оскільки всі операції у ринковій економіці супроводжуються обміном прав власності. Так, виділяють окрему інституцію трансакційних витрат, яка охоплює сектор економіки, що забезпечує здійснення трансакцій, тобто обмін прав власності [6, с. 3-4]. Тому вважаємо трансакційні витрати складовою інституції власності.

Звідси випливає, що інституціональна теорія прав власності розвивається переважно в контексті становлення й розвитку контрактного сектора економіки. Погоджуємось з Ю. Петрунею та іншими, які вважають, що наявність інституції контрактації є важливим фактором стійкого економічного розвитку та інституційної трансформації, пов'язаним з пошуком компромісів, який відображає недосконалість людини як суб'єкта економіки та інституцій, що людина формує у процесі господарської діяльності. Більше того, сучасна практика доводить, що інфорсмент контрактів може бути більш важливим, ніж захист прав власності. Якщо контрактні права надійно забезпечені, права власності проявлять себе лише тоді, коли контракти неповні. Коли виявляються обставини, за яких контракти не дають прямих указівок на відповідні права та зобов'язання сторін, умови використання факторів виробництва визначаються їх реальними власниками. Саме тому права власності останнім часом усе частіше визначаються як остаточні відносно умов контрактів, прав розпорядження та контролю [178]. Тобто діє механізм взаємозаміни інституцій.

Опосередкованою ланкою в системі ієрархії інституційного середовища між інституцією контрактації та інституцією підприємництва є підприємницька культура. Цей аспект функціонування аграрного сектора, з одного боку, впливає на процес укладання та рівень виконання угод, а, відповідно, на трансакційні витрати, з іншого – характеризує рівень розвитку підприємницького сектора. Така культура зумовлена, з одного боку, ментально-соціальними факторами, а, з іншого – економіко-правовими.

Інституція підприємництва, відповідно, є однією з головних

рушійних сил розвитку ринкових засад аграрних відносин, виконуючи такі функції в інституційному механізмі секторального розвитку:

- активізація інноваційної діяльності;
- розвиток ефективної конкуренції;
- упровадження новітніх організаційних методів менеджменту.

Ця інституція є центральною ланкою в поєднанні землі, праці, капіталу для досягнення поставлених пріоритетів, характеризує рівень розвитку ринкових відносин, інтегрує фактори внутрішнього та зовнішнього середовища у результати господарювання.

Результати дії інституції підприємництва відображаються і на такому важливому ресурсному аспекті як праця. Інституцію трудових відносин аграрного сектора визначимо як сукупність людського та соціального капіталу сільських громад. Людський капітал села – це наявний запас природних здібностей, талантів, духовного та фізичного здоров'я, а також набутого «багажу» – освітнього рівня, професійних знань, кваліфікації, практичних навичок і життєвого досвіду, які застосовуються в суспільному виробництві та приносять дохід їх носіям, забезпечуючи ефективний розвиток як аграрних підприємств, так і аграрного сектора. Соціальний капітал – це індивідуальні соціальні ресурси, необхідні ділові зв'язки та взаємовідносини, які використовуються для здобуття економічного результату та помітно впливають на нього [17, с. 62-63]. Можемо охарактеризувати соціальний капітал як неформальну складову інституції трудових відносин. Особливого значення соціальний капітал має в аграрній сфері, де його рівень розвитку впливає на рівень трансакційних витрат.

Вважаємо, що розвиток аграрного сектора, реалізація процесів його організаційної взаємодії із внутрішнім та зовнішнім середовищем повинні будуватися на умовах ефективного використання на підприємствах розумових, фізичних і творчих здібностей людини, що і повинна забезпечити інституція трудових відносин.

Наступним важливим компонентом інституційного середовища є інституція ціноутворення, яка набула особливого

значення у рамках теорії інституціоналізму, де механізм ціноутворення розглядається з ірраціонального погляду, тобто кожному суб'єкту попиту та пропозиції даються суб'єктивно-ментальні характеристики. Інституція ціноутворення є важливим елементом регулювання взаємодії агентів ринку та виконує ряд важливих функцій:

- впливає на купівельну спроможність і рівень життя населення, що визначально стосовно продуктів харчування;
- є стимулюючим механізмом активізації виробництва;
- має методологічне значення при факторному аналізі інституцій розвитку національної економіки та її секторів;
- сприяє перерозподілу ресурсів між суб'єктами аграрного сектора;
- забезпечує еквівалентність міжгалузевого обміну.

Особливе місце в інституційному середовищі відводиться конкуренції. Конкуренція відображає зіткнення інтересів суб'єктів ринку одного і того ж цільового напрямку. Підкреслимо, що конкуренція як базова інституція ринку, зворотним зв'язком впливає на рівень розвитку інших інституцій, зокрема таких, як ціноутворення, інфраструктура, підприємництво. Водночас ступінь «глибини конкуренції» визначається умовами, створеними владно-організаційними інституціями та інституцією підприємництва. Інституція конкуренції зумовлює нестійкість і динамічність ринкового середовища.

Типи конкуренції – асиметрична та симетрична, – які виділяє Ю. Рубін, особливо проявляються у відносинах аграрних підприємств з контрагентами. Для першого типу характерне ситуаційне домінування одного із суперників над іншими та зворотна кон'юнктурна залежність конкурентів, а для другого – відносний баланс сил ситуаційних суперників і відсутність ситуаційного конкурентного домінування [210, с. 7].

Зазначимо, що аграрне виробництво – це, по суті, єдиний приклад досконалої конкуренції, коли багато виробників виробляють однотипну (стандартизовану) продукцію і жоден з них не може впливати на формування ціни. Проте значний вплив зовнішніх факторів і несформоване інституційне середовище функціонування аграрного сектора призводять до спотворення реальної дії постулатів ринку досконалої конкуренції.

У цьому аспекті вважаємо концептуальним поділ Ю. Хвесиком інституцій конкуренції на два типи – обмежувальні та сприяючі: перші спрямовані на обмеження проявів монополізму, другі – на поживлення конкуренції. Тобто обмежувальні інституції безпосередньо стримують дію монополістичних об'єднань в економіці й тим створюють передумови поживлення конкурентних відносин; сприяючі – стимулюють створення конкурентного середовища опосередковано, через прийняття законодавчих актів, що містять окремі норми конкурентної спрямованості [256, с. 151]. Та лише достатній розвиток обох дозволить ринку функціонувати ефективно.

Потужним стабілізаційним важелем та інструментом становлення аграрного ринку є інституція інфраструктури. Ефективне функціонування ринку можливе лише за умови збалансованого поєднання його структурних складових, до яких віднесемо переробну, зберігальну, торгово-посередницьку, транспортну, фінансово-кредитну та інформаційну компоненти.

У контексті соціально-економічних реалій сьогодення надання фінансових послуг як рушійна основа поступу фінансово-кредитного забезпечення господарюючих суб'єктів набуває виняткового значення, оскільки сучасний фінансово-кредитний механізм в аграрному секторі економіки навіть в умовах досконалої конкуренції не може функціонувати без специфічних допоміжних інституцій, про що переконливо свідчить світовий досвід. Важливу роль для розвитку аграрного сектора у сучасних умовах відіграє рівень розвитку кредитування, розвиток системи страхування ризиків, створення умов для залучення інвестицій у даний господарський сектор.

На основі теоретичних положень інституціональної теорії можемо охарактеризувати основні інституційні фактори, що перешкоджають становленню й ефективному розвитку бізнес-середовища аграрного сектора національної економіки, а саме: відсутність визначеної структури взаємодії інституцій як системи з метою досягнення пріоритетів, нерозвиненість окремих інституцій як ринкових, колізійність нормативно-правової бази діяльності суб'єктів господарювання, дія несприятливих інституцій, неузгодженість формальних і неформальних

інституцій.

Серед причин нинішнього інституційного стану та наявності інституційних розладів системи розвитку аграрного сектора відзначимо відсутність ефективно організованого комплексного механізму формування середовища функціонування аграрного сектора, створення якого було вимогою здійснених системних трансформацій.

Отже, основними характеристиками елементів і ланок інституційного середовища аграрного сектора є тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість, наявність особливих об'єктів впливу, самоорганізації та самоуправління, одночасне функціонування на різних етапах і рівнях у єдиному механізмі впливу на аграрний розвиток.

1.3. Елементні взаємодії у структурі інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки

Для створення необхідних умов розвитку аграрного сектора потрібно здійснити поетапні інституційні трансформації найважливіших аграрних інституцій з урахуванням усіх особливостей функціонування аграрних відносин. Розвиток аграрного сектора має спиратися, насамперед, на інституціональний підхід через створення адекватного механізму розвитку господарюючих суб'єктів.

Будь-який механізм з технічних позицій (з грецької – *машина*) – це система тіл, призначена для перетворення руху одного або кількох тіл у необхідні рухи інших [222]. З економічного погляду – це послідовність станів, процесів, що визначають собою яку-небудь дію, явище [119]. З позиції управління механізм є сукупністю засобів дії або комплексом важелів, використовуваних в управлінні; це сукупність мотивів діяльної активності, які визначають як саму можливість, так і ефективність управління, від яких залежить сприйняття дії [55, с. 290].

Механізм розвитку аграрних суб'єктів господарювання є підсистемою механізму розвитку аграрного сектора, який,

відповідно, входить складовою частиною в механізм розвитку соціально-економічної системи країни в цілому. Щодо співвідношень категорій інституційного механізму та механізму господарювання, то погоджуємося з твердженням М. Зверякова, що механізм господарювання – це похідна від об'єктивного механізму функціонування економічних форм, тобто це продукт усвідомлення об'єктивної реальності [81, с. 97]. С. Істомін розглядає інституційний механізм як особливу структурну складову господарського механізму, що забезпечує створення норм і правил, взаємодію різних господарських суб'єктів і агентів з метою реалізації їх економічних можливостей і стабілізації господарського середовища [88]. Узгодженість пріоритетів і завдань інституційного та господарського механізмів на основі чіткого розмежування та використання їх функцій з урахуванням вимог ринкового механізму повинна сприяти високоефективному, конкурентоспроможному аграрному виробництву [109, с. 27], що, в цілому, відповідає і макроекономічним пріоритетам.

Інституційний механізм для ринкової економіки К. Поланьї визначав через механізм обміну [182]. Дж. Коммонс вважав, що саме інституційний механізм дає змогу реалізовувати очікування шляхом визначення цінності (за винятком трансакційних витрат) [287].

Д. Норт виділяє інституційний механізм як особливий вид механізму, функціонування якого дає змогу забезпечувати як створення правил, так і відстеження наслідків їх застосування [161]. О. Іваницький розглядає інституційний механізм як сукупність органів і організацій, законодавчих і нормативних актів, методів управління та регулювання економіки, що використовується державою [89]. Як бачимо, діапазон визначень інституційного механізму коливається від створення правил (основи інституцій) і до організацій (реалізаторів інституційних настанов).

Аналіз зарубіжних та вітчизняних здобутків щодо теоретико-методологічних засад механізмів управління, інституційного механізму зокрема, показує, що під інституційним механізмом зазвичай розуміється сукупність взаємозв'язків між формальними та неформальними інституціями, а також

організаціями, які сприяють реалізації принципів розвитку національної економіки, забезпечують узгодження та коригування інтересів різних суспільних груп, координацію сумісної діяльності всіх господарюючих суб'єктів на шляху досягнення задекларованих цілей розвитку [192]. Також інституційний механізм розвитку розглядають як систему інституцій та організацій, пов'язаних між собою, які здійснюють вплив на розвиток окремих секторів національної економіки. Проте, вважаємо, що визначальним в аспекті розвитку національної економіки та її секторів є не саме існування інституційної системи, а формування впливу, який здійснюють інституції у взаємодії.

Що ж до аграрного сектора, то визначимо **інституційний механізм** як сукупність інституційних важелів, стимулів і заходів, спрямованих на забезпечення ефективного розвитку аграрного сектора, що ґрунтується на поєднанні факторів мікро- та макроекономічного середовища з урахуванням елементів як державного, так і ринкового регулювання.

Відмінними рисами інституційного механізму розвитку аграрного сектора є те, що він повинен узгоджуватись з ресурсною складовою, яка значно зумовлена природними факторами, та із розвитком сільських територій та громад, що ускладнює його архітектоніку у зв'язку з необхідністю врахування ментально-ідеологічних установок, які важко проаналізувати та спрогнозувати. Крім того, поліфункціональність і стратегічне значення аграрного сектора зобов'язують будувати інституційний механізм із позицій окремих стратегічних цілей національної економіки, механізми досягнення яких бувають суперечливі.

Інституційний механізм розвитку аграрного сектора – інтегративна система, кожен з елементів якої є частиною цілого і не існує поза нею. Інституційний механізм спирається на адаптивну здатність інституцій, зазвичай у рамках децентралізованого середовища, яке заохочує вільні потоки комунікацій та активізує тенденції до ефективної співпраці.

Основними характеристиками інституційного механізму як органічно цілісного є самодостатність, саморегульованість і самовідтворюваність. Перша характеристика досягається за

визначенням, оскільки при розгляді до уваги береться весь комплекс аграрних відносин. Характеристики саморегульованості та самовідтворюваності спираються на такі невід'ємні властивості суспільства, як потреба (соціальна характеристика) та діяльність (видова характеристика людини).

Між усіма елементами механізму існують вертикально-ієрархічні та горизонтально-функціональні зв'язки. При цьому вертикально-ієрархічні зв'язки зумовлені цілями розвитку господарюючих суб'єктів у соціально-економічній системі країни, а горизонтально-функціональні зв'язки відображають необхідність координації окремих елементів відповідних механізмів, методів, способів, прийомів і важелів дії на процес розвитку аграрного сектора [29]. Тільки в їхньому узгодженому поєднанні реалізується ефективність системи в цілому.

Інституційний механізм характеризується еволюційною здатністю інтегрувати зовнішні та генерувати внутрішні фактори секторального розвитку в систему норм і правил поведінки, спрямовувати їх реалізацію в окремі сфери діяльності.

Ефективність інституційного механізму аграрного сектора визначається рівнем інтеграційних зв'язків між різноманітними інституціями та отримуваним корисним ефектом, що проявляється у формі мінімізації транзитивних і трансакційних витрат.

Інституційні форми активізації розвитку аграрного сектора тісно пов'язані з інституційними методами впливу в зазначеному секторі. Інституційний метод – це спосіб впливу інституцій на поведінку суб'єктів господарювання. Інституційний метод знаходить своє вираження у певній формі впливу. Таке теоретичне розмежування, на нашу думку, важливе, оскільки дозволяє окреслити внутрішній (пріоритети, фактори) та зовнішній зміст інституційного механізму.

Основними формами активізації розвитку аграрного сектора за рахунок підвищення ефективності інституційного механізму є:

- формальне закріплення інституцій – визначення статусу, повноважень та функцій економічних акторів, меж їхньої дозволеної дії у часі та просторі, забезпечення виконання зобов'язань при їх взаємодії;
- культура підприємницької діяльності – система

неформальних інституцій, які формують якість взаємовідносин у аграрному секторі та рівень суспільної відповідальності;

- зміна способів мислення за допомогою інформаційних потоків.

Метод переконання полягає у формуванні розуміння стану речей, який би спрямовував поведінку економічних акторів за допомогою їх внутрішнього визнання донесеної інформації, тобто йдеться про психологічні аспекти впливу. Вважаємо, що даній групі методів приділяється найменша увага з боку державних органів. Недооцінка результативності методів впливу, які б ґрунтувалися на переконанні, веде до зниження цілеспрямованого впливу інституційного механізму в цілому, особливо за умов ринкової моделі управління економікою. Для зміни такого стану речей потрібно активізувати діяльність відділів громадських зв'язків і масово-роз'яснювальної роботи при регіональних органах виконавчої влади.

Переконання передбачає поширення інституційних норм серед суб'єктів аграрного сектора за допомогою каналів, засобів і заходів зв'язку з аграрними суб'єктами господарювання. Тобто переконання є інституційним інструментом, за допомогою якого держава може впливати на свідомість суспільства через вплив на свідомість кожного. При використанні цього інструменту треба досліджувати причинно-наслідковий характер дії інституцій, оскільки неформальні інституції впливають на спосіб сприйняття та реакцію на інформацію одним суб'єктом, який передає її у світлі свого суб'єктивного сприйняття іншому, що впливає на загальну суспільну реакцію.

Методам примусу надає інституційного забарвлення те, що вони застосовуються не лише до осіб, які порушили законодавство (як у доктрині права), а спрямовані на те, щоб зробити певну поведінку невігідною. Ми розмежуємо інституційні та правові методи примусу шляхом закладення в їх основу контракційних чи адміністративних мотивів відповідно. Залежно від підґрунтя, покладеного в основу методу, видозмінюються підстави та порядок застосування заходів примусу. Наприклад, механізм примусу, як один із інструментів активізації процесу розвитку господарюючих суб'єктів, є формою реалізації інституції контрактації, яка забезпечує реалізацію

домовленостей та рівностороннє ведення переговорів.

Методи сприяння повинні бути домінуючими в умовах ринкової економіки. Суть цих методів полягає у формуванні певних умов функціонування суб'єктів господарювання, які спрямовують їх поведінку в певному напрямі. Принципова відмінність, яка відмежовує методи сприяння від примусу, – це відсутність будь-яких втрат у разі відмови від використання наданих преференцій, окрім альтернативних.

Вважаємо, що метод сприяння є вираженням політики державних органів влади, спрямованої на встановлення партнерських відносин між бізнесом і державою. Форма реалізації цього інструменту розвитку аграрних відносин проявляється через різні типи переговорів між урядом і професійними об'єднаннями аграріїв та досягнення консенсусу зустрічних інтересів.

Отже, сукупність інституційних форм і методів механізму розвитку аграрного сектора дає можливість здійснити цілеспрямований системний вплив на процес функціонування аграрних суб'єктів. Правильна організація практичного застосування системи форм і методів дозволить сформувати ефективне інституційне забезпечення для активізації секторального розвитку, що формуватиме сукупність інституційних умов функціонування аграрного сектора – інституційне середовище. Тобто інституційне забезпечення визначимо як систему інституційних заходів, спрямованих на формування сприятливого інституційного середовища розвитку аграрних суб'єктів господарювання.

Функціонування інституційного механізму призводить до інституціоналізації середовища через інституційні зміни. Так, інституційна зміна є реакцією сфери забезпечення функціонування суб'єктів господарювання на процес вдосконалення чи появу нових правил, норм взаємодії агентів ринку між собою. Важливим для характеристики інституційних змін, які реально відбуваються, є їх поділ на спонтанні та цілеспрямовані.

Якщо вакуум інституцій ринкової економіки заповнювався стихійно виникаючими інституціями саморегулювання (спонтанними), то можуть формуватися неефективні стійкі

інституції, які Ю. Чернецький пропонує називати «антисоціальними інституціями» [264], а В. Полтерович – «інституційними пастками» [184]. Прикладом таких інституцій є корупція, бюрократизм, тіньова економіка, інші явища-загрози національній економіці. Це бар'єри інституційного середовища, які формують неефективні умови розвитку національної економіки.

Більшість дослідників явища «інституційної пастки» схиляються до думки, що воно виникає внаслідок несистемності та непослідовності здійснення інституційних трансформацій [184; 179]. Зазначимо, що для нівелювання інституційних пасток державне втручання в розвиток національної економіки актуалізується, адже пастку, сформовану ustalеними нормами, самостійно економічній системі подолати практично неможливо.

Вважаємо, що налагодження ефективного інституційного механізму має призвести до нівелювання спонтанних змін і збільшити частку цілеспрямованих ринково-зорієнтованих змін.

Виходячи з таких уявлень про феномен інституційного механізму, під інституційними змінами, відповідно до Д. Норта, розуміють зміни однієї чи кількох з наведених його складових. А. Гриценко, розвиваючи концепцію Д. Норта, пропонує розглядати категорію інституційної динаміки – формування правил, норм, процедур інституційних змін, готовності до них суб'єктів, тобто правил зміни правил – як інституцію [93, с. 96]. На нашу думку, дана категорія є не інституцією, а процесом її зміни, механізмом пристосування до нових інституційних умов. А ланцюгові перетворення інституційного механізму – зміна однієї інституції спричинюють зміни в іншій, а відповідно, й у всьому механізмі (рис. 1.6) – визначимо як інституційну трансформацію. Інституційна трансформація передбачає, на відміну від інституційної динаміки, зміни складу всього механізму, а не конкретної інституції (що відображається точками дотику інституцій на рис. 1.6).

Дискусійною є позиція В. Рубаника, який відзначає, що поняття «інституційні зміни» звичайно використовується стосовно конкретних «інституційних угод», але вкрай рідко стосовно всієї «інституційної структури» як сукупності «інституційних угод» [209]. Погоджуємося з ним у тому, що

певні управлінські рішення можуть бути спрямовані на конкретну інституцію, проте це може сприяти якісному перетворенню всієї інституційної структури. За таких умов має місце інституційна трансформація.



Рис. 1.6. Взаємодії аграрних інституцій

Примітка. Розроблено авторами.

Отже, інституційна трансформація, спричиняючи почергово зміну компонентів інституційного механізму, створює енергію (середовище) для розвитку аграрного сектора, надаючи альтернативи траєкторіям розвитку.

Існує кілька можливих варіантів здійснення інституційних трансформацій:

1) екстремальні – пов'язані з переходом до нової інституційної структури за досить короткий період часу, що породжує нееластичну реакцію господарюючих суб'єктів;

2) граничні – як певні додаткові трансформації уже існуючих інституційних структур (приріст інституцій);

3) парето-ефективні – спрямовані на поліпшення інституційного становища одних економічних агентів при незмінному положенні інших;

4) комбіновані – які припускають багатоплановий вибір альтернатив і враховують конкретні механізми вибору залежно

від перебування соціально-економічної системи на стійкому чи нестійкому етапі розвитку.

Вибір конкретного напрямку проведення інституційних змін визначається інтенсивністю взаємодій між організаціями, індивідами та державою, характером і силою флуктуацій (збурень), які виходять із зовнішнього або внутрішнього середовища, мотивацією економічних суб'єктів, рівнем їх інформованості про наявні альтернативи у проведенні інституційних реформ, а також величиною отримуваних позитивних синергетичних ефектів [181, с. 70-71] і реалізуються за допомогою інституційного механізму.

В Україні, під час реформування на засадах становлення ринкової економіки, політичної та адміністративної систем, механізм і послідовність інституційних змін полягали здебільшого в імпорті інституцій, які добре себе зарекомендували у країнах, що успішно подолали шлях реформування. Проте оптимальний варіант інституційних трансформацій значно складніший і зумовлений низкою факторів, адже інституційний механізм:

- не наслідує, а принципово змінює траєкторію розвитку;
- має неоднозначний та суперечливий характер, оскільки полягає у складній взаємодії старих неформальних інституцій, які володіють ознаками минулого господарського досвіду, з новоствореними формальними інституційними рамками [33];
- актуалізує роль держави, робить її провідною, визначальною – виконує функції санкціонування вибору оптимальної інституційної моделі, організаційно-правового забезпечення та реалізації процесу, відстеження його ефективності та результативності, здійснення коригування та подолання негараздів [191].

Якщо інституційна структура вибудовується, спираючись на базові інституції, поступово нарощуючи та ускладнюючи свою архітектоніку та модифікуючи саму основу, то маємо справу з інституційною еволюцією, яка можлива лише в межах інституційної еластичності та визначається ступенем можливої зміни однієї інституції внаслідок впливу зміни іншої. Порушення меж інституційної еластичності окремих підсистем призводить до інституційних зламів, а системи загалом – до інституційної

катастрофи [93, с. 95]. Саме тому застосування системного підходу для формування інституційного механізму є необхідною умовою успішного здійснення інституціоналізації економічних процесів.

Для розуміння структури інституційного механізму важливо розмежувати поняття інституційної архітекτονіки та інституційного механізму. Так, інституційна архітектоніка розуміється як глибинна інституційна структура, будівельне мистецтво та загальний естетичний план побудови інституцій [93, с. 94], а інституційний механізм – це методологія впливу не тільки на формування інституцій, їх взаємозв'язків, а й забезпечення їх функціонування та трансформації. Наголосимо, що інституційний механізм є ширшою категорією, ніж архітектоніка, і передбачає такі фази:

1. Визначення системи пріоритетів розвитку соціально-економічної системи.
2. Формування окремих інституцій.
3. Побудова інституційної системи (структури базових інституцій у взаємозв'язках і взаємодії).
4. Формування інституційного середовища.
5. Інституційне забезпечення функціонування окремого сектора економіки, тобто залучення механізму примусу. Проте варто вказати на специфічність механізму примусу, зважаючи на характерні ознаки інституціоналізму, які полягають у тому, що інституції створюють середовище, яке прямо чи опосередковано впливає на поведінку економічних агентів.
6. Підготовка інституцій чи інституційного середовища в цілому до трансформації – інституційна динаміка.

Механізм розвитку якогось об'єкта чи системи (зокрема аграрного сектора) залежить від кількості структурних елементів або етапів здійснення тих чи інших процесів у досліджуваному об'єкті. Чим більше елементів чи етапів реалізації певних дій у конкретному об'єкті, тим, за інших рівних умов, буде складнішим механізм розвитку.

Наближаючись максимально до прикладної характеристики розвитку національної економіки, вкажемо, що інституційний механізм у кожен момент часу функціонує на рівні всіх шести зазначених фаз, отже, буде (навіть в оптимальному випадку)

лише наближений до ідеального стану, оскільки остання фаза передбачає перехід до стану на рівень вищого.

Стійке відтворення всіх фаз дає підстави стверджувати про панування стаціонарного перехідного стану інституційного механізму господарювання аграрного сектора. Водночас зауважимо, що із віддаленням у часі від моменту активних реформаційних перетворень ситуація в економічній системі поступово змінюється в еволюційній формі, що дозволяє вести мову про різні фази зрушень з позитивними та негативними інституційними наслідками для окремих секторів вітчизняної економіки.

Своєчасність і якість інституційних нововведень дозволяє скеровувати лібералізацію та підприємницьку свободу в організоване річище, уникати анархії та поляризації у володінні, розпорядженні ресурсами та привласненні результатів комбінованої праці. Інституціоналізація виступає необхідною передумовою економічного консенсусу, якого дотримуються добровільно і/або примусово учасники ринку [93, с. 112]. Тобто інституціоналізація середовища розвитку аграрного сектора повинна здійснюватись послідовно. При цьому швидке впровадження заходів може призвести до інституційних шоків. Визначимо інституційний шок як різку зміну основних ментально-психологічних параметрів функціонування економічної системи. Це, загалом, явище не негативне, проте реакція регулюючих органів на такі настрої повинна бути швидкою, кваліфікованою та цілеспрямованою. А некоректні дії за таких умов призводять до масового формування інституційних пасток, а то й до інституційної кризи. Такий «клубок» факторів розв'язувати значно важче. Та з реалізацією завдань зволікати також не можна, це гальмуватиме формування конкурентоспроможності сектора за даних умов, а за інших можливо необхідно буде не тільки переглядати, а й змінювати сценарії інституційних кроків. Отже, для компетентного впровадження налагодження інституційного механізму потрібно дотримуватись інституційного такту.

Пропонуємо інституційний такт визначати як часову послідовність застосування інструментів інституційного механізму. Дотримання інституційного такту – одна з форм

реалізації принципу системності та необхідна умова сприятливої дії інституційного механізму аграрного розвитку.

Виділимо інституційний такт горизонтальний (реалізація послідовності завдань) та вертикальний (реалізація завдань за рівнями: макро-, мезо- та мікро). Досягнення кожного конкретного пріоритету може забезпечуватись шляхом сполучення тактів паралельним, послідовним та паралельно-послідовним способами. Система інституційних тактів задає темп розвитку аграрного сектора, тобто вимогою поставлених пріоритетів є перехід інституційної системи у новий якісний стан. У цьому зв'язку важливо задати як часову, так і просторову траєкторію формування інституційного механізму.

Інституційні такти, на відміну від фаз, впливають на інституційні зміни зовні, тоді як фази – це внутрішні постійні перетворення інституційного механізму. Інституційний такт може стимулювати чи гальмувати фазове перетворення інституційного механізму.

На засадах викладеного можна охарактеризувати інституційний механізм секторального розвитку аграрної сфери як послідовність певних фаз, а також сукупність методів і способів, які формують певне інституційне забезпечення.

У процесі функціонування інституційного механізму має бути забезпечене створення, оновлення та розвиток аграрних інституцій, отримання відповідних економічних і фінансових результатів, поліпшення інституційних умов розвитку аграрного сектора національної економіки, мінімізація наявних інституційних обмежень і невизначеності середовища розвитку суб'єктів господарювання.

Основними перепонами на шляху до формування сприятливого інституційного середовища в Україні є відсутність взаємозв'язку між владою та суспільством, а також недосконалість механізму реалізації завдань формування сприятливих інституційних умов. Інституційний механізм розвитку аграрного сектора повинен бути спрямований на узгодження інтересів різних рівнів, оскільки аграрний сектор являє собою комплекс взаємовідносин і взаємодій. Зазначимо, що саме складність структури аграрного сектора і визначає специфіку аграрного інституційного механізму, який повинен

враховувати пріоритети розвитку як окремих груп господарюючих суб'єктів, так і аграрного сектора в цілому.

Налагодження інституційного механізму узгодження інтересів влади з інтересами громадських і політичних сил сприятиме максимальній мобілізації соціального та людського ресурсу для формування довгострокової стратегії розвитку як економіки в цілому, так і аграрного сектора України, зокрема.

Сукупність елементів механізму розвитку аграрного сектора національної економіки не замкнена. Це означає, що зі змінами, які відбуваються як у самому аграрному секторі, так і в інституційному середовищі, з'являються нові структурні елементи, які не лише доповнюють існуючий механізм, але і розширюють його практичні можливості з регулювання процесу аграрного розвитку. При цьому всі структурні елементи даного механізму перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності, що дозволяє використовувати теоретичні конструкції у практиці інституційного регулювання процесу розвитку господарюючих суб'єктів аграрного сектора країни.

Пропонована структура досліджуваного механізму розвитку сектора зображена на рис. 1.7. Його елементи відзначаються багатогранністю та взаємозалежністю. Відповідно, механізм секторального розвитку належить розглядати не як відокремлену систему, а як деяку сукупність взаємопов'язаних механізмів, що визначається внутрішньою структурою й елементним складом, який охоплює: а) напрями дії; б) форми та засоби їх реалізації; в) рівневий розподіл компетенцій; г) інституційне середовище як сукупність інституцій і результатів їх дії.

Звідси випливає, що інструментами впливу інституційного механізму, який сприятиме розвитку аграрного сектора, мають бути:

- 1) регулювання розвитку аграрного сектора всіма рівнями влади;
- 2) ринкове (кон'юнктурне) регулювання;
- 3) інфраструктурне забезпечення;
- 4) саморозвиток і саморегулювання суб'єктами аграрного сектора з урахуванням природно-ресурсного потенціалу території;
- 5) вплив на аграрні суб'єкти громадських організацій.



Рис. 1.7. Структура інституційного механізму розвитку аграрного сектору

Примітка. Розроблено авторами.

На наш погляд, результатом налаштування інституційного механізму має стати такий стан елементів інституційної системи, за якого усі елементи будуть ринково налагоджені та збалансовані. Тобто такі компоненти виступатимуть «автоматичними» інституціями, які будуть ефективно функціонувати та позитивно впливати на соціально-економічні процеси секторального розвитку за допомогою вбудованих інституційних ринкових важелів (мають здатність до саморегулювання) без інтенсивного державного втручання.

Система «автоматичних» інституцій буде являти собою ідеальне інституційне середовище для розвитку окремих секторів національної економіки. Вона є станом, за якого відбувається реалізація всіх принципів секторального розвитку.

Отже, узагальнюючи розгляд зазначених позицій, можемо визначити мету функціонування інституційного механізму як синхронізований (узгоджений) розвиток інституцій для формування сприятливого інституційного середовища розвитку аграрного сектора в цілому.

1.4. Методика дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки

Для інституційного механізму національної економіки характерні державницько-регіональні особливості, зумовлені конкретним державним устроєм, нормами та правилами, традиціями, звичками, менталітетом, системою формальних і неформальних інституцій, що зумовлює необхідність діагностики фактичного стану інституційного механізму розвитку аграрного сектора України. Та складність об'єкта дослідження потребує обґрунтування методики дослідження інституційного механізму аграрного розвитку.

Основною методичною проблемою оцінки інституційного механізму аграрних відносин є не тільки обмеженість конкретної емпіричної інформації, яка б характеризували роль і зв'язки компонент інституційного механізму розвитку аграрного сектора, але й достатньо аргументованих і апробованих методик щодо такого аналізу. Тож навіть існуючі теоретичні розробки не

підкріплені можливістю здійснювати прикладний аналіз, що різко звужує практичну цінність інституціональної теорії для розв'язування практичних проблем формування дієвого інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки. Аналогічна ситуація і стосовно методичного забезпечення інституційного аналізу в процесі безпосередніх прикладних досліджень в аграрній сфері. Саме тому вважаємо за необхідне обґрунтувати інструментарій здійснення оцінки рівня розвитку інституційного механізму функціонування аграрного сектора, який може застосовуватись і до інших секторів національної економіки.

Головна проблема дослідження інституційного механізму полягає у складності, комплексності та неоднозначності процесу встановлення причинно-наслідкових залежностей, що являє собою явище винятково різноаспектного характеру, яке полягає у широкому спектрі можливих варіацій та їх пояснень.

Складність застосування підходів економічного аналізу до оцінки рівня розвитку інституційного механізму функціонування аграрного сектора національної економіки зумовлене неоднорідною соціальною природою головних компонентів інституційного механізму – інституцій, властивості яких вимагають особливих підходів до їх оцінки. Проблема полягає у складності здійснення кількісного оцінювання рівня розвитку інституцій та їх синергетичної дії. Інституції можна оцінити лише опосередковано, а саме: на основі суб'єктивних оцінювань, інтерпретованих з тим чи іншим рівнем коректності та можливості залучення математичного апарату, або ж на підставі кількісних критеріїв, які свідчать про результати впливу інституцій.

Іншим аспектом проблеми є те, що найчастіше ідентифікація інституцій та їх дієвості вимагає суб'єктивних оцінок осіб, які відчують на собі відповідний вплив, мають відношення у просторовому або часовому вимірі до досліджуваних явищ або ж мають професійні кваліфікації для оцінки реальної ситуації. Дослідження конкретного інституційного середовища потребує детального та глибокого пояснення респондентам сутності проблеми та відповідних питань. До цього треба додати технічні проблеми, які виникають

у процесі організації глибоких соціологічних опитувань та здійсненні інтерв'ю з численними та різними за своїм соціальним статусом особами, що вимагає наявності певного критичного рівня фаховості ініціаторів дослідження. Важливо і те, що аналітичне оцінювання результатів подібного дослідження повинно трактуватися максимально об'єктивно, без впливу емоцій, політичних поглядів або ж уподобань аналітика, що, з огляду на гостроту й актуальність проблем аграрного сектора, часто також проблематично.

Отже, ідентифікація наявності, природи та ролі тої чи іншої інституції охоплюватиме суб'єктивний і об'єктивний опис явищ, що досліджуються. Підкреслимо необхідність досягнення системного опису інституційного механізму, що вимагає також аналітичного опису та розрахунків, які відображають суттєві взаємозв'язки функціонування інституцій.

Вважаємо, що дослідження інституційного механізму економічного розвитку повинно бути побудовано на засадах універсальних принципів економічного аналізу, об'єднанні методологічних позицій системного, інституціонального, еволюційного й синергетичного підходів.

Системний підхід дозволяє дослідити закономірний характер розвитку та причинно-наслідкові зв'язки інституційних трансформацій, виявити особливості розвитку інституцій та суб'єктів господарювання в єдиному аграрному соціумі. Саме через дослідження системних зв'язків розкривається специфіка аграрного сектора, що дозволяє відтворити проблемні сфери інституційного середовища розвитку аграрного сектора через призму аграрних відносин.

Зміни соціально-економічних систем чи окремих їх блоків відбуваються безперервно. Для детальнішого дослідження цих змін, а також урахування факторів зовнішнього середовища (соціально-економічної системи), системний метод повинен бути доповнений іншими специфічними методами. До них, перш за все, відносять еволюційний та інституційний підходи [103, с. 174].

Методологічний аспект еволюційного підходу пов'язується із визначенням алгоритму, за яким реалізуються економічні зміни [51, с. 32]. Як зазначає П. Лукша, достатньо вказати на те, які

механізми в межах тієї чи іншої системи забезпечують різноманіття серед сутностей, що еволюціонують, добір ознак (за принципом їх «приспосовуваності» до даного середовища) і відтворення цих сутностей [130, с. 22]. Отже, дослідження за еволюційним підходом ґрунтується на інтеграції механізмів, які забезпечують різноманітність інституцій, їх державне регулювання, ринковий відбір і спадковість. Наявність успадкованих установок формує базис для еволюції інституційного механізму.

Еволюційний підхід дозволяє відобразити економічний процес у його взаємозв'язку та взаємозумовленості із соціокультурною динамікою. Сутність інституційних трансформацій розкривається через розуміння таких аспектів: 1) стабільність інституційних характеристик; 2) джерела трансформацій; 3) діюча сила трансформацій; 4) напрям трансформацій [238]. Методичні підходи еволюційної теорії допоможуть описати трансформаційні зміни економічної системи, які необхідно дослідити для розуміння вихідних основ інституційного механізму сектора та регіону, визначити фази функціонування інституційного механізму економіки в напрямі досягнення певного пріоритету розвитку аграрного сектора.

Застосування еволюційного підходу потребує дослідження неформальних інституцій. Зазначимо, що необхідно виходити з того, що базовим рівнем інституційного середовища, особливо аграрного, будь-якого досліджуваного регіону, як і країни в цілому, є неформальні інституції. Їх формування та зміни відбуваються протягом тривалого історичного періоду, не піддаються або слабо піддаються прямому впливу, тому ці інституції сприймаються як неминучий атрибут ринку. У зв'язку з цим дослідження інституційного середовища найчастіше обмежується аналізом формальних інституцій, нерідко інституційне середовище ототожнюється з формальними інституціями. Такий підхід, що ігнорує значущість неформальних інституцій при економічних перетвореннях, може призвести, через неврахування об'єктивної складової інституційного середовища, до помилок і прорахунків реформи [42, с. 15], адже саме неформальні інституції характеризують і забезпечують реалізацію та специфікацію формальних у практиці

господарювання.

Інституційний аналіз характеризується еkleктичністю, залученням різних сфер знань, їхньої методології та понятійного апарату, а також утворенням спільних для різних дисциплін понять, таких як обмежена раціональність, соціальна вкоріненість, примусова довіра і т. ін. [264, с. 16]. Інституційний аналіз указує на особливості й унікальність середовища розвитку соціально-економічних систем, дозволяє дослідити специфікацію впливу факторів на розвиток національної економіки та її секторів.

Синергетичний підхід дозволяє описати інституційний механізм розвитку аграрного сектора як складну відкриту динамічну систему, яка функціонує в умовах мінливого середовища, тобто її нелінійний розвиток і біфуркаційний характер впливу факторів середовища. Застосування методики синергетичного підходу допоможе найбільш точно відобразити стан реального інституційного механізму розвитку аграрного сектора в сучасних умовах. Адже саме синергетичним ефект від взаємодії інституцій та організацій формує інституційне середовище розвитку. Застосування синергетичного підходу дає можливість оцінити результати взаємодії інституцій, тобто наскільки структура інституційного механізму самоорганізована.

Розглянувши види підходів до дослідження інституційного механізму соціально-економічних систем, вважаємо, що вони можуть відобразити окремі аспекти інституційного механізму розвитку аграрного сектора і лише їх інтеграція у єдину методику дозволить дослідити основні та побічні аспекти інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки.

Інтеграційний підхід до дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора зумовлює необхідність застосування нетрадиційної наукової методології аналізу, сутність якої полягає у застосуванні різних видів аналізів для комплексної діагностики розвитку аграрного сектора національної економіки. Тож механізм дослідницького процесу матиме такий вигляд (рис. 1.8):

При дослідженні інституційного механізму розвитку слід враховувати рівень функціонування та сферу пріоритетів об'єкта дослідження – загальнодержавний, регіональний, секторальний,

суб'єктний.

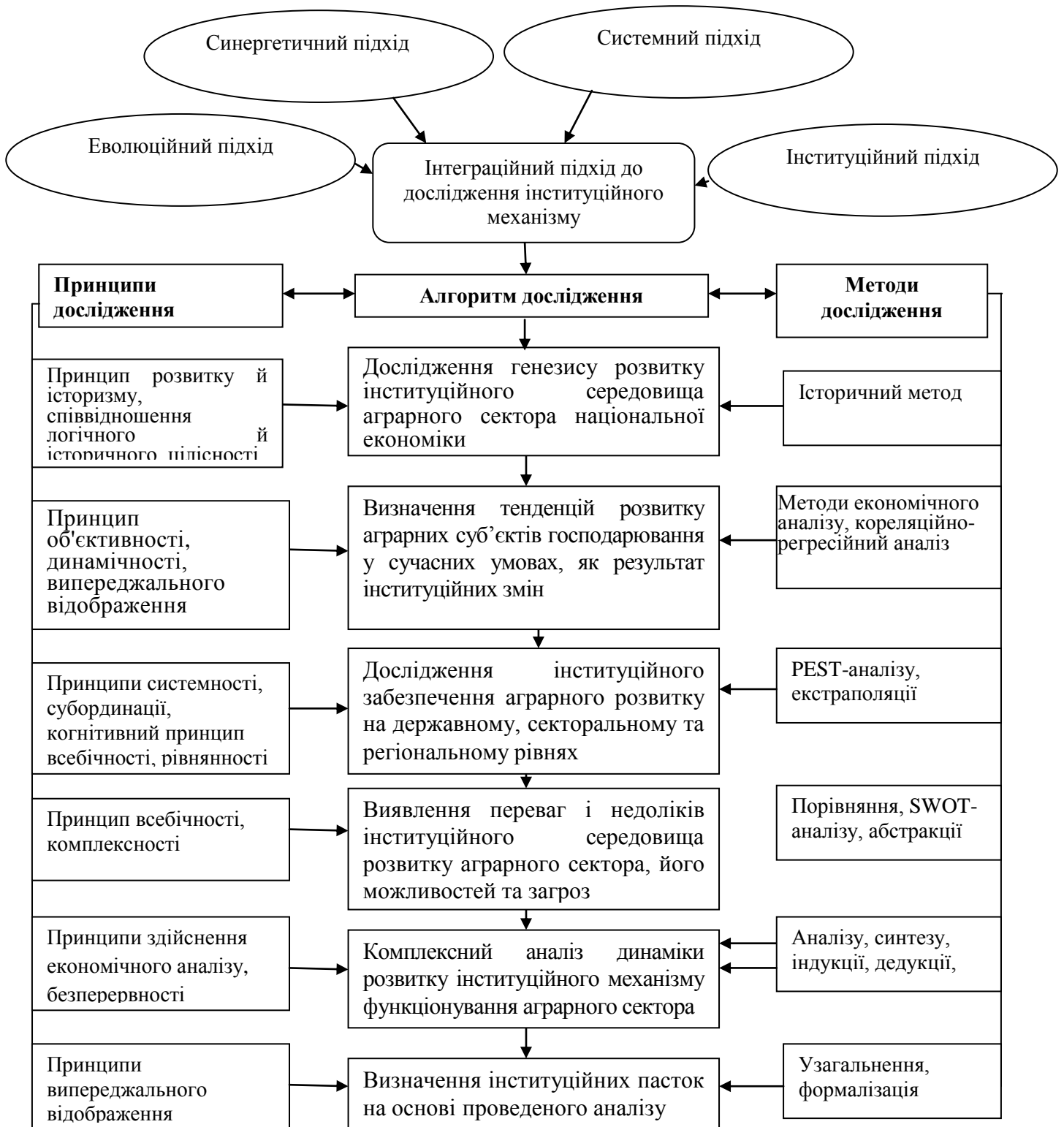


Рис. 1.8. Методика дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки

Примітка. . Авторське трактування.

Адже в кінцевому підсумку дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора передбачає побудову стратегії вдосконалення об'єкта аналізу, тобто формування шляхів узгодження та досягнення пріоритетів різних рівнів.

Враховуючи надскладний характер інституційного середовища, ми пропонуємо для дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора застосувати багаторівневу систему діагностики: на макрорівні – дослідження на рівні держави; на мезорівні – на рівнях регіону та сектора; на мікрорівні – на рівні суб'єктів господарювання. Вважаємо, що лише така тріада рівневого дослідження формуватиме дотримання принципу всеохопленості аналізу компонентів інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки.

Дослідження рівня розвитку інституцій у єдиному механізмі впливу на аграрні відносини на трьох рівнях приводить до розуміння їх національної та секторальної специфіки, наявності в них певного співвідношення загального та особливого, що є основою ідентифікації регіону та сектора, розуміння особливостей конкретних інституцій, їх недоліків і переваг.

Складність структури інституційного механізму розвитку аграрного сектора та можливостей його диференціації за конкретних умов, зумовлює необхідність його діагностики у просторі та часі, тобто дослідження повинно стосуватись різних часових періодів і конкретних регіонів. Такий підхід до аналізу дозволить виявити наслідковий характер інституційних змін.

Забезпечення об'єктивності аналізу потребує детального відбору методів аналізу, які б якнайповніше і якнайточніше відображали стан інституційного механізму розвитку аграрного сектора на державному, регіональному, секторальному та суб'єктному рівнях.

На відміну від традиційних підходів, запропонована методика передбачає почати аналіз інституційного механізму розвитку аграрного сектора з дослідження процесу формування інституційного середовища, неформальних і формальних інституцій, з аналізу взаємодії, сумісності, колізійності в цьому середовищі нових формальних інституцій і сформованих протягом тривалої історичної еволюції неформальних інституцій.

Досліджуючи інституційний механізм розвитку національної економіки, необхідно врахувати комплексний характер впливу макрофакторів на розвиток секторів національної економіки та господарюючих суб'єктів, аналізувати інституції державного рівня з позицій формування середовища функціонування суб'єктів господарювання: стан розвитку національної економіки, міжнародних інтеграційних зв'язків, фактори державного регулювання, рівень інвестиційної привабливості країни та ін.

Аналіз взаємодії та колізійності формальних і неформальних інституцій дозволить оцінити необхідність і ефективність інституційних трансформацій. На цьому етапі важливий аналіз причинно-наслідкових зв'язків у різних інституційних середовищах національних економік, регіонів та їх секторів. Тобто, можна проаналізувати доцільність інституційного «вирощування» чи інституційної трансплантації.

Комплексний підхід до дослідження інституційного механізму на рівні сектора вимагає базування на всебічному аналізі на рівні національної економіки. На даний момент розроблено ряд методик комплексної оцінки умов розвитку економіки країни різноманітними міжнародними організаціями. Мета їх досліджень – складання рейтингів інвестиційної привабливості національних економік і формування цілісної картини їх функціонування. Міжнародні рейтинги базуються на основі спеціальних соціальних, економічних та політичних індикаторів. Вважаємо, що дослідження рівня інституційного забезпечення механізму економіки країни за міжнародними рейтингами дозволить оцінити якість побудови механізму та його вплив на суспільство. Окрім того, важливо те, що, використання міжнародних рейтингів для аналізу інституційного середовища дозволяє проаналізувати співвимірність застосованих інституційних інструментів у різних країнах та їх регіонах.

Вважаємо, що дослідження інституційного механізму на рівні держави вимагає аналізу позиції країни за кількома методиками та на їх основі визначення пасток інституційного середовища з метою формування напрямів удосконалення інституційного механізму розвитку національної економіки.

Відзначимо такі міжнародні індекси, як індекс розвитку

людського потенціалу (Програма розвитку ООН), індекс економічної свободи (*Heritage Foundation*), індекс конкурентоспроможності (Всесвітній економічний форум), індекс легкості ведення бізнесу (Світовий банк), індекс інвестиційної привабливості (Європейська бізнес-асоціація) та ін. Кожен індекс прямо чи опосередковано досліджує інституційне середовище ведення бізнесу.

Важливе значення для оцінки ефективності дії інституційного механізму розвитку відіграє інвестиційна привабливість національної економіки та її секторів, яка є результативною ситуацією дії інституцій у єдиному механізмі. Якісна оцінка інвестиційної привабливості країни зображує ефект від застосовуваних інституційних інструментів впливу.

В Україні найбільш популярний індекс інвестиційної привабливості Європейської бізнес-асоціації, який розраховується поквартально, розраховується за оцінками соціологічних опитувань 118 компаній [92]. Цей індекс дозволяє проаналізувати динаміку зміни інвестиційного клімату країни, його складових та інституційні пастки існуючого середовища розвитку суб'єктів господарювання.

Інституційне забезпечення доречно розглядати за окремим переліком показників на секторальному рівні, оскільки ефективне інституційне бізнес-середовище національної економіки, позитивна динаміка впливу та розвитку ринкових факторів ще не означатиме достатнього рівня розвитку інституційного механізму конкретного сектора країни. Водночас, розглядаючи інституційний механізм аграрного сектора на секторальному рівні, передусім, потрібно вести мову про зовнішнє середовище аграрного сектора.

Оцінку рівня інституційного забезпечення механізму розвитку аграрного сектора, на нашу думку, доцільно здійснити за допомогою методики оцінювання зовнішнього середовища – *PEST*-аналізу (P – *Policy* – політика, E – *Economy* – економіка, S – *Society* – суспільство, T – *Technology* – технологія). Зазначимо, що *PEST*-аналіз зазвичай використовується для оцінки зовнішнього середовища суб'єктів господарювання, ми пропонуємо розширити сферу даного аналізу до секторального рівня.

Для об'єктивної оцінки факторів зовнішнього середовища

вважаємо за доцільне використовувати бали інституційних умов України, наведені в Глобальному звіті про конкурентоспроможність (підготовленому Світовим економічним форумом). Вибір рейтингового індексу пояснюється тим, що у ньому найбільш повно враховані інституційні умови функціонування економічних систем, які досить деталізовано подано за індикаторами. Крім того, відзначимо, що індекс конкурентоспроможності розраховується в розрізі регіонів країни.

Зважаючи на специфічність об'єкта дослідження, враховувати будемо інституційні фактори політичної, економічної, соціокультурної та технологічної складових середовища функціонування аграрного сектора. Проте індикатори, подані у Звіті, стосуються національної економіки в цілому та її інституційних умов. Щоб привести такі показники до секторального рівня, використаємо запропоновану нами методику розрахунку поправочних коефіцієнтів (додаток В). Отже, для кожного показника PEST-аналізу розраховується окремий поправочний коефіцієнт.

За пропонованою методикою поправочний коефіцієнт розраховується як співвідношення між темпами росту значення певного показника по аграрному сектору та показника національної економіки у відповідний період. Зазначимо, що до окремих показників неможливо розрахувати індивідуальні поправочні коефіцієнти, тож використаємо середній, який розраховуватимемо за формулою 1.1.

$$K_{\text{попр.сер.}} = \frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}} \quad (1.1)$$

Застосування такої методики до оцінки інституційного забезпечення розвитку аграрного сектора національної економіки дозволить проаналізувати інституційне середовище аграрного сектора відносно умов національної економіки та може бути використана для оцінки середовища розвитку інших секторів та в регіональному розрізі.

Для комплексності дослідження потрібно визначити позитивні, негативні сторони існуючого інституційного

середовища аграрного сектора, його можливості та загрози за допомогою *SWOT*-аналізу (S – *Strengths* – сильні сторони, W – *Weaknesses* – слабкі сторони, O – *Opportunities* – можливості, T – *Threats* – загрози). Зважаючи на неоднозначність критеріїв віднесення певних факторів до класифікаційної групи, вважаємо, що віднесення певного фактору до конкретної групи повинно здійснюватись експертним ранжуванням.

Проведення *SWOT*-аналізу інституційного середовища розвитку аграрного сектора передбачає такі етапи:

1. Складання переліку факторів впливу на розвиток аграрного сектора.

2. Ранжування факторів експертами на групи (сильні та слабкі сторони, можливості та загрози).

3. Оцінка даних факторів за 5-бальною шкалою (5 – фактор здійснює значний вплив на розвиток аграрного сектора, 4 – фактор помірно впливає на розвиток аграрного сектора, 3 – фактор незначно впливає на розвиток аграрного сектора, 2 – фактор здійснює опосередкований вплив на розвиток аграрного сектора, 1 – фактор впливає на суміжні сектори-контрагенти аграрного сектора, 0 – фактор не здійснює впливу на секторальний розвиток).

4. Виділення суттєвих факторів (ті, які отримали найвищі бали).

5. Складання базової *SWOT*-матриці інституційного середовища розвитку аграрного сектора на основі виділених суттєвих факторів.

6. Формування напрямів удосконалення інституційного механізму аграрного розвитку економіки.

Результатом експертного ранжування має стати базова *SWOT*-матриця інституційного середовища розвитку аграрного сектора, яка являтиме собою систему сутнісних характеристик середовища розвитку аграрного сектора та стане вихідною базою для формування напрямів удосконалення інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки.

Аналіз інституційного середовища розвитку за запропонованою методикою дозволить:

- виявити можливості інституційного механізму розвитку аграрного сектора;

- розробити заходи, спрямовані на запобігання інституційних пасток;

- розробити напрями вдосконалення інституційного механізму розвитку аграрного сектора на основі зіставлення переваг сектора з його можливостями й усунення слабких сторін.

Інституційні відмінності регіонів України та їх різне соціально-економічне становище та ментальне забарвлення зумовлюють необхідність дослідження інституційного механізму розвитку господарюючих одиниць національної економіки, який би якнайповніше враховував особливості регіону, в якому вони розвиваються. Для розвитку аграрного сектора такий підхід особливо важливий, в міру того, що діяльність його суб'єктів тісно пов'язана як з територіальним розташуванням і відповідними природно-кліматичними факторами, так і з людським фактором і рівнем його консерватизму.

Особливості регіонального інституційного механізму розвитку аграрного сектора необхідно досліджувати в аспекті порівняння з іншими регіонами, інституційних характеристик регіону та динаміки розвитку складових інституційного механізму розвитку аграрного сектора. Вважаємо, що саме аналіз інституційного механізму сектора на рівні регіону якнайповніше дасть змогу проаналізувати проблеми інституційного середовища розвитку аграрного сектора конкретної територіальної одиниці, які відіграють важливу роль при реалізації державних програм і рішень.

Складність дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора вимагає застосування комплексного підходу до оцінки рівня його забезпечення. Пропонуємо методику дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора, яка ґрунтується на основі економічних показників функціонування сектора. Комплексний підхід передбачає кількісну оцінку кожного з параметрів інституційного механізму за системою показників і теоретично забезпечує високий рівень обґрунтованості. Методика розрахунку деяких показників, які характеризують рівень розвитку інституційного механізму функціонування аграрного сектора, наведена у додатку Д.

Зазначимо, що рівень розвитку інституцій важко піддається кількісному виміру, оскільки не існує єдиного показника, який би

однозначно характеризував рівень розвитку певної інституції. З метою окреслення рівня розвитку інституційного механізму функціонування аграрного сектора визначатимемо ефективність окремих інституцій за кількома показниками, які якнайповніше характеризують їх стан. Вважаємо, що для повноти аналізу доцільне визначення також рівня інноваційного розвитку аграрного сектора та його зовнішньоекономічної інтеграції, які характеризують результати впливу інституційного механізму та рівень розвитку аграрного сектора економіки.

Наступним етапом методики визначення рівня розвитку інституційного механізму є розрахунок тенденцій його розвитку в розрізі інституцій, що допоможе дослідити основні інституційні пастки середовища аграрного сектора. Для характеристики цього необхідна побудова рядів динаміки індексів, що визначаються як зміна кількісних параметрів, які характеризують окремі інституції. Оскільки рівень розвитку інституції характеризується за кількома економічними показниками (для об'єктивності та повноти аналізу), то дані ряди динаміки будуть рядами динаміки середніх величин. Тобто значення, яке характеризує індекс розвитку інституції у певному році, є середнім зваженим коефіцієнтів показників, які характеризують конкретну інституцію.

Аналіз показників динамічного ряду інституції за кілька років дасть змогу простежити тенденцію її зміни, що свідчатиме про розвиток інституційного механізму, ступінь багатокладності аграрного сектора та рівень розвитку культури аграрних відносин.

Вважаємо, що запропонована методика аналізу інституційного механізму регіону допоможе знайти слабкі ланки інституційного механізму та вдосконалити складові, які раніше були не достатньо враховані при побудові концепцій секторального розвитку, як держави, так і регіонів. Методика комплексного аналізу інституційного механізму розвитку дозволить також визначити рівень розвитку інституцій з урахуванням синергетичного ефекту їх взаємодії з метою виявлення шляхів вдосконалення інституційного механізму розвитку аграрного сектора враховуючи причинно-наслідковий характер інституційних змін. Постійний моніторинг інституційних

індикаторів за запропонованою нами методикою дозволить відстежити напрямок і швидкість розвитку інституційного механізму та діагностувати інституційні проблеми, що допоможе попередити виникнення інституційних пасток.

За допомогою пропонованої методики аналізу складових інституційного механізму розвитку аграрного сектора можна буде зробити висновки про:

- стабільність розвитку інституцій;
- напрямок розвитку інституцій – прогресивний чи регресивний;
- взаємозв'язок розвитку інституцій;
- тенденції зміни ролі інституції в інституційному механізмі розвитку аграрного сектора.

У результаті дослідження інституційного механізму в аграрному секторі економіки, визначення стану його розвитку та мети формується системне уявлення про рівень його розвитку, що відрізняють аграрний інституційний механізм від інших секторів. З огляду на це найбільш доцільно, на нашу думку, вести мову про систему проблем, синтез яких дасть змогу сформулювати напрями вдосконалення інституційного механізму розвитку аграрного сектора. Об'єктивність аналізу забезпечується ґрунтуванням на системі економічних показників і оцінок визнаних міжнародних рейтингів.

На відміну від традиційних підходів, запропонована методологія базується на інтеграційному підході поєднання існуючих і охоплює аналіз усіх складових функціонування інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки: становлення, сучасний стан, суперечності та взаємозв'язки, ґрунтується на аналізі суб'єктивних і об'єктивних показників, якісних і кількісних характеристиках функціонування інституційного механізму. Окрім того, такі особливості дають можливість оцінити рівень розвитку інституційного механізму функціонування аграрного сектора в часі та просторі, а також за трьома рівнями функціонування: макро-, мезо- та мікро-.

Комплексна діагностика інституційного механізму розвитку аграрного сектора дозволить дослідити реальні умови функціонування аграрного сектора та його господарюючих

суб'єктів, визначити найбільш перспективні напрями розвитку та подолати розвиток інституційних пасток в аграрному секторі.

Висновки до розділу 1

1. Побудова концепції подальшого розвитку окремого сектора національної економіки повинна здійснюватись на основі системного підходу, адже сам процес розвитку є результатом синергетичного ефекту взаємодії елементів системи. На основі узагальнення підходів до категорії «розвиток» виділено такі притаманні їй ознаки як процесність, динамічність, цілеспрямованість, досягнення корисного ефекту, якісні та кількісні зміни з урахуванням впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, адаптивність. Поняття «розвиток» є інституційною категорією, оскільки воно використовується в різних сферах природничих, філософських, суспільних і економічних наук, тож досліджувати його найліпше на основі міждисциплінарного підходу, якому відповідає концепція інституціоналізму. Розвиток доцільно трактувати як динамічну систему взаємодіючих підсистем, передумов, факторів і принципів, які формують вектор кількісних і якісних змін, спрямованих на досягнення встановлених пріоритетів.

2. На основі наявних підходів до трактування інституцій та їх висхідних основ визначено, що аграрні інституції – це стійкі суспільні формації факторів, які регулюють економічну поведінку господарюючих суб'єктів аграрного сектора та їх взаємовідносини. Розглядаючи проблему визначення інституцій як базових компонентів інституційного механізму, зазначимо, що саме вони є факторами активізації чи гальмування розвитку, формуючи ефективне чи неефективне середовище функціонування агентів аграрного сектора економіки. Інституції виступають синергетичним поєднанням можливостей та обмежень розвитку аграрного сектора, структуруючи їх взаємовідносини. Поєднуючи у собі систему факторів, організацій, процесів і результатів їх дії, вони являють собою складну діалектичну категорію.

3. Інституційний механізм – це система інституцій у

взаємозв'язку та взаємодії та їхніх форм і методів реалізації. Інституційний механізм характеризується складними ієрархічними та функціональними зв'язками між його елементами. Це означає, що зі змінами, які відбуваються як у самому аграрному секторі економіки, так і в інституційному середовищі, з'являються нові структурні елементи, які не лише доповнюють існуючий механізм, але і розширюють його практичні можливості з регулювання процесу розвитку аграрного сектора. При цьому всі структурні елементи даного механізму перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності, що дозволяє використовувати теоретичні конструкції у практиці інституційного регулювання процесу розвитку аграрного сектора вітчизняної економіки.

4. Інституційний механізм передбачає такі фази: визначення цільової спрямованості розвитку об'єкта впливу, формування окремих інституцій, побудова інституційної системи, формування інституційного середовища, інституційне забезпечення функціонування окремого сектора економіки, тобто залучення механізму примусу, інституційна динаміка. У ході реалізації зазначених фаз має бути забезпечене формування, оновлення та розвиток аграрних інституцій, отримання відповідних економічних і фінансових результатів, поліпшення умов розвитку аграрного сектора.

5. Елементами інституційного механізму розвитку аграрного сектора є напрями дії, форми та засоби їх реалізації, рівневий розподіл компетенцій, інституційне середовище як сукупність інституцій та результатів їх дії. Між усіма названими елементами механізму існують тісні взаємозв'язки та взаємодії.

6. Діагностика інституційного механізму розвитку аграрного сектора потребує інтеграції основних методологічних положень синергетичного, системного, еволюційного та інституційного підходів. Використання різноманітних інструментів аналізу дозволить визначити основні інституційні пастки середовища розвитку аграрного сектора на державному, регіональному, секторальному та суб'єктному рівнях.

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО АГРАРНОГО СЕКТОРА

2.1. Генезис трансформації інституційного механізму аграрного розвитку України

Щоб дослідити проблеми розвитку аграрного сектора як системи з інституційного та структурного погляду, необхідно простежити генезис цієї системи з урахуванням особливостей становлення основних елементів інституційного механізму – інституцій, які є динамічними категоріями та в процесі соціально-економічного розвитку зазнають змін, тобто вони є втіленням минулого досвіду та очікувань майбутнього. Необхідність вивчення цих аспектів зумовлена практичною потребою врахування особливостей становлення, розвитку, набуття якості розвитку аграрного сектора та результатів прояву попередніх трансформацій у формуванні інституційного механізму.

Становлення інституційного механізму в Україні відбувалося шляхом стрімкого перетворення командно-адміністративної системи господарювання на ринкову. Така «шокова» трансформація паралельно з процесами утвердження суверенності держави та формуванням владно-організаційної структури призвела до виникнення цілої сукупності інституційних пасток, які виступали бар'єрами на шляху становлення ринкових відносин.

Трансформація аграрного сектора відбувалася шляхом проведення ряду реформ, які стосуються основних аспектів аграрних відносин. Реформа, на наш погляд, повинна розглядатися як інституційна зміна, що вимагає адекватного аналізу, оцінювання концептуальних підходів, побудови стратегії й тактики реформування тощо. Тобто реформу можна розглядати як систему інституційних тактів, комплексну трансформацію інституційного механізму.

Незважаючи на те, що реформи зовні можуть виглядати як

декларативні, на практиці вони завжди призводять до інституційних змін і трансформують інституційне середовище. Тобто реформи завжди стосуються інституційного механізму розвитку, що проявляється через інституційні зміни у середовищі господарювання суб'єктів економіки.

Визначимо, що аграрна реформа – це сукупність організаційних, законодавчих та інституційних заходів, здійснюваних органами державної влади, спрямованих на трансформацію аграрних відносин у ринкові шляхом формування багатоукладної системи господарювання та створення сприятливого середовища для прискореного розвитку аграрного сектора.

За ознакою впливу на становлення відносин виділяють окрему складову аграрної – земельну реформу. Зазначимо, що кожна реформа характеризується власним функціональним забарвленням. У правовій та економічній літературі іноді земельна реформа вважається тотожною з аграрною реформою. Погоджуємося з думкою Н. Титової, яка запевняє, що земельна реформа вже стала основною складовою аграрної реформи в Україні, а ширша за змістом аграрна реформа своєю базою має реформування земельних відносин, які тісно поєднуються з аграрними та в сукупності виступають як земельно-аграрні [236, с. 10]. Отже, земельна реформа стала першоосновою та базою процесу реформування аграрних відносин.

Земельна реформа – це законодавчі та інституційні перетворення земельних відносин власності, які покликані сформувати принципово нові за змістом і характером відносини на основі приватної форми власності.

Для глибокого розуміння процесу трансформації аграрного сектора необхідно дослідити кожен етап аграрних перетворень як наслідок застосування інституційного такту та причинно-наслідкові зв'язки результатів їх проведення.

Більшість науковців процес реформування аграрної системи України поділяють на три етапи:

1-й етап – 1990-1999 рр. – охоплює період становлення незалежності України, його інституційне забезпечення, зокрема визначається прийняттям Верховною Радою Української РСР Постанови «Про земельну реформу» [187].

2-й етап – 2000-2008 рр. – початок етапу аграрні науковці пов'язують з набранням чинності Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [248].

3-й етап – почався з 2009 р. – після вступу України до Світової організації торгівлі (СОТ).

Саме інституційні такти (як часова послідовність застосування інституційних інструментів впливу) мали важливе значення у формуванні етапів аграрних трансформацій, підходи до яких ґрунтуються на датах прийняття законодавчих актів, які покликані у певний спосіб конструювати аграрні відносини, тобто критерієм поділу аграрних трансформацій на етапи є інституційний такт. Проте, враховуючи українські реалії щодо реалізації нормативної бази, а також дію опортуністичних факторів, можемо вести мову про розбіжність між нормативно-правовими та інституційними реформами. Окрім цього, як уже зазначалося, аграрні перетворення тісно пов'язані з земельними реформами, періодизація та інституційні такти яких, на нашу думку, дещо інші (додаток Е).

Ринкові перетворення в Україні почалися в 90-ті роки ХХ ст. з приватизації землі, відродження фермерських господарств, роздержавлення радгоспів та інших аграрних підприємств, реорганізації колгоспів у КСП з наступним демонтажем централізованої системи адміністративного розподілу ресурсів [144, с. 61]. Тож першим кроком реформ незалежної України стали процеси роздержавлення та приватизації державних об'єктів, у такий спосіб надаючи приватній формі власності привілейоване значення, а не формуванню нових ринкових можливостей та стимулів. Сама по собі приватна власність, несучи значні стимули економічної мотивації, але не будучи підкріпленою організаційно та інституційно, не могла зупинити економічний спад у аграрному секторі національної економіки.

Після проголошення незалежності України ставлення до форм власності змінювалось. У Законі УРСР від 7.02.1991 р. «Про власність» (ст. 2) визнавалися рівними такі форми власності: індивідуальна (особиста та приватна трудова), колективна, державна [71]. Проведене реформування відносин

власності в аграрній сфері було спрямовано на формування ефективного сільськогосподарського землекористувача. При цьому держава втратила монополієне право власності на земельні ділянки. Якщо на початок 1992 р. весь земельний фонд сільськогосподарського призначення України перебував у державній власності, то станом на 1.01.2011 р. частка державної власності складала 48,9 %. Важливим досягненням реформи став розподіл сільськогосподарських угідь, які належали колективним господарствам, що призвело до значного скорочення земель колективної власності (на 1.01.2001 р. її частка становила в загальній структурі землеволодіння 1,8 %, а на 1.01.2011 р. – всього 0,2 %) і, відповідно, до розширення приватного сектора (на 1.01.2001 р. він був рівний 48,2 %, а на 1.01.2011 р. – 50,8 %) [175].

Трансформація інституції власності як основного регулятора розподільчих відносин мала двоїстий характер. З одного боку, кінцевим результатом інституційних змін стала приватизація землі й створення нових організаційно-правових форм господарювання, а з іншого – аграрна сфера так і не отримала ефективного приватного власника, який би став локомотивом виходу вітчизняного аграрного сектора на якісно вищий рівень, що є наслідком так і не сформованого інституційного механізму реалізації прав власності. Тобто відбулося становлення інституції власності як ринкової (перша та друга фази інституційного механізму аграрного розвитку), але не завершилось формування інституційного забезпечення (шоста фаза).

Недостатній рівень розвитку правових, контракційних і фінансово-кредитних аграрних відносин зумовлює встановлення мораторію на купівлю-продаж земельних паїв, з одного боку, а з іншого – для розвитку ринку земель в Україні немає сформованого інституційного середовища. Але нехтування інституційними факторами, як показує практика минулих реформ, може призвести до значно більших втрат.

На сьогодні ще тривають дискусії щодо половинчатості заходів з інституціоналізації приватної власності на сільськогосподарські угіддя через те, що ніби громадяни позбавлені конституційного права розпоряджатися власною землею внаслідок чергової пролонгації мораторію.

Основними інституційними проблемами, які породжує мораторій в умовах ринку є:

1. Блокування розвитку багатокладних аграрних відносин на основі прозорої конкуренції власників земельних ділянок.

2. Викривлення структури використання земельних ресурсів у контексті сталого розвитку.

3. Формування несприятливого інвестиційного середовища та стримування фінансових потоків у аграрний сектор.

4. Мораторій є свідченням незавершеності демократизації суспільства, оскільки обмежує повноту використання прав власності на землю.

5. Формування орендних відносин, як переважаючих, що формує екологічно необґрунтовану практику використання стратегічного ресурсу держави.

Тож одні розглядають мораторій як запобіжний засіб блокування незаконного перерозподілу земельної власності внаслідок невідповідності інституційного середовища залучення сільськогосподарських угідь до вільного обігу, а інші – як головну перепону залучення інвестиційних ресурсів у аграрне виробництво внаслідок того, що земельні ресурси не отримали необхідного правового оформлення як капітал і тому не можуть використовуватись як застава та як засіб еквівалентного обміну [120, с. 7]. Зауважимо, що кожна з цих позицій має «раціональні зерна».

На думку А. Гальчинського, така заборона деформує природу приватної власності на землю: юридично начебто вона існує, але економічно – не працює. Вчений вважає приватну власність на землю іманентною формою світобуття українського народу і відповідно штучна її деінституціоналізація була причиною перманентної стагнації аграрного сектора, тому економічними та політичними втратами було прийняття норм, які забороняють продаж землі сільськогосподарського призначення [36, с. 9].

Вважаємо, що формування ефективних механізмів управління власністю аграрними суб'єктами господарювання не зводиться до процесів купівлі-продажу основного аграрного ресурсу. Проблема полягає в недосконалості таких аспектів інституційного механізму господарювання як формування

ефективного власника, соціальної відповідальності при користуванні об'єктами власності та специфікації правомочностей, а також середовища реалізації прав власності (доступність кредитних ресурсів, інвестиційна непривабливість сектора тощо). Адже, за дослідженнями А. Третяка, в сучасних умовах господарювання зі 170 пунктів інституційного забезпечення прав власності на землю, за експертними оцінками, тільки три пункти одержали «достатнє забезпечення», 64 пункти одержали оцінку «незадовільне забезпечення» і 103 – взагалі «відсутнє» [240], що є стримуючим фактором інституційного механізму розвитку аграрного сектора та створює передумови для інституційних пасток, пов'язаних із купівлею-продажем земельних ділянок. А незавершеність формування інституційного забезпечення як фази інституційного механізму стримує перехід до наступної фази – інституційної динаміки.

Питання формування економічного інтересу власника земельних ділянок перебуває у площині раціонального та сталого користування землею, що значно стримується великою часткою у структурі відносин щодо землі орендних відносин (42 % земельних ділянок орендованих [217]). Підприємства та фермерські господарства є головними орендарями земельних ділянок приватних осіб (власників земельних паїв).

Аграрні виробники конкурують за земельні паї та ця конкуренція тим жорсткіша, чим вищої якості земля, на котру претендує орендар. При цьому збільшилася частка довгострокових договорів (рис. 2.1) і середній термін орендного договору (який у 2011 р. становив 8,7 років, [203, с. 5-6], а у 2013 р. – 9,9 років [60]), що в загальному спричинює не тільки більш дбайливе ставлення до землі як основного засобу праці, а й указує на більшу впевненість суб'єктів аграрних відносин у майбутньому щодо своїх прав користування.

Генезис інституції держави в Україні відбувався відповідно до умов слідування настановам так званого «Вашингтонського консенсусу» щодо проведення аграрних реформ, згідно з яким держава перетворилася із центрального суб'єкта управління аграрними ресурсами на один із факторів впливу на аграрні відносини. Така трансформація спричинена ще й практикою початкового етапу становлення аграрного виробництва

незалежної України, коли держава не могла забезпечити силу своїх повноважень необхідними ресурсами. Це була суттєва зміна функцій і повноважень держави як базової інституції.

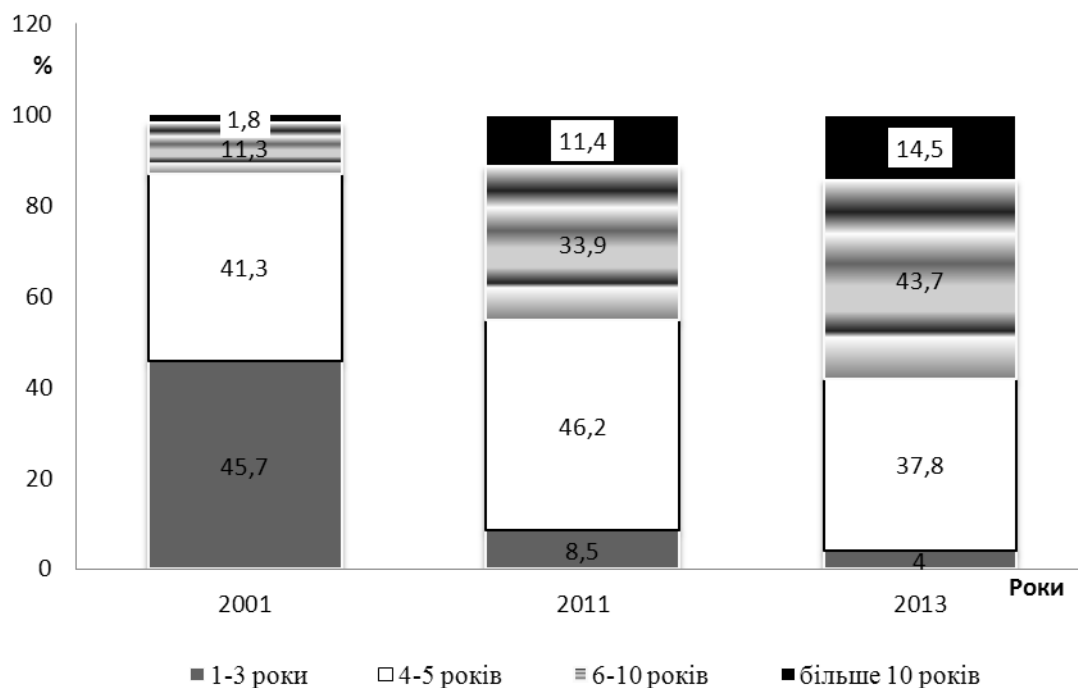


Рис. 2.1. Структура орендних відносин на земельні ділянки за терміном дії

Примітка. Джерело: [223, с. 31].

Поступаючись місцем реального розпорядника майном суб'єкту господарювання, держава у такий спосіб зробила важливий інституційний крок, який є одним з найбільших досягнень аграрних реформ, – наділення аграрного виробника характеристиками самостійності, автономності, самодостатності, тобто створила можливості для самоорганізації суб'єктів аграрного господарювання як складних систем. Проте дуальність будь-якої інституційної зміни – в даному випадку, генезису інституції державної влади – проявляється і в негативних наслідках таких кроків, зокрема неповної спроможності аграрних виробників до автономного розвитку в умовах несформованого конкурентного середовища.

Враховуючи значний вплив державної підтримки на функціонування аграрних підприємств, дослідимо залежність між обсягами державних асигнувань і прибутковістю аграрних підприємств. Дослідження здійснимо на прикладі аграрних

підприємств Чернівецької області. Залежність прибутку від обсягу державних коштів, спрямованих на підтримку аграрних суб'єктів господарювання, наведена у додатку Ж. Графічно це подано на рис. 2.2.

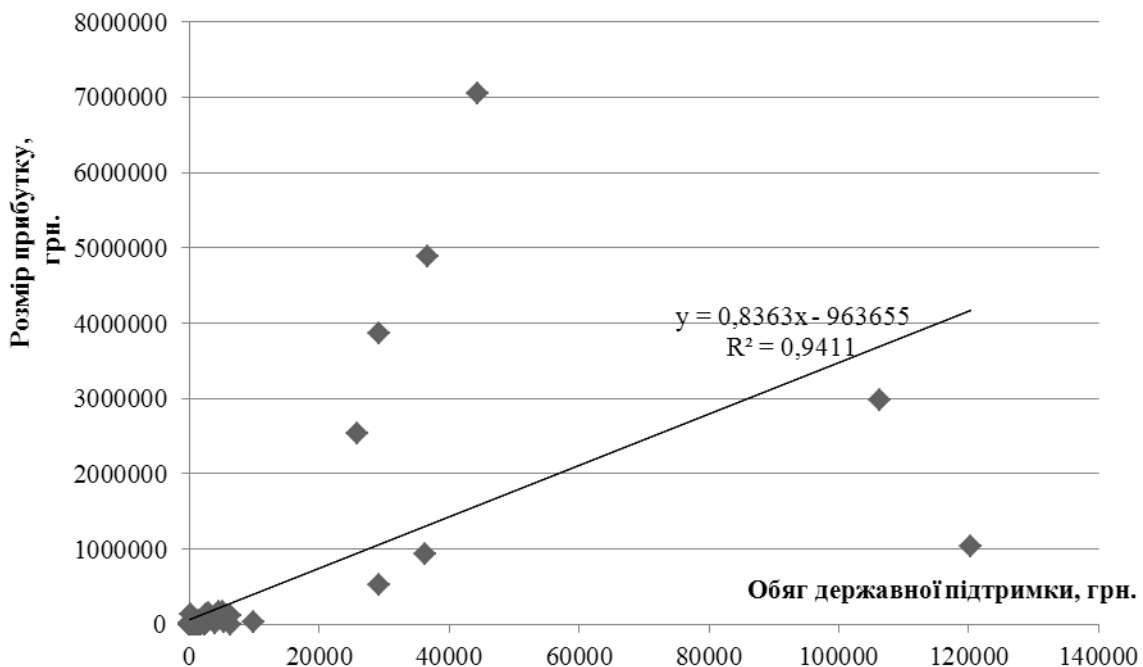


Рис. 2.2. Залежність загальної суми державної підтримки та прибутку сільськогосподарських підприємств Чернівецької області за 2012 р.

Примітка. Побудовано на основі [220].

Коефіцієнт кореляції між незалежною змінною (обсяг державної підтримки конкретному підприємству – факторна ознака) та результативним показником (прибутковістю) дорівнює 0,97, що свідчить про істотний вплив першого показника на другий. Окрім того, коефіцієнт детермінації, який показує міру (ступінь) загального впливу незалежного показника на результативну зміну, також дуже близький до 1 (0,94), що показує обумовленість варіації прибутку зміною обсягу державних асигнувань на 94 %.

Коректність розрахунків підтверджує те, що F-критерій значно більший, ніж критичний ($3,92 > 1,98$), а отже, зв'язок зміни розміру прибутків і обсягу державних асигнувань істотний.

На перший погляд, залежність досліджуваних показників можна спростувати тим фактом, що підприємства, які отримали

державну допомогу, змушені задокументувати «віддачу» від отриманих коштів. Проте показники показують надто тісну зумовленість прибутків аграрних підприємств державними асигнуваннями, щоб вважати дану тісноту зв'язку вимогою «формальностей».

З іншого боку, такий зв'язок переважно свідчить про неповну сформованість аграрних підприємств як самостійних суб'єктів господарювання ринкового типу, їхню залежність від рішень можновладців, а отже, інституційну незавершеність механізму аграрного розвитку. Тобто не відбулося становлення інституційних умов для самостійного ефективного функціонування аграрних суб'єктів, які, крім труднощів звикання до свого нового статусу, а отже, до нових прав і обов'язків, зіткнулися з недосконалим ринковим середовищем.

Відповідно, неефективний розподіл повноважень між державною владою та ринком став однією з інституційних пасток аграрних реформ. Причиною втрат від трансформаційних кроків, ініційованих державою, стала також відсутність сформованої ринкової інфраструктури, яка повинна була замінити управлінські функції держави, повноваження якої в період реформ помітно скоротилися без відповідної заміни виконуваних раніше функцій.

Пореформений розвиток аграрних відносин характеризується поліформічністю форм власності та господарювання і способів регулювання. Тобто трансформація аграрних відносин відбулася, завданням наступних етапів розвитку виступає розбудова «автоматичних» аграрних інституцій.

Значно змінив пріоритети розвитку аграрного сектора вступ України до СОТ у 2008 р. Ця історична подія зумовила трансформацію майже всіх елементів інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки:

- інституція державної влади здійснює підтримку аграріїв у рамках, дозволених договором («зелений кошик»). Фінансова підтримка аграрного сектора набула рис адресності та цільової прив'язки, що є значним інституційним кроком до лібералізації ринкових відносин;

- «інвестиційний голод» вимагає інституційного

оформлення ринкових відносин власності: інституалізація правомочностей за умов підготовленого інституційного й організаційного середовища;

- політичні інституції в рамках міждержавної аграрної взаємодії надають руслу таких відносин в Україні нестабільності та стримують економічні відносини, надаючи іміджу українських господарюючих суб'єктів непривабливих партнерських рис;

- необхідність розвитку інституції контрактації нагально зумовлена посиленням інтеграційних зв'язків між Україною та іншими членами СОТ, з одного боку, та стримується ліберально нерозвиненими політичними інституціями – з іншого;

- розвиток інституції фінансово-кредитної сфери здійснюється за участю міжнародних організацій і під впливом інституційних наслідків світової фінансової кризи;

- розвиток інституції конкуренції в Україні ускладнюється нерівномірним розподілом капітальних вкладень серед вітчизняних суб'єктів аграрного господарювання та входженням на ринок іноземних товаровиробників;

- ідеологічні інституції розвиваються в напрямі ліберального мислення, переосмислення ролі держави самими підприємцями, які почали прагнути не отримання допомоги від неї, а чесних ринкових умов функціонування.

Отже, вступ України до СОТ, з одного боку, створив ринкові умови розвитку аграрного сектора, а з іншого – збільшив вимоги до аграрної продукції, ділової культури аграріїв, зумовив необхідність впровадження інноваційних екологічних технологій тощо. Тобто на цьому етапі аграрного розвитку інституційний механізм перейшов на завершальну фазу функціонування – підготовку інституційного середовища до нових трансформацій.

Великий негативний вплив на проведення та результативність аграрної реформи справила недооцінка важливості формування єдиного інституційного середовища з його політичними, соціальними, економічними та організаційними складовими. Такий стан справ є наслідком здійснення парето-ефективних трансформацій без «точки опори» – інституційної підтримки сільського соціуму та підприємців-аграрників.

Особливостями реформування аграрних відносин є їх

ретроспективна спрямованість. Аграрні суб'єкти відрізняються від інших суб'єктів економічних відносин консерватизмом, частковим несприйманням селянами та підприємцями курсу ліберальних умов. Цими менталітетними особливостями аграріїв частково пояснюється повільне впровадження інноваційних технологій в аграрне виробництво. Ці ж особливості засвідчують, що інституційний механізм аграрного розвитку перебуває у перехідному стані та потребує вдосконалення.

Можемо віднести тип здійснення трансформаційних перетворень аграрних інституцій до інституційної трансплантації, яку досліджував В. Полтерович. Основними недоліками зазначеного методу є інституційний конфлікт унаслідок несумісності культурного та інституційного середовища [184, с. 24]. Яскраво особливості цього проявилися у розвитку аграрних підприємств. Тому було б доцільно використовувати інструменти методу інституційного «вироснування», який найбільш повно враховує принципи системного підходу та передбачає поступовий механізм перетворення інституцій.

У механізмі трансформацій вітчизняного інституційного механізму аграрного розвитку чітко простежуються етапи, зумовлені різними рушійними силами: до 2000 р. основним ініціатором реформ виступала держава, основою чого був законодавчо-нормативний вплив, тобто реформи здійснювалися через вплив формальними інституціями «згори-вниз», та після 2000 р., коли нормативно-правове забезпечення ринкового господарювання в аграрному секторі сформувалось. В основі трансформації другого етапу – ринкові рушійні сили вибору оптимальнішої форми господарювання (зміни попередньої), величини аграрного підприємства тощо. Рушійною силою третього етапу виступає вектор зовнішньоекономічної інтеграції економіки в цілому та аграрного сектора, зокрема. На цьому етапі розпочався процес, який Ю. Лопатинський називає вторинною трансформацією [див. 126], коли суб'єкти набувають певного досвіду господарювання в нових умовах і доходять висновку про доцільність наступних інституційних змін.

Отже, до 2000 р. інституційний механізм функціонував на рівні першої-четвертої фаз (визначення пріоритетів аграрного розвитку, формування інституцій, інституційної системи та

середовища) в напрямі розбудови ринкового середовища аграрного сектора, після 2000 р. відбувається формування інституційного забезпечення, а пізніше – інституційна динаміка у напрямі зовнішньоінтеграційного розвитку аграрного сектора.

Як бачимо, сучасний стан інституційного механізму українського аграрного сектора є ефектом залежного розвитку, як кожної інституції окремо, так і їх синергетичної взаємодії (табл. 2.1).

Генезис елементів інституційного механізму розвитку аграрного сектора відбувався у тісній взаємозумовленості функціонування складових інституційного механізму. Наприклад, інституція власності окреслює характер впливу владно-організаційних інституцій та формування трудових відносин в аграрному секторі, а розвиток інституції контрактації позначається на функціонуванні інституції ціни та впливає на інвестиційну привабливість.

Аналіз процесу трансформації інституцій і його результатів (рівня розвитку аграрного сектора) дозволяє зробити висновки про те, що неузгодженість інституцій у єдиній системі впливу на суб'єкти господарювання спричинила гостру необхідність упорядкування структури інституційного механізму аграрного сектора, чому й присвячене дане дослідження.

Соціально-економічна ефективність інституційної трансформації визначається тим, наскільки пріоритети інституційних змін досягнені первинними одиницями аграрного сектора (підприємствами та господарствами населення). І хоча інституційно вагомішими одиницями є аграрні підприємства, тривалий час, та й на даний момент, господарства населення переважають у обсягах виробництва продукції аграрного сектора.

Основною відмінністю аграрних підприємств від господарств населення є комерційна спрямованість перших, тобто основна мета їхнього функціонування – отримання прибутку.

За визначенням законодавців, аграрне підприємство – це самостійний статутний об'єкт із правом юридичної особи, що здійснює виробничу діяльність у галузі сільського господарства з метою одержання відповідного прибутку (доходу) [217].

Трансформаційні зміни деяких інституцій розвитку аграрного сектора національної економіки

Інституція	Напрямок трансформації	Точка відліку аграрних перетворень	Точка дотику з аграрним виробництвом	Результат трансформації
Інституція власності	Формування ефективного власника аграрних ресурсів; надання суб'єктам відчуття власності, господарської відповідальності за результати праці	Державна власність на земельні ділянки та інші аграрні ресурси	Вплив на ефективність і раціональне використання аграрних ресурсів, дбання про їх довгострокову віддачу	Незвершене юло визначення «пучка» прав власності для суб'єктів, зокрема, внаслідок відсутності ринку землі. Формування відчуття ринкової свободи аграрним суб'єктам господарювання
Фінансово-кредитні інституції	Ефективна фінансова підтримка аграрного бізнесу	Відсутність приватного сектора фінансово-кредитного забезпечення	Забезпечення фінансовими ресурсами сезонного виробництва	Недосконала система кредитування, державних гарантій, невпровадженій механізм новітніх технологій фінансування аграрного сектору. Відсутність ефективної системи забезпечення повернення кредитів
Інституція ціноутворення	Встановлення справедливої ринкової ціни на сільськогосподарську продукцію і механізму її адекватного коригування до умов ринкового середовища	Формування ціни на аграрну продукцію державою в значною часткою в ієрархії ціни державних дотацій	Забезпечення прибутковості аграрного сектору	Значний ціновий галузевий дискрилет ціні, необхідність державного втручання у процес ціноутворення, внаслідок цінового дисбалансу
Інституція контрактної	Розвиток ринкових правил укладання угод	Відсутність досвіду укладання контрактів на ринку	Збільшення обсягу продаж сільськогосподарської продукції за кордон, можливість залучення інвестицій у вигищення виробництва	Несформованість інституційного середовища до розвитку контрактних відносин і нормативно-правової бази забезпечення виконання зобов'язань
Інституція державного регулювання	Трансформація державного регулювання з ролі центрального суб'єкта аграрних відносин у фактор впливу на них, шляхом поступового заміщення адміністративних методів регулювання відносин на економічні	Адміністративні методи впливу на аграрний сектор	Формування ринкового чи командно-адміністративного типу господарювання, визначення ступеня самостійності та відповідальності аграрних підприємств	Відсутність чіткого розподілу повноважень у сфері аграрних відносин між рівнями влади. Вплив на результати аграрної господарської діяльності через економічні методи, значну частку серед яких займають державні фінансові преференції
Політичні інституції	Формування стабільного незворотного механізму підтримки і впливу на аграрний бізнес. Формування сприятливого інвестиційно-приваблюючого іміджу аграрного сектору, розвиток законодавчого забезпечення	Відсутність нормативно-правових актів регулювання сільськогосподарської діяльності в ринкових умовах, механізму їх прийняття і комплексної концепції щодо напрямку аграрних перетворень	Визначення рівня стабільності економічного середовища та зовнішньоекономічного вектора аграрних відносин	Ретрес українських показників у світових рейтингах інвестиційної привабливості, відсутність об'єктивного розподілу повноважень між рівнями влади, нестабільність нормативної бази. Розвиток зовнішньоекономічних відносин на тлі несприятливого інституційного середовища
Ідеологічні інституції	Формування у селян і підприємців ринкового мислення, виховання рис підприємницької самостійності та інноваційної спрямованості	Коллективні методи організації сільськогосподарського виробництва	Формування аграрної корпоративної банес-культури, позитивного іміджу селянина та сільськогосподарського виробника, зокрема	Повільне сприйняття аграріями правил ринку, менталітетна підтримка минулого укладу аграрних відносин

Примітка. Авторське трактування.

На нашу думку, виробництво сільськогосподарської продукції господарствами населення, в інституційному аспекті, якнайповніше поєднується з продукуванням суспільних благ (відтворення селянства, збереження агроландшафтів тощо), що є передумовою зростання добробуту населення в цілому, а отже, і сукупного попиту, що важливо для розвитку аграрного сектора країни. Також їх діяльність значно впливає на діяльність аграрних підприємств, тобто створює паритетні умови розвитку. Проте саме підприємства здатні генерувати науково-технічний прогрес у аграрному виробництві для підвищення конкурентоспроможності сектора та змагатись у конкурентній грі на міжнародній арені ринкових відносин.

Як зазначав академік О. Онищенко, сектор особистих селянських господарств зазнаватиме істотних змін: з часом існуюча тенденція до його розширення зміниться на тенденцію до його звуження. Певна частина з тих особистих селянських господарств, які вилучили земельні частки та господарюють самостійно, зуміють організувати ефективну господарську діяльність, розширять землекористування та поступово перетворяться на ефективні фермерські господарства. Інша частина особистих селянських господарств, не витримавши конкуренції з аграрними підприємствами, стануть на шлях об'єднання зусиль з метою організації спільного господарювання, створюючи різні неформальні та формальні об'єднання. Разом із тим, решта особистих селянських господарств з часом перестане існувати [166, с. 80].

Погоджуючись з такими перспективами розвитку господарств населення, вважаємо, що саме аграрні підприємства є тією потужністю аграрного сектора, яка зуміє підняти рівень його конкурентоспроможності до лідера на світовому ринку.

У цілому ж за період незалежності України загальна кількість господарюючих суб'єктів - юридичних осіб зросла в 4,5 разу: до 1999 р. кількість аграрних суб'єктів господарювання мала тенденцію до збільшення, а з 2000 р. – тенденція змінилася на протилежну. З 2005 р. по 2013 р. кількість аграрних підприємств зменшилася на 20,68 % (рис. 2.3) [168].

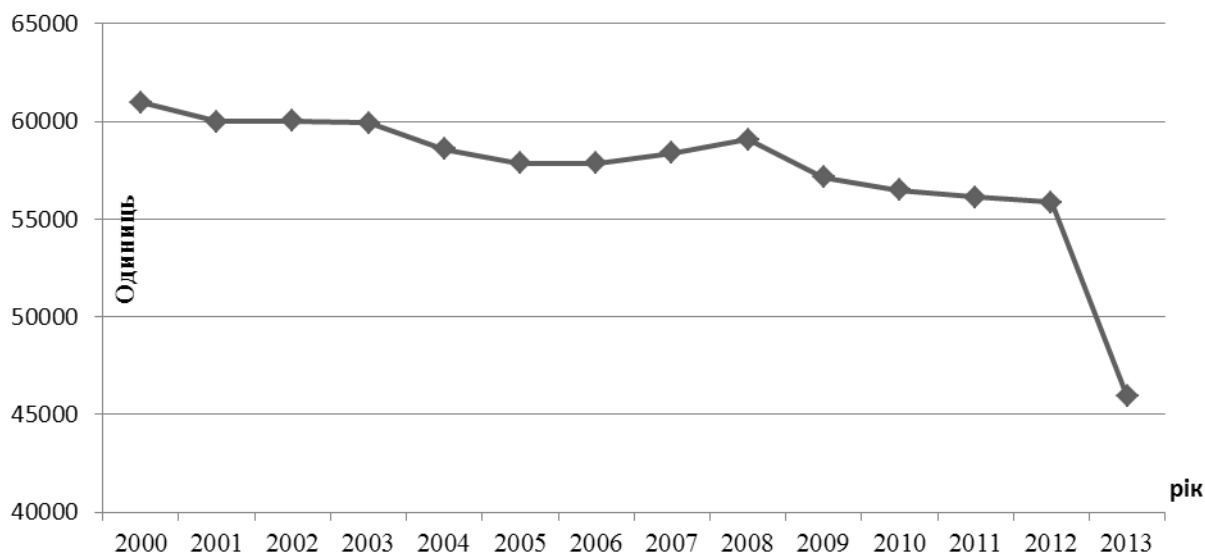


Рис. 2.3. Динаміка кількості аграрних підприємств в Україні

Примітка. Джерела : [168; 170; 170].

Імовірно, зростання у 2006-2008 рр. кількості аграрних підприємств зумовлене докризовою активізацією економіки в цілому. Спад після 2008 р. зумовлений кризою. Тож тут менш виразні внутрішні трансформаційні процеси (вторинна трансформація). Подальше зменшення кількості аграрних підприємств пов'язуємо з їхнім укрупненням.

Зауважимо, що аграрні підприємства забезпечили значно вищі темпи росту обсягів аграрного виробництва, ніж господарства населення за період 2005-2013 рр. (87,7 % у порівнянні з 8,8 %) (рис. 2.4) [19; 22], що підтверджує їхню перспективність.

Показники структури продукції сільського господарства за категоріями господарств відображають багатокладність аграрного виробництва. Підтримання такої тенденції досить важливе для гарантування продовольчої безпеки країни та конкурентних умов функціонування в майбутньому.

Інституційною запорукою розвитку можуть слугувати об'єднання сільгоспвиробників. В аграрному секторі України посилюється тенденція до інституційної інтеграції суб'єктів

господарювання: сформувалося близько сотні об'єднань аграріїв на національному рівні та ще більше на регіональному. Значна кількість об'єднань і нескоординована співпраця між ними спричинюють нецілеспрямований та слабкий вплив зусиль таких організацій на аграрну політику.

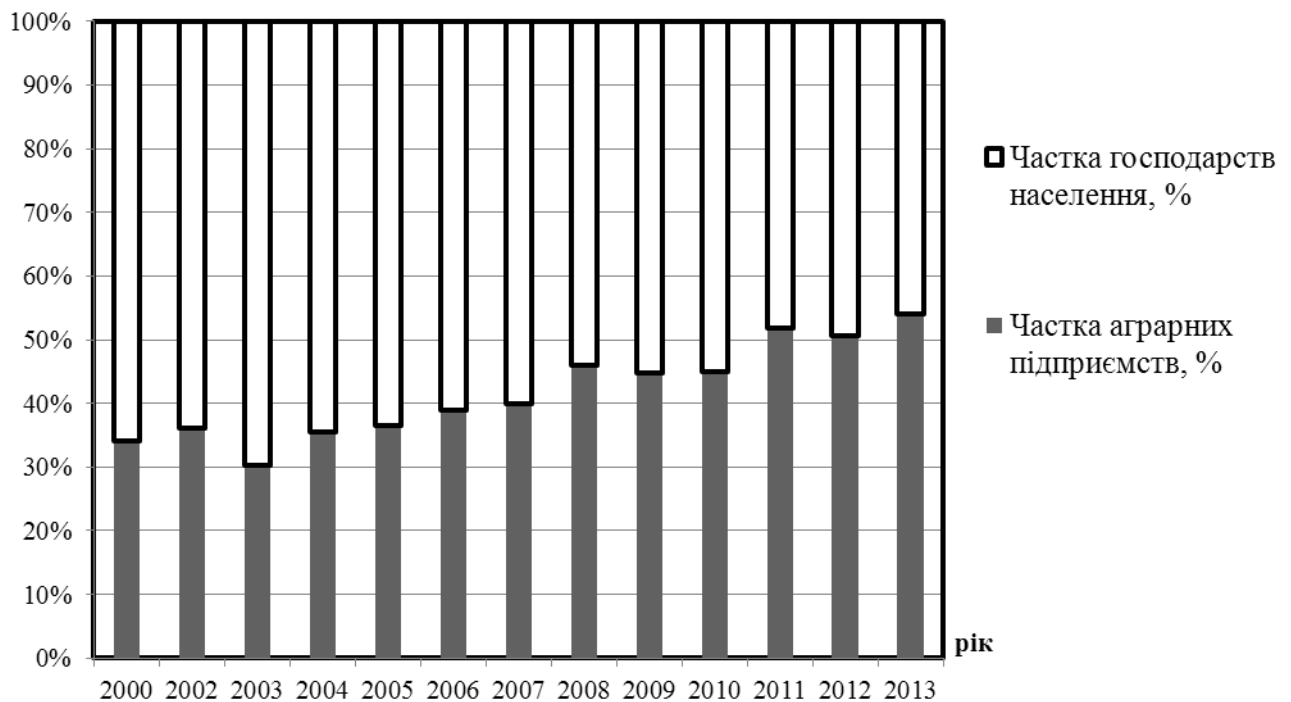


Рис. 2.4. Продукція сільського господарства за категоріями господарств в Україні

Примітка. Джерела: [19; 20; 21; 22].

Окрім того, професійні об'єднання аграрних суб'єктів господарювання сьогодні функціонують без чітко встановленого статусу та завдань, зумовлених специфікою аграрних відносин. Причому спроби законодавчого визначення цієї проблеми були здійснені через розробку проектів ряду таких Законів, як «Про галузеві формування (асоціації, союзи, спілки)» (2004 р.), «Про аграрну палату України» (2004 р.), «Про професійні і міжпрофесійні об'єднання в агропродовольчій сфері» (2005 р.), які не були прийняті як Закони.

Незавершеність розв'язання проблеми інституційного забезпечення функціонування аграрних професійних об'єднань, у тому числі й на законодавчому рівні, сприяє ситуації, коли

аграрні професійні об'єднання виконують роль опозиції владі, але не є доповнюючим механізмом керуючої компоненти системи механізму розвитку аграрного сектора. Влада ж підтримує розвиток таких організацій як ефективний інструмент зворотного організаційного та інформаційного зв'язку. Та лише налагодивши взаємодію органів державної влади й аграрних професійних об'єднань як автономних органів з чітко окресленими повноваженнями у системі інституції владно-управлінського регулювання, держава зможе побудувати новий «фундамент» інституційного механізму розвитку аграрного сектора.

Отже, в Україні відбулося становлення аграрних інституцій як ринкових, проте недоліки ефективної дії норм і правил знаходяться у площині їх взаємодії на різних рівнях, що породжує вагому невизначеність інституційного середовища та мінливість тенденцій розвитку аграрного сектора національної економіки.

2.2. Тенденції розвитку вітчизняного аграрного сектора як результат трансформації його інституційного механізму

Формування ефективних адаптованих до сучасних умов аграрних відносин і механізму управління ними неможливе без комплексного, усестороннього, системного дослідження тенденцій та умов функціонування аграрного сектора, який виконує стратегічні завдання у національній економіці – гарантування продовольчої безпеки та формування конкурентних переваг країни у міжнародному економічному просторі.

Важливість аграрного сектора в економіці країни підтверджується тим, що в ньому виготовляється в середньому 10 % ВВП. Зазначимо, що тенденція зменшення частки аграрної продукції у ВВП країни, починаючи з 2001 р., змінилася на протилежну у 2008 р. (табл. 2.2), коли аграрний сектор виявився мало не єдиним зростаючим в умовах кризи.

Таблиця 2.2

Частка аграрної продукції у ВВП України

	Рік													Приріст 2012 р. до 2005 р., (+/-) %
	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Ча- тка, %	13,69	12,57	10,48	10,17	8,09	7,86	6,85	7,11	7,62	7,71	8,45	8,06	11,00	2,91

Примітка. Дані розраховано на основі джерел [251; 252].

Підтримання позитивної тенденції вигідне для української економіки, оскільки дедалі більше вітчизняних і міжнародних науковців та експертів схиляються до думки, що роль аграрного сектора в контексті глобального розвитку буде посилюватися [див., наприклад: 102, с. 130; 87].

Виготовлення валової продукції зросло на 24,3 % у другому десятиріччі незалежності України (рис. 2.5), хоча наздогнати дотрансформаційний рівень валової продукції аграрного сектора так і не вдалося.

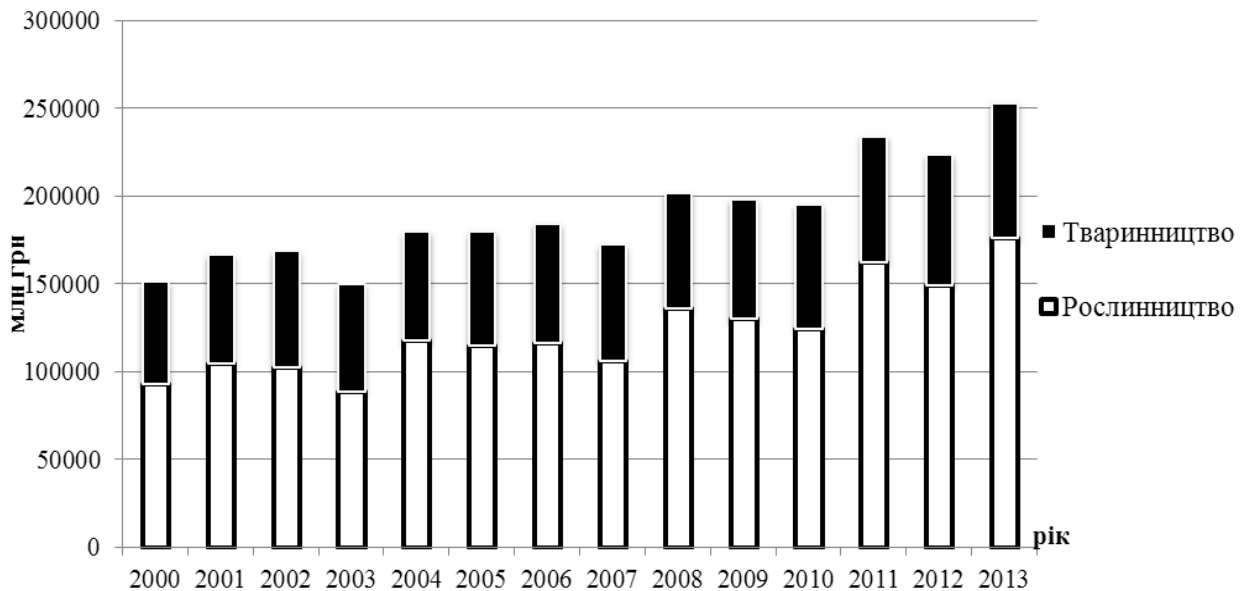


Рис. 2.5. Валова продукція сільського господарства, млн грн

Примітка. Джерела: [19; 20; 21; 22].

У структурі аграрної продукції переважає продукція рослинництва (у 2012 р. співвідношення рослинництва та тваринництва становить 2:1). Зростання рослинницьких галузей

за період 2005-2013 рр. забезпечено переважно через збільшення виробництва ріпаку у 8,2 разу, сої у 4,5 разу, кукурудзи – 2,9 разу, соняшнику в 2,3. Водночас рослинницька галузь скоротила обсяги виготовлення ячменю на 25,7 % [208].

Зростання тваринницьких галузей пов'язане з зростанням обсягів виробництва м'яса птиці в 2,3 разу, виробництва м'яса свинини та яєць – в 1,4 та 1,5 разу відповідно. Разом із тим, стримуючими зростання підгалузями стало виробництво яловичини та телятини (скорочення обсягів на 23,9 %), а також молока (скорочення на 16,3 %) [232].

Співвідношення виробництва продукції рослинництва та тваринництва в Україні відрізняється щодо окремих категорій сільгоспвиробників (рис. 2.6).

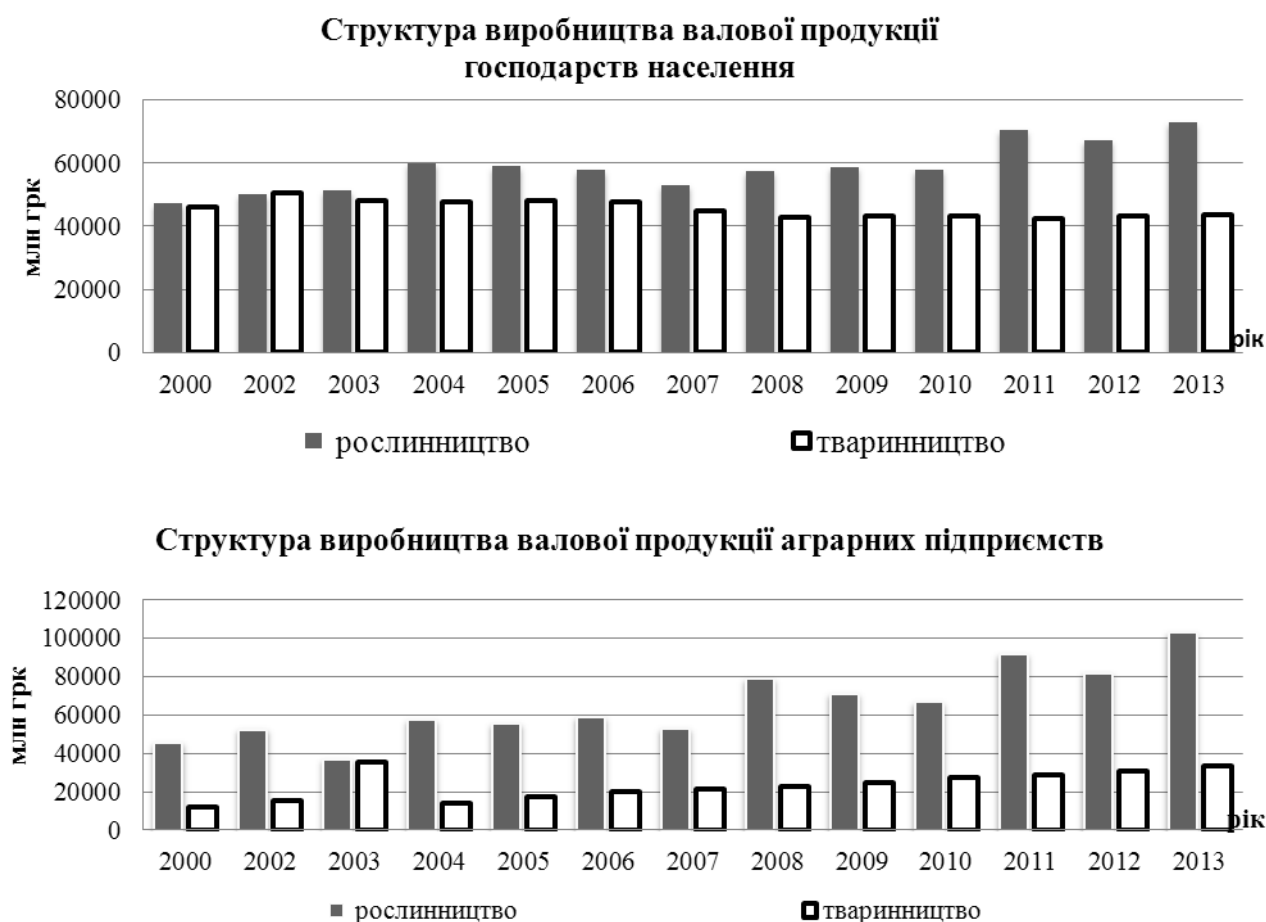


Рис. 2.6. Динаміка виробництва видів сільськогосподарської продукції за категоріями господарств, млн грн

Примітка. Джерело: [21; 22]

Ефективне аграрне виробництво є основою гарантування продовольчої безпеки держави, задоволення потреб населення в основних продуктах харчування в достатній кількості та різного асортименту. В Україні сформувалася така структура самозабезпеченості основними видами продовольчої продукції (рис. 2.7).

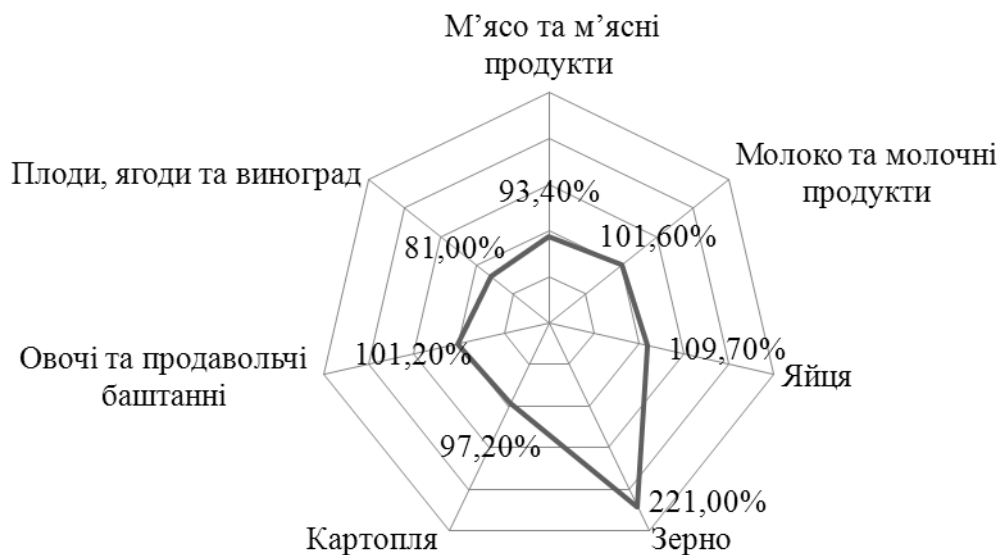


Рис. 2.7. Рівень самозабезпеченості основними видами продовольства в Україні у 2013 році

Примітка. Джерело: [10].

В Україні формується незбалансована структура споживання продуктів харчування населенням (таблиця 2.3). Баланс споживання основних продуктів харчування засвідчує, що у 2013 р. в Україні за більшістю основних видів продовольства фактичне споживання знаходилося нижче раціональних норм, причому в порівнянні з попередніми роками баланс показників погіршився.

Найбільше відставання від раціонального споживання спостерігалось щодо молока та молокопродуктів – на 42 %, плодів, ягід і винограду – на 42 %, м'яса та м'ясопродуктів – на 37 %, риби та рибопродуктів – на 27 %. За трьома продовольчими групами, а саме: хліб і хлібопродукти, картопля, олія рослинна всіх видів фактичне споживання перевищило раціональну норму.

Таке перевищення є свідченням незбалансованості харчування населення, яке намагається забезпечити власні потреби за рахунок економічно доступніших продуктів. Основну частину калорій українці споживають разом із продукцією рослинного походження, а 27,1 % середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що удвічі нижче за встановлений пороговий критерій (55 %) [10].

Таблиця 2.3

**Показник достатності споживання продуктів харчування
(на особу за 2013 рік), кг**

	Раціо- нальна норма	Фактичне споживанн я у 2013 р.	Показник достатності споживання
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	101,00	108,40	1,07
М'ясо та м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо)	80,00	56,10	0,7
Молоко та молокопродукти (у перерахунку на молоко)	380,00	220,90	0,58
Риба та рибопродукти	20,00	14,60	0,73
Яйця (шт.)	290,00	309,00	1,07
Овочі та баштанні	161,00	163,30	1,01
Плоди, ягоди та виноград	90,00	56,30	0,63
Картопля	124,00	135,40	1,09
Цукор	38,00	37,10	0,98
Олія рослинна всіх видів	13,00	13,30	1,02

Примітка. Джерело : [10].

Продукція тваринництва впливає не тільки на якісний бік продовольчого забезпечення населення – калорійність і білкову повноцінність раціону, але має і важливий економічний ефект. За дослідженнями, зі збільшенням питомої ваги продукції тваринництва у структурі валової аграрної продукції:

- прискорюються темпи економічного зростання;
- підвищення темпів економічного зростання зі збільшенням питомої ваги продукції тваринництва супроводжується підвищенням стабільності зростання;

- позитивний вплив більш високого розвитку тваринництва виявляється у підвищенні сталості економічного зростання обсягів виробництва валової продукції рослинництва. Цей зв'язок пояснюється позитивним впливом розвитку галузі тваринництва на відтворення родючості ґрунтів завдяки збільшенню обсягів використовуваних органічних добрив;

- нарощування виробництва тваринницької продукції згладжує недоліки «сезонності».

Отже, збалансування розвитку тваринництва та рослинництва найбільше сприяє зростанню всього аграрного сектора, поєднуючи позитивні тенденції в економічних, екологічних, соціальних процесах розвитку аграрних відносин.

Протягом останніх років зростає роль аграрного сектора України в підтриманні зовнішньоекономічного торговельного балансу. Це значно пов'язано зі збільшенням українського аграрного експорту. З 2011 р. Україна увійшла до трійки найбільших експортерів зерна, у 2012 р. займає 9,2 % у світових обсягах торгівлі зерновими (кожна 11 тонна зерна, що продавалася на світовому ринку, була українського виробництва), продовжує бути провідним виробником олійних культур і експорту продуктів їх переробки, а кожна шоста тонна кукурудзи і ячменю на світовому ринку – українські. Загалом же у 2013 р. експорт сільгосппродукції становив 17,0 млрд дол. США, що на 71,5 % більше 2010 р. [266].

Стабільність позитивного аграрного торговельного балансу впливає на поліпшення цього ж показника по країні в цілому, де торговельний баланс за окремі роки незалежності мав негативне сальдо. Постійне зростання агропродовольчого експорту та імпорту (рис. 2.8) є наслідком зростаючого рівня інтеграції у світовий економічний простір економіки України.

Щодо негативних наслідків такої структури вітчизняного агропродовольчого експорту та імпорту, то зауважимо, що тенденція до зростання експорту сировини є втратою потенційних можливостей формування робочих місць в Україні та створення доданої вартості в її межах.

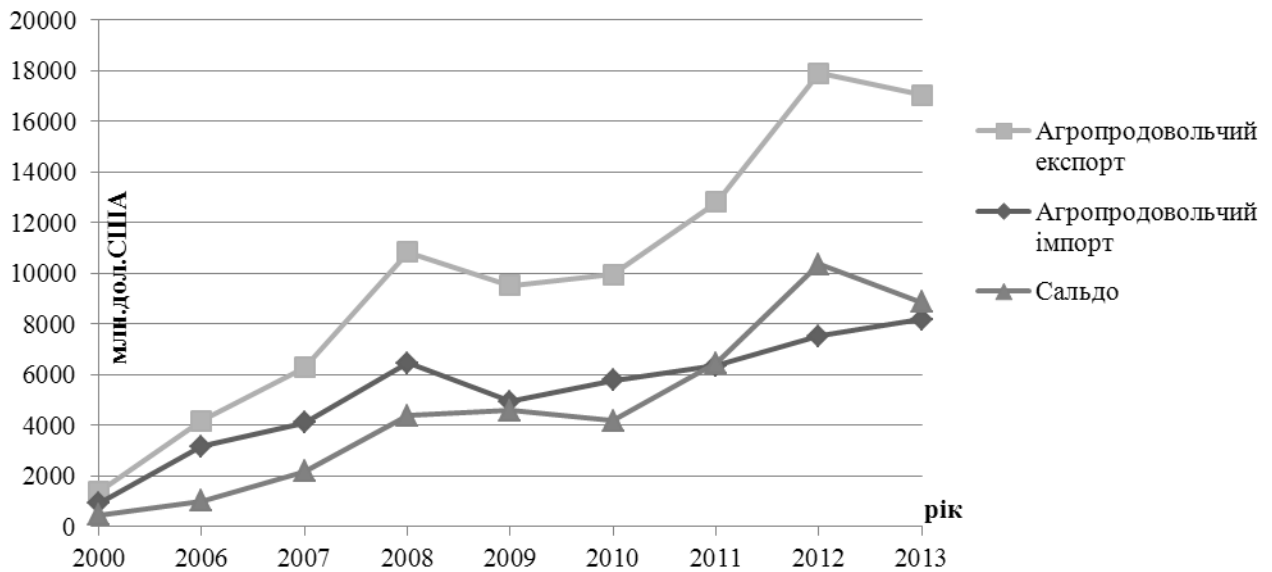


Рис. 2.8. Обсяги агропродовольчого експорту та імпорту України, млн дол. США

Примітка. Джерела: [84; 85; 86].

Невизначеність середовища функціонування аграрного сектора, спричинена в тому числі й інституційними факторами, призводить до значних коливань як загального обсягу виробництва продукції, так і окремих видів продукції (табл. 2.4).

Через це аграрні суб'єкти господарювання не використовують природний потенціал повною мірою. Показники виробництва багатьох видів рослинницької та тваринницької продукції залишаються значно нижчими порівняно з відповідними показниками розвинених країн.

Прагнення агробізнесу до збільшення виробництва валютоокупної продукції вступило в суперечність із вимогами закону сівозміни, намітилося перенасичення сівозмін одними й тими ж культурами, порушення співвідношення між рослинництвом і тваринництвом, між орними землями та пасовищами, у результаті дедалі частіше почали виявлятися біологічна перевтома ґрунтів, накопичення в них певних видів шкідників і збудників хвороб, значне погіршення їх родючості.

Така ситуація суперечить основним постулатам концепції сталого розвитку. Аграрний сектор втрачає свою екологічну функцію. Руйнуються агроландшафти, створені аграріями упродовж багатьох десятиліть [176, с. 4]. Така тенденція використання

ресурсного потенціалу не тільки послаблює конкурентоспроможність аграрного сектора в сучасних реаліях господарювання, а й прирікає його на невдачу у стратегічній перспективі.

Таблиця 2.4

Валова продукція за основними видами сільськогосподарської продукції, млн грн

Показник	Рік							Приріст 2013 р. до 2005 р., %
	2000	2005	2008	2010	2011	2012	2013	
Валова продукція - всього	151022,2	179605,8	201564	194886,5	233696,3	223254,8	252859	40,8
у тому числі								
продукція рослинництва, з неї	92838,9	114479,9	136277,1	124554,1	162436,4	149233,4	175895,2	53,6
зернові та зернобобові культури	27189,4	41744,7	55059,8	41633	60492,5	49407,4	66997,3	60,5
технічні культури	16812,5	22534,8	33259,7	33031,2	41549,5	40533,8	49108,6	17,9
картопля, овочі та баштанні продовольчі культури	35029,3	37236,2	36541,4	37996,5	46916,5	46395,6	45762,2	22,9
плоди, ягоди та виноград	6315,5	7172,5	6063,8	6919,6	7758,1	7670,1	9092,8	26,7
кормові культури	6237,3	5204,2	4460,7	4086,4	4619,7	4316,1	4335,8	-16,7
інша продукція рослинництва	1254,9	587,5	891,7	887,4	1100,1	910,4	598,5	1,9
продукція тваринництва, з неї	58183,3	65125,9	65286,9	70332,4	71259,9	74021,4	76963,8	8,2
худоба та птиця (виращування)	21567,2	23292,3	26733,6	31237,4	31636,5	33390,3	35722,8	53,4
молоко	30236,9	32954,7	28938,3	28533	28151,3	28909,5	29185,3	-11,4
яйця	3880,9	5780,8	6801,8	7935,1	8697	8892,9	9127,6	57,9
вовна	14,1	13,3	15,6	17,6	16,4	15,7	14,9	12,0
інша продукція тваринництва	2484,2	3084,8	2797,6	2609,3	2758,7	2813,0	2913,2	-5,6

Примітка. Джерела: [19, 20; 21; 22].

Характерною рисою сучасних економічних умов розвитку аграрного сектора є викривленість реакції аграрних підприємств на ті економічні сигнали, які подає їм ринок. Зокрема, доволі дивним виглядає той факт, що у 2008 р. рентабельність виробництва овочів досягла високого рівня 102,7%, а у наступному році аграрні підприємства скоротили посівні площі під ними з 2,4 до 2,0 тис. га. Водночас площі під цукровими буряками у 2008 р. порівняно з попереднім роком зросли на 0,9 тис. га, не враховуючи те, що їхнє виробництво було низькорентабельним. Незважаючи на зниження рентабельності виробництва яєць і переходу виробництва м'яса птиці із зони прибутковості у зону збитковості у 2006 р., наступного року досліджувані підприємства збільшили поголів'я з 2076,0 до 2369,0 тис. голів [165, с. 13], що призводить до значних коливань рентабельності окремих видів продукції, наприклад у тваринництві (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції тваринництва в аграрних підприємствах, %

Продукція	Рік											Приріст 2013 р. до 2005 р., %
	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Молоко	-6	-0,4	12,2	-3,7	13,8	4,1	1,4	17,9	18,5	2,3	13,6	1,4
ВРХ на м'ясо	-42,3	-33,8	-25	-38,4	-41	-24,1	-32,9	-35,9	-25,8	-29,5	-43,4	-18,4
Свині на м'ясо	-44,3	-14,4	14,9	-9,2	-27,6	0,3	12,1	-7,8	-3,7	2,3	0,2	-14,7
Вівці та кози на м'ясо	-46,4	-44,3	-32,1	-34,3	-46,4	-38,6	-31,8	-29,5	-39,6	-40,8	-42,8	-10,7
Птиця на м'ясо	-33,2	3,8	24,9	12,1	-19	-11,3	-22,5	-4,4	-16,8	-6,0	-10,7	-35,6

Примітка. Джерела: [168; 170].

Відсутності цілісного прозорого ринку аграрної продукції, що призводить до циклічних цінових сплесків і непаритетного розподілу прибутків між аграрними товаровиробниками та торговельними компаніями, з одного боку, впливає на інституцію ціноутворення, з іншого – інституція ціноутворення не сприяє

формуванню умов для розширеного відтворення аграрного виробництва. Непрозорі «правила гри» створюють можливість монопольних змов і спекулятивних дій з боку торговельних посередників, наслідком чого є зростання цін на продовольство та «вимивання» доходу в аграрних виробників.

Розвиток інституції ціноутворення як елементу інституційного механізму, вважаємо, доцільно досліджувати за рівнем реалізації принципів ціноутворення, до яких належать науковість, цільова спрямованість, безперервність, справедливість.

Так, прогресивний розвиток технологій та інформаційних мереж формує якісно нові вимоги в дотриманні принципу науковості при формуванні ціни. Інформаційне наповнення інтернет-мережі корисною для аграрних суб'єктів господарювання інформацією можна розділити на види: офіційні та статистичні дані (офіційні сайти державних та урядових організацій), спеціалізовані аграрні мережі як національного (наприклад, АПК-інформ, Аграрний тиждень, Український клуб аграрного бізнесу), так і міжнародного рівнів (наприклад, *Agroinsurance*, Міжнародна група з управління товарними ризиками, Департамент сільськогосподарського розвитку (*ARD*); Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (*FAO*) та ін.), які формуються громадськими чи науковими організаціями та містять певну корисну інформацію про стан та тенденції кон'юнктури національного та міжнародного аграрних ринків.

Прогресивний розвиток інтернет-мережі формує не лише якісно-нову базу знань і методик ціноутворення, а й сприяє реалізації проектів, а також форумів і семінарів щодо розвитку аграрного сектора національної економіки за участю представників влади, бізнесу та наукових установ. У цілому в межах інституційного механізму, це сприяє налагодженню соціального діалогу між владою та господарюючими суб'єктами, а також формуванню нового мислення підприємців-аграріїв.

Принцип цільової спрямованості аграрного ціноутворення має потрійну природу в інституційному механізмі: розв'язання економічних проблем, соціального добробуту (що відображається у впливі на сільський розвиток і на добробуті всіх громадян) та формування продовольчої безпеки держави. Формування балансу

в досягненні цих цілей є завданням аграрної політики, яка шляхом використання нормативних і фінансових інструментів впливу визначає напрями, які потребують розвитку та підтримки у конкретний період часу.

Дотримання принципу безперервності у великій мірі визначає трансакційні витрати у процесі формування ціни на аграрну продукцію. Статистична структура собівартості вітчизняної аграрної продукції як базису ціни (рис. 2.9) або не враховує частку трансакційних витрат узагалі, або їх частка фіксується у розрахунках інших статей, а за соціологічними дослідженнями вони становлять 10-15 % сукупних витрат аграрних підприємств [203].

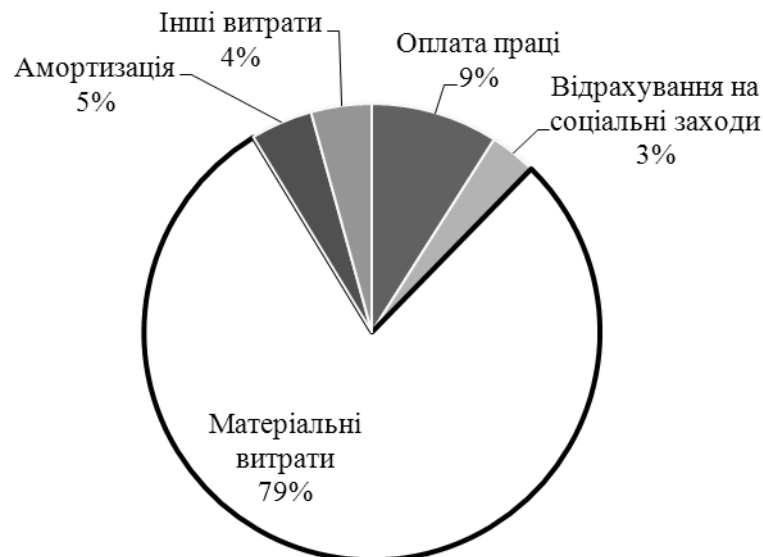


Рис. 2.9. Структура собівартості аграрної продукції в Україні станом на 1.01.2014

Примітка. Джерело: [170].

Важливим для справедливого розподілу прибутку є облік трансакційних витрат на всіх етапах виробництва та реалізації продукції, а не тільки на етапі реалізації. Причинами врахування (і то неповного) трансакційних витрат тільки на етапі реалізації продукції є відсутність чіткого розуміння суб'єктами сутності трансакційних витрат і нормативного (хоча б рекомендаційного) визначення їх структури та порядку обліку.

Вважаємо, що вдосконалення процесу обліку витрат на виробництво та реалізацію аграрної продукції шляхом

виокремлення трансакційних сприятиме не тільки формуванню більш обґрунтованої ціни, а й оптимізації витрат аграрних суб'єктів господарювання.

На нашу думку, в аграрному ціноутворенні порушення принципу справедливості відбувається при розподілі доходу в логістичному ланцюгу: частка аграрного виробника найнижча в роздрібній ціні. Такий розподіл продукує збитковість виробників аграрної продукції.

Отже, вдосконалення інституції ціноутворення необхідно здійснювати через поетапне впровадження механізму дотримання основних принципів формування ціни.

Стимулює формування справедливої ціни на аграрну продукцію та є індикатором розвитку аграрного ринку становлення інституції контрактації та розвиток практики укладання угод на купівлю-продаж товарів. Розуміння цієї проблеми призвело до тенденції збільшення укладених угод через біржі (рис. 2.10) та це незважаючи на зменшення числа агропромислових бірж з 2005 по 2013 рр. з 30 до 23 [228].

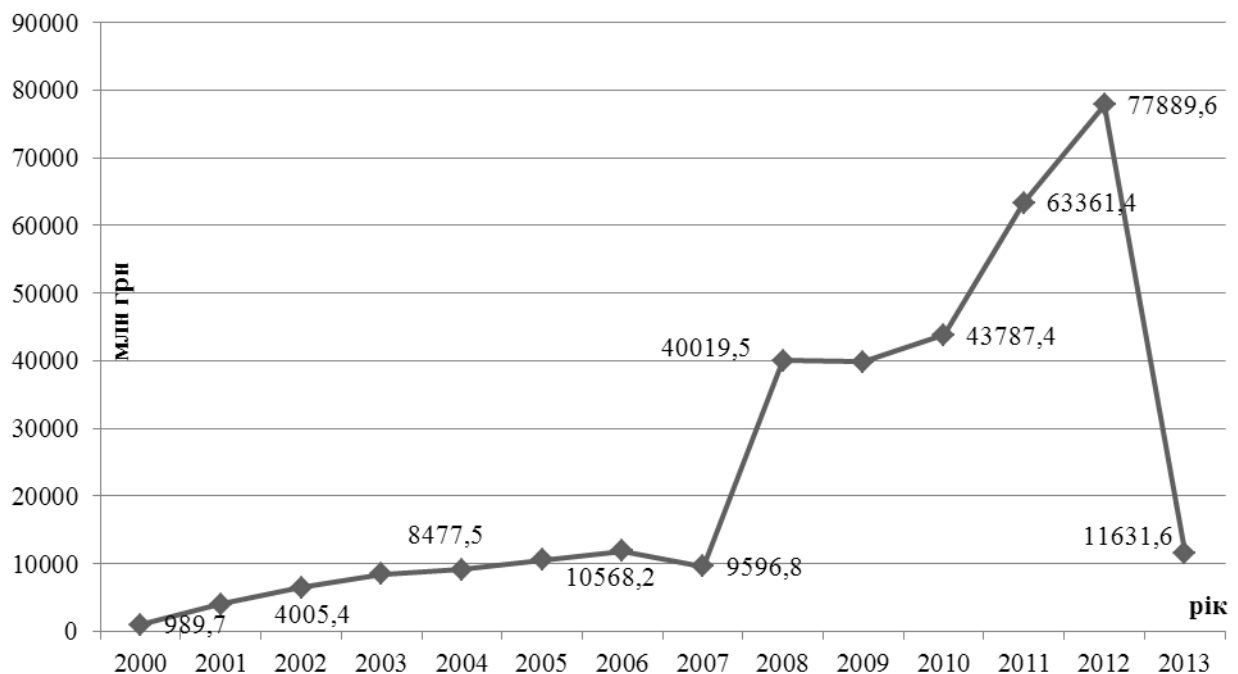


Рис. 2.10. Динаміка обсягу укладених аграрних угод на біржах України

Примітка. Джерело: [228].

Водночас зауважимо, що реформаційні процеси у вітчизняному аграрному секторі призвели до розукрупнення та переваження дрібних товаровиробників і господарств населення, доступ яких до товарних бірж практично закритий. Тож серед пріоритетних завдань інституційного механізму розвитку аграрного сектора – створення інституційних умов для об'єднання дрібних агровиробників.

Проблема вітчизняного механізму контрактацій взаємодії учасників аграрних відносин продиктована традиційно низькою культурою формалізації господарських відносин, соціальною апатією та зневірою у справедливість інституції права, що можна вважати наслідком незавершеної інституційної трансформації у вітчизняному аграрному секторі.

Гнучкість і адаптивність аграрним підприємствам забезпечує можливість вибору організаційно-правових форм їх діяльності, кожна з яких характеризується системою певних правил ведення бізнесу й організаційними методами поєднання ресурсів для досягнення поставлених пріоритетів, внутрішньою побудовою розподілу повноважень і особливостями взаємодії із зовнішнім середовищем.

Нинішня організаційно-правова структура аграрного сектора національної економіки є результатом реалізації аграрних реформ, спрямованих на формування конкурентного середовища аграрного ринку та підвищення ефективності діяльності аграрного сектора в цілому. У результаті реалізації зазначеної реформи частки продукції, виготовленої виробничими кооперативами та державними підприємствами, скоротилися відповідно у 9 і 10 разів. Така структура є наслідком курсу на функціонування ринкової економіки з вільним вибором форм господарювання.

Ринкова трансформація в аграрному секторі практично завершена. Станом на 1 січня 2013 р. реформування по Україні проведено у 11932 господарствах (99,8 %). Унаслідок реформування створено 34715 суб'єктів господарювання ринкового типу: товариства з обмеженою відповідальністю, приватні підприємства, приватно-орендні підприємства, сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства та інші суб'єкти господарювання (рис. 2.11).

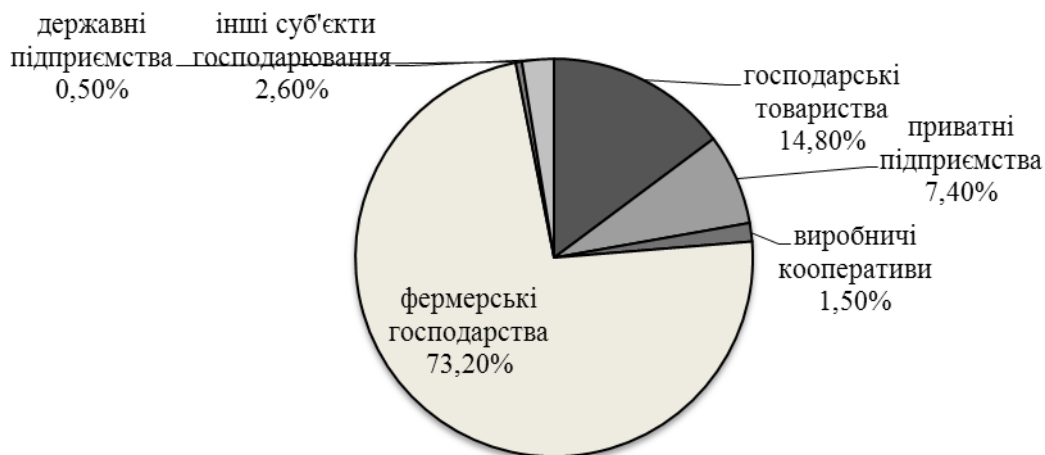


Рис. 2.11. Розподіл аграрних підприємств за організаційно-правовими формами в Україні станом на 01.01.2014

Примітка. Джерело: [170].

Найпоширенішими організаційно-правовими формами аграрних підприємств є господарські товариства та приватно-орендні підприємства, їх загальна кількість становить три чверті усіх форм (без урахування фермерських господарств) [170]. Внесок виробників різних категорій у валову аграрну продукцію подано на рис. 2.12.



Рис. 2.12. Структуру валової аграрної продукції України за категоріями господарств, % (станом на 01.01.2014)

Примітка. Джерело:[22].

Унаслідок недосконалості ринкових умов функціонування суб'єктів господарювання виникає потреба опрацювання стратегії регулювання процесів розподілу ресурсів між підприємствами та господарствами населення, різними організаційно-правовими формами, обґрунтування принципів поєднання розвитку господарських структур різних розмірів – малих, середніх і великих з урахуванням інституційних особливостей аграрного виробництва. Тобто важливим є здійснення аналізу типів господарюючих суб'єктів для визначення найбільш оптимального варіанта поєднання форм господарювання з метою розвитку всього аграрного сектора країни.

Важливими ресурсами, які забезпечують розвиток аграрних підприємств в українських реаліях, є земля та людський капітал, перерозподіл яких, зокрема, це інструмент здійснення аграрних реформ. Тож ефективність організаційно-правової форми досліджуватимемо за показниками використання цих ресурсів (додаток 3).

З даних додатку 3 видно, що господарські товариства мають найвищі показники ефективності реалізації продукції та прибутку. Найнижчі показники характерні для підприємств державної форми власності. Тривалий термін вони були збитковими взагалі, що здебільшого пов'язано з їхньою спеціалізацією. Найвищого ж рівня загальної рентабельності досягнули приватні підприємства за рахунок продукції рослинництва. Менш рентабельна продукція тваринництва, виробництво якої робить державні підприємства найменш прибутковими. Варто звернути увагу на неефективність використання трудових ресурсів державними підприємствами та виробничими кооперативами, що свідчить про низький рівень конкурентоспроможності даних організаційно-правових форм в умовах ринкової економіки.

Як зазначалось, інституційні особливості розвитку аграрного сектора значно зумовлені інституцією трудових відносин. Незважаючи на те, що трудові відносини є базовою інституцією у структурі інституційного механізму аграрного розвитку, така аксіома не знаходить відображення в економічних індикаторах. Тобто процеси інституційної трансформації не знайшли відповідного відображення у зростанні мотивації й оплати праці в

аграрному секторі національної економіки.

Рівень заробітної плати (а це основний мотиваційний фактор розвитку людського капіталу) на аграрних підприємствах значно поступається середньому в економіці країни (рис. 2.13).

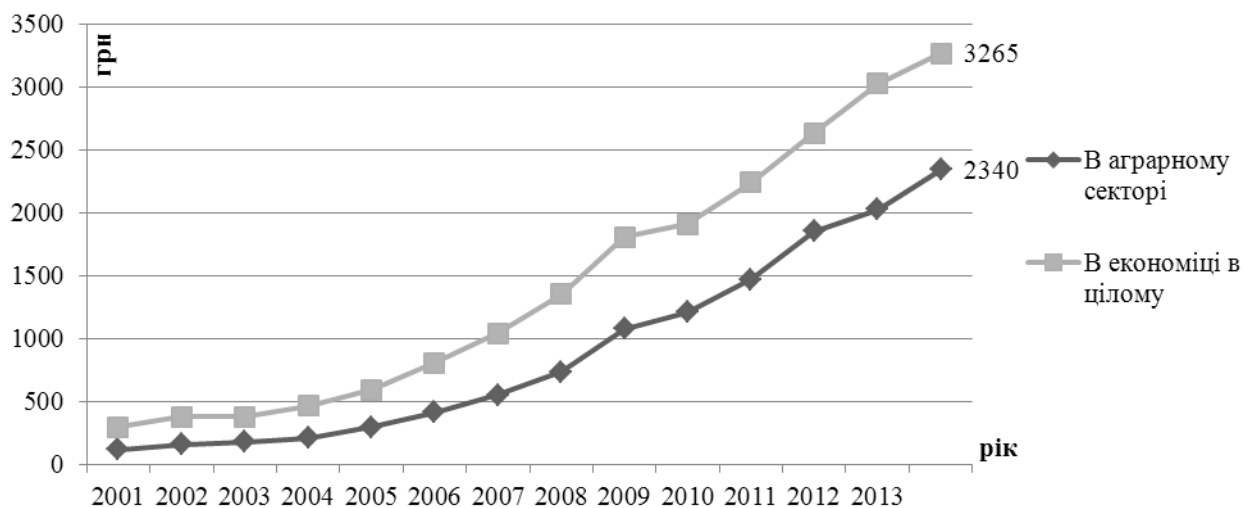


Рис. 2.13. Динаміка рівня середньомісячної заробітної плати в національній економіці, грн

Примітка. Джерело: [252].

Водночас, кількість зайнятих у аграрному секторі у період 2005-2013 рр. істотно зменшилась (у рослинництві на 26,0 %, а у тваринництві – на 39,0 %), що, з одного боку, стало результатом інтенсифікації виробництва¹ [217], оскільки продуктивність праці в аграрних підприємствах має стрімку тенденцію до зростання (рис. 2.14), з іншого – сприяло зростанню безробіття у сільській місцевості та збільшенню навантаження на одного працюючого в аграрному секторі.

Так, якщо на одного працюючого в рослинництві припадало у 2005 р. 33 га ріллі, то в 2011 – 53 га, в тваринництві в 2005 р. один працівник обслуговував 36 умовних голів ВРХ, а в 2011 цей показник зріс на 67 % до 50 умовних голів [204], що, насамперед, зумовлено зростанням капіталоозброєності аграрних підприємств.

¹ Наприклад, якщо раніше для вирощування с/г культур на 1 га зайнято було 15-20 осіб., то на сьогодні – 2-5 осіб. [204, с. 7].

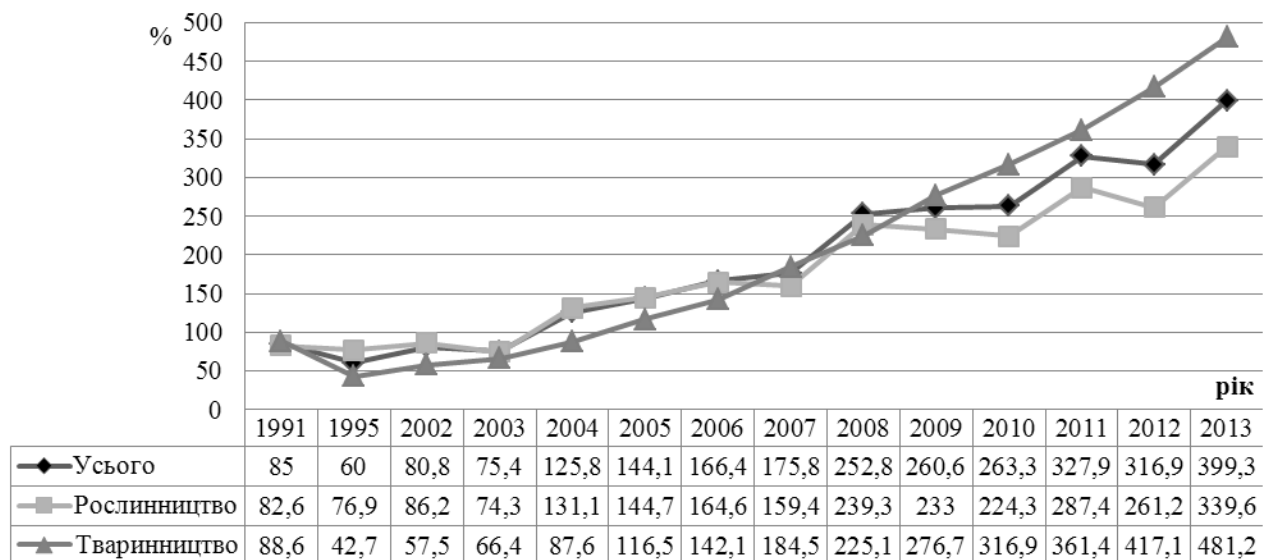


Рис. 2.14. Динаміка продуктивності праці працівників аграрних підприємств в Україні, у % до 1990 р.

Примітка. Джерело: [217].

Має місце і зворотна тенденція, згідно з якою зростання продуктивності праці на підприємствах (до певного рівня) зумовлює зростання потреби у працівниках, оскільки динаміка зростання продуктивності праці призвела до зростання прибутковості підприємств і до розширення їхніх можливостей, що потребує залучення додаткового людського капіталу. Звичайно, вимоги до затребуваних кадрів якісно інші.

У сучасних умовах господарювання існує дефіцит кваліфікованих кадрів на аграрних підприємствах. Проблема формування ефективного аграрного людського капіталу постає в аспекті соціальної незабезпеченості селян і низького рівня мотивації, тобто неефективності інституційного механізму розвитку аграрного сектора.

В умовах прогресивного розвитку аграрного сектора поліпшилось його капітальне забезпечення. Проте злагодити порушення балансу капітального забезпечення та вимог часу так і не вдалося. Наприклад, основними сільськогосподарськими машинами аграрні підприємства забезпечені лише на 45-65 %, понад 90 % з яких уже відпрацювали амортизаційний строк. Темпи щорічного списання зношеної техніки в декілька разів перевищують темпи її закупівлі. Через технічні несправності

щорічно не використовується четверта частина тракторів і комбайнів [156]. Колишню чітку систему технічного обслуговування практично зруйновано, а нову не налагоджено. Результатом порушеного балансу є недоотримання урожаю, втрати, висока собівартість і низька якість продукції.

Керівники аграрних підприємств відзначають поліпшення забезпечення земельними ресурсами. З 2005 р. до 2013 р. кількість господарств, які мають у власності й оренді понад 10 тис. га угідь, зросла більш ніж у три рази; площа угідь у їх володінні та користуванні за аналогічний період збільшилася вчетверо. А кількість підприємств, які мають від 500 га до 5 тис. га, за цей період постійно зменшується [170; 224]. Загальна площа сільськогосподарських угідь, використовуваних аграрними підприємствами, у 2013 р. зменшилась до 21800,1 тис.га, порівняно з 2005 р. (коли було 22116,7 тис.га). Причому площа земель господарств населення зменшилась на 12,0 % за цей же період [168; 170].

Порівняно з іншими країнами аграрні підприємства в Україні досить великі. Середнє українське аграрне підприємство має площу 1158 га сільськогосподарських угідь (без урахування фермерських господарств) [170]. Це пов'язано з довготривалою спрямованістю заходів на підвищення конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів різних організаційно-правових форм, у яких формування конкурентоспроможного виробника здійснювалося через підтримку великотоварного виробництва.

Найбільшу частку сільськогосподарських угідь використовують господарські товариства (11,3 млн га), які, до речі, показують найбільші прибутки на 1 га (122,9 тис. грн у 2012 р.). Середня площа використовуваних сільськогосподарських угідь господарськими товариствами дозволяє віднести їх до великих аграрних підприємств. Такі дані можуть слугувати підтвердженням тез тих науковців, які стверджують, що ефективнішим є виробництво у великих аграрних підприємствах. Проте державні підприємства, які також вважаються великими (20,6 тис. га на одне підприємство), за 2009 р. виявилися збитковими, а у 2010-2012 рр. отримали найменші прибутки [217; 170], що зумовлено іншими, крім розміру, факторами.

Щоб дослідити зв'язок між площею використовуваних угідь аграрними підприємствами та доходністю цих підприємств, ми здійснили кореляційно-регресійний аналіз (див. додаток І). При дослідженні нами виявлено досить тісний зв'язок між незалежною змінною (площа використовуваних угідь одним аграрним підприємством) та залежною (виручка від реалізації).

Зазначимо, що отриманий показник кореляції – 0,83, свідчить про досить значний вплив площі на отримуваний дохід, розрахований на прикладі аграрних підприємств Чернівецької області (рис. 2.15).

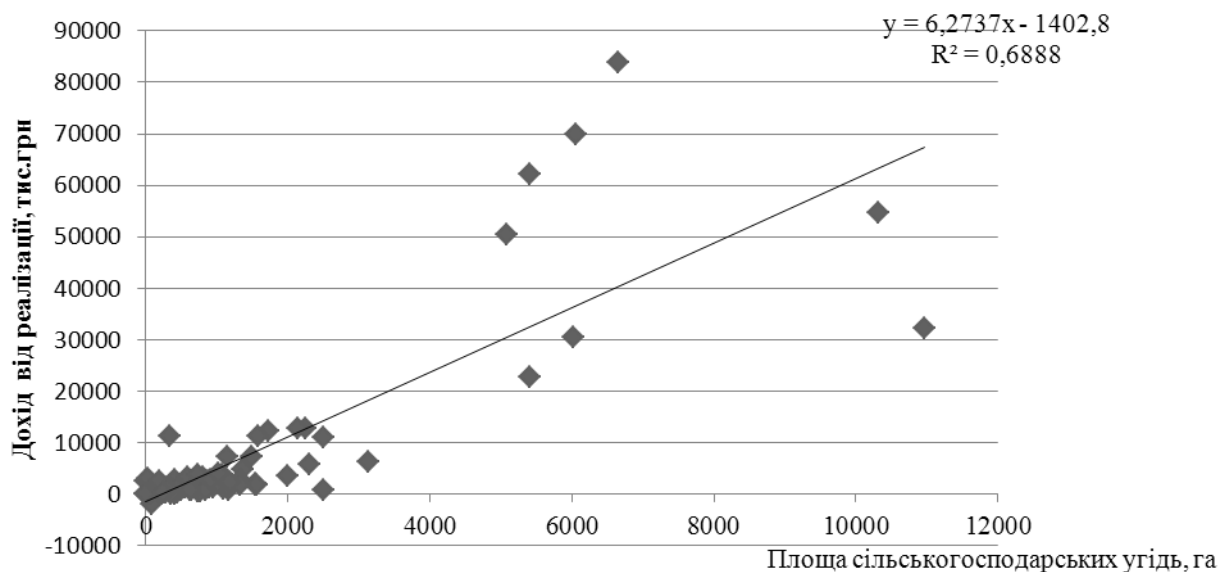


Рис. 2.15. Залежність доходу від площі сільськогосподарських угідь на аграрних підприємствах Чернівецької обл.

Примітка. Розраховано на основі джерела: [168].

Така ситуація свідчить про переважання екстенсивного способу розвитку свого бізнесу аграрними підприємствами. Підтвердженням цьому є те, що аграрні підприємства оцінюють свій технічний та технологічний потенціал (основний капітал, техніку та сучасні технології виробництва) як достатній лише для простого відтворення [203, с. 87]. Отже, простір для удосконалення аграрного господарювання досить великий.

Значно переважають кількісно фермерські господарства, хоча їх питома вага у загальній кількості діючих аграрних господарюючих суб'єктів дещо зменшилася (із 73,9 % у 2011 р. до 73,2 % у 2013 р.) (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Показники діяльності фермерських господарств України

Показники	Рік							Приріст 2013 р. до 2005 р., %
	2000	2005	2008	2010	2011	2012	2013	
Кількість фермерських господарств, од.	38428	42445	42446	41524	40965	40732	40752	-4,0
Площа сільськогосподарських угідь у землекористування фермерських господарств, тис. га	2157,6	3661,2	4327,8	4290,8	4345,9	4392,2	4451,7	21,6
Валова продукція, млн грн	3125,2	8177,5	14141,3	11965,8	16192,5	14111,1	10091,4	23,4
Наявність основної сільськогосподарської техніки (трактори, причепа, сівалки, жатки валові), штук	38990	58478	62420	57725	62921	67792	67614	15,6
Чисельність працівників, осіб	71504	133534	111659	98400	99858	100243	98617	-26,1
Рівень рентабельності, %	15,0	17,7	23,7	27,6	33,4	27,9	19,4	1,7

Примітка. Джерела: [217; 170].

Можемо зазначити, що кількість фермерських господарств починаючи з 2009 р. має тенденцію до зменшення, проте площа використовуваних ними угідь постійно зростає, тобто відбувається процес укрупнення. У 2013 р. на одне фермерське господарство припадало в середньому 109,2 га, що на 26,60 % більше, ніж у 2005 р. Розглядаючи розподіл фермерських господарств за розміром сільськогосподарських угідь за даними Державної служби статистики України, простежуємо, що найбільша кількість фермерських господарств на території України володіють площею від 20,1 до 50 га [225].

Фермерські господарства виступають ефективними одиницями аграрного сектора України, оскільки дають валової продукції на 19091,4 млн грн, що становить 7,6 % від виробництва валової продукції всіх категорій сільськогосподарських товаровиробників. Окрім того,

продуктивність праці в фермерських господарствах за період 2005-2013 рр. зросла у 2,3 разу, що відбувалося через підвищення рівня механізації праці, про що свідчить зростання наявності техніки у фермерів цей же період на 15,6 %. Така тенденція, з одного боку, формує зростання рівня конкурентоспроможності фермерських господарств, з іншого призвела до зменшення кількості зайнятих на них на 26,1 % (на 34917 осіб) [217].

Важливо, що протягом останніх років зростає тенденція розвитку агрохолдингів як організаційно-правової форми господарювання. Згідно з чинним законодавством, холдингова компанія – це господарюючий суб'єкт, який володіє контрольними пакетами акцій інших, одного або більше, господарюючих суб'єктів [44]. Агрохолдинги в Україні – це інтегровані структури, які охоплюють весь цикл виробництва, переробки та реалізації продукції. Характерними ознаками агрохолдингів в Україні є диверсифікація виробництва, концентрація земельних ресурсів, потужна матеріально-технологічна база, орієнтація виробництва на експорт, висока освоєність технологічних новацій тощо. Такі переваги агрохолдинги досягають за рахунок масштабності виробництва та вертикальної інтеграції.

Крім того, в Україні сформовані передумови розвитку агрохолдингів і на законодавчому рівні. Наприклад, Закон України «Про внесення змін у деякі закони України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції» від 4 червня 2009 р. передбачає державну підтримку формуванню крупнотоварних підприємств. Зокрема, він передбачає компенсацію сільськогосподарським виробникам 50 % вартості будівництва й реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, розрахованих не менш ніж на 500 голів великої рогатої худоби, свиноферм на 1,2 тис. свиней і птице-фабрик не менш, ніж на 1 млн голів [72]. Отже, не тільки інституційні передумови (зменшення трансакційних витрат, недосконалість інституції конкуренції) формують сприятливе середовище для розвитку великотоварного виробництва, а й економічні (отримання додаткових фінансових вигод).

Загалом у 2013 р. в Україні налічувалося близько 60 великих агрохолдингів, вони контролюють близько 15 % загальної площі

ріллі країни. За рівнем масштабності та територіальної зосередженості агрохолдинги є міжрегіональними, оскільки присутні майже в усіх областях України.

Агрохолдинги використовують найбільшу частку земель на основі довгострокової оренди. Площа орендованої агрохолдингами землі – від 60 до 430 тис.га орних земель на одне підприємство. В Україні більше десяти агрохолдингів орендують 150 тис. га ріллі та більше. З початку 2011 р. одним із найбільших землевласників в Україні є агрокомпанія Ukrlandfarming із загальним земельним банком близько 500 тис. га. Найкращі показники зростання показали такі компанії українського агросектора: «Кернел» і «Миронівський хлібопродукт».

За дослідженнями А. Данкевича, в агрохолдингах України у 2010 р. порівняно з 2009 р. обсяги виробництва основних видів сільськогосподарської продукції збільшилися на 4,3 %, тоді як в інших сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення вони зменшилися відповідно на 7,2 % і 2,5 %, при цьому частка у виробництві сільськогосподарської продукції рослинництва лише 20 основних компаній становила: зернових – 13,0 %, олійних культур – 12,7 %, цукрових буряків – 43,7 %. Застосування науково обґрунтованих технологій дає змогу агрохолдингам одержувати вищі, порівняно з іншими аграрними підприємствами, показники господарської діяльності – урожайність зернових в основних компаніях у 2010 р. становила 38,7 ц/га проти 26,1 ц/га в інших аграрних підприємствах, цукрових буряків – відповідно 297,6 і 268,6 ц/га. В агрохолдингах зосереджено 14,5 % поголів'я великої рогатої худоби, 15,7 % корів, 23,1 % свиней, 66,0 % поголів'я птиці від загальної їх кількості в аграрних підприємствах. На частку основних агрохолдингів у 2010 р. припадало: 55,0 % виробництва м'яса птиці у забійній масі, 10,6 % – свинини, 4,8 % – яловичини, 3,5 % – молока. Агрохолдинги модернізують існуючі тваринницькі комплекси та впроваджують у виробництво нові технологічні прийоми. Як результат – у 2010 р. середній надій молока від однієї корови в основних агрохолдингах становив 4,2 т проти 3,7 т в інших аграрних підприємствах і 4,1 т у господарствах населення. У деяких агрохолдингах надій молока від корови становить 5-7,5 т, а в «Агро-союзі» – 7,9 т [54].

Розвиток агрохолдингів в Україні має такі дуальні наслідки:

- генерація науково-технічного прогресу, з одного боку, та зростання безробіття на селі – з іншого;
- розвиток інфраструктури сільської місцевості та зменшення участі селян у прийнятті рішень щодо розвитку сільських територій;
- створення умов для агропромислової інтеграції й загроза конкурентній структурі аграрного ринку як у сфері землекористування, так і на ринку сільськогосподарської продукції.

Отже, оцінки діяльності агрохолдингів в Україні суперечливі. Багато фахівців підкреслюють негативні сторони їхнього функціонування.

Загалом керівники аграрних підприємств, у переважній більшості, відзначають помірний розвиток аграрних підприємств (рис. 2.16) і майже у 90 % випадків стан підприємств оцінюють як стабільний.

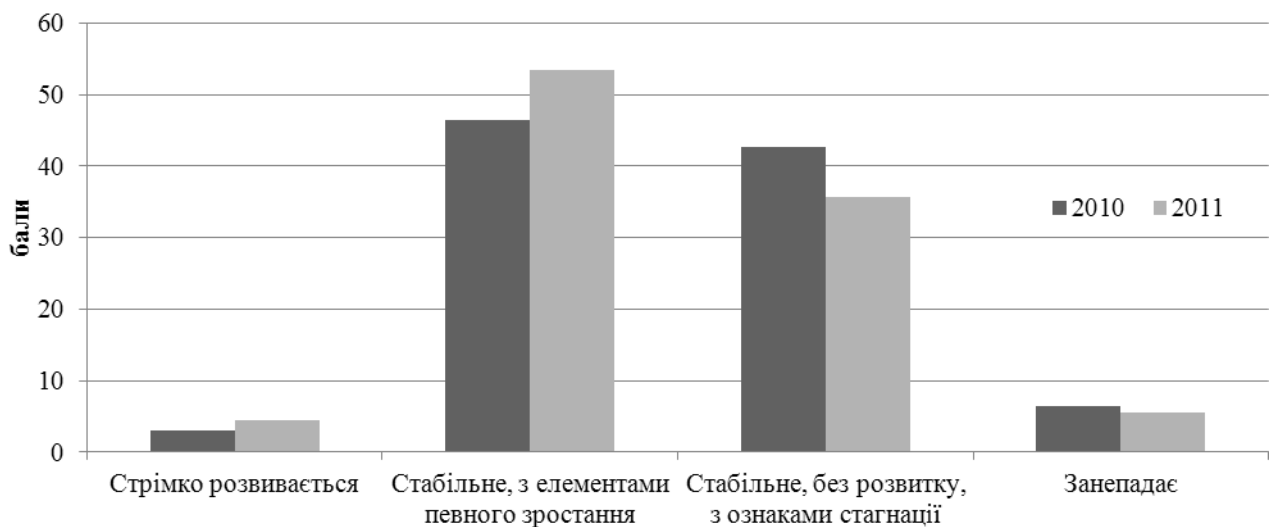


Рис. 2.16. Оцінка поточного стану аграрного підприємства України їх керівниками, за 2010-2011 рр., бали

Примітка: Джерело: [203, с. 87].

Водночас ця стабільність має різні виміри: у більшості підприємств переважає стабільність з елементами зростання; а в переважаючій кількості фермерів – стабільність без розвитку з

елементами стагнації [203].

Вважаємо, що така тенденція стану аграрних підприємств повинна стати передумовою формування якісно-нового інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки.

Отже, як бачимо, сучасний розвиток аграрного сектора має прогресивний характер, але здійснюється повільно, що значно спричинено недосконалим використанням потенціалу аграрного сектора та неефективним функціонуванням його інституційного механізму.

2.3. Рівень інституційного забезпечення механізму аграрного розвитку в Україні

Щоб побудувати цілісну концепцію інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки на базі досвіду минулих трансформацій, потрібно дослідити умови його функціонування сьогодні, тобто рівень достатності забезпечення інституціями процесу розвитку аграрних суб'єктів господарювання.

Згідно із запропонованою методикою, представленою у п. 1.4, дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора доцільно здійснювати за рівнями. Базовим середовищем розвитку бізнесу є умови на рівні національної економіки, з пріоритетами та впливом яких повинен узгоджуватися механізм розвитку окремого сектора.

Інституційне забезпечення механізму розвитку аграрного сектора України є, перш за все, прерогативою органів державної влади, які забезпечують формалізацію інституцій: створення формальних і закріплення неформальних за допомогою нормативно-правових механізмів.

Так, для аналізу ефективності інституційного забезпечення необхідно продіагностувати механізм прийняття та реалізації управлінських рішень щодо аграрного розвитку. Лише глибокий аналіз інституційно-організаційної структури дозволить визначити основні прогалини та бар'єри формування дієвого інституційного забезпечення розвитку аграрного сектора

національної економіки.

Відповідно до Конституції України, єдиним законодавчим органом є Верховна рада України, яка формує законодавче забезпечення аграрного розвитку та механізм процесуальних дій їх реалізації. Саме Верховна рада України затверджує загальнодержавні програми соціально-економічного розвитку та визначає механізм їх реалізації через формування системи видів відповідальності та фінансового забезпечення.

Регулятивну політику в аграрному секторі здійснюють Президент України, Кабінет міністрів України, Національний банк України, центральні та регіональні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, державні спеціалізовані установи та організації.

Центральним спеціалізованим органом регулювання аграрного сектора є Міністерство аграрної політики та продовольства України, яке відіграє важливу роль у формуванні інституційного забезпечення розвитку аграрного сектора, зокрема:

1) визначає пріоритетні напрями, стратегію та механізм розвитку в відповідних сферах та галузях;

2) узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до компетенції Міністерства агрополітики України, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету міністрів України та в установленому порядку вносить їх на розгляд Президентів України та Кабінету Міністрів України;

3) здійснює аналіз діяльності та прогнозує розвиток галузей аграрного виробництва з урахуванням їх зонального розміщення, кон'юнктури аграрного та продовольчого ринку, а також необхідності насичення продовольчого ринку продуктами вітчизняного виробництва;

4) уживає заходів, спрямованих на техніко-технологічне переоснащення галузей аграрного виробництва, енергозбереження, координацію інноваційних проектів;

5) забезпечує підтримку підприємств галузей аграрного виробництва, особистих селянських і фермерських господарств, сільськогосподарської кооперації;

6) готує пропозиції щодо формування та розвитку ринкових

схем і принципів забезпечення підприємств аграрного сектора технічними засобами, обладнанням, у тому числі для виробництва біопалива, запасними частинами, паливно-мастильними матеріалами та іншими енергоресурсами;

7) здійснює нормативно-правове забезпечення у визначених сферах і галузях [61].

Реалізацію задекларованих завдань у регіонах здійснюють Департаменти управління агропромислового розвитку обласних державних адміністрацій, основними завданнями яких є:

- забезпечення реалізації державної аграрної політики, розроблення та виконання регіональних інноваційно-інвестиційних та інших програм і прогнозів розвитку галузей аграрного виробництва;

- участь у формуванні та реалізації соціальної політики на селі, сталого розвитку регіонального аграрного ринку;

- організація роботи з питань насінництва та розсадництва, сортовипробування та захисту рослин, племінної справи, наукового та кадрового забезпечення, стандартизації, карантинного режиму, охорони праці та техніки безпеки тощо [61].

Іншими основними установами, які беруть участь у забезпеченні розвитку аграрного сектора, є:

- Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України, яка несе відповідальність за якість та безпеку продукції аграрного сектора;

- Державне агентство земельних ресурсів України, яке забезпечує механізм земельної реформи;

- Національна академія аграрних наук України, Національна академія наук України та наукові центри, лабораторії, науково-дослідні станції та інші наукові установи – забезпечують науково-методологічну підтримку розвитку аграрного сектора національної економіки;

- Сільськогосподарська дорадча служба, яка має 70 регіональних консультативних відділень та надає консультації сільськогосподарським підприємствам усіх розмірів. Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» (2004 р.) визначає правові засади для здійснення поширення сільськогосподарських знань та регулює відносини у цій галузі.

Закон гарантує державну підтримку поширення сільськогосподарських знань у рамках надання соціально-зорієнтованих послуг і передбачає надання платних консультаційних послуг. Однак у 2011 році кошти з державного бюджету, передбачені для вказаних послуг, не були виділені, що змусило постачальників послуг забезпечувати фінансування з альтернативних джерел [171]. У подальшому фінансування було відновлено, але в недостатніх обсягах для реалізації ефективного інформаційного забезпечення аграрного сектора національної економіки.

На організаційно-функціональну недосконалість інституційного забезпечення механізму розвитку аграрного сектора вказують М. Дем'яненко [56], М. Латинін [122], О. Бородіна [16], Г. Черевко [262] та інші науковці. Основна критика стосується збалансування повноважень між органами центральної та регіональної виконавчої влади. Так, необхідно звернути увагу на відсутність забезпечення виконання задекларованих завдань Департаментів управління агропромислового розвитку в регіонах.

Наприклад, попри те, що одним із завдань Департаментів є участь у формуванні соціальної політики на селі, фактично така участь відсутня, оскільки об'єкти соціальної інфраструктури передано на баланси місцевих рад і знаходяться на балансі місцевих громад, втративши секторальну належність, а отже, фактично виведені зі сфери впливу зазначених департаментів [4].

Отже, організаційна система формування інституційного механізму розвитку аграрного сектора в Україні потребує свого вдосконалення через впровадження функціонального, а не структурного розподілу повноважень за рівнями влади.

Проаналізуємо інституційне забезпечення розвитку національної економіки за міжнародними рейтингами. За ними Україна, на жаль, займає слабкі позиції за оцінками рівня економічної свободи та погіршила свої позиції в рейтингу рівня корупції. Проте спостерігається незначне поліпшення позиції країни у 2011-2014 рр. у порівнянні з періодом 2009-2010 рр. (рис. 2.17).

За індексом конкурентоспроможності місце аутсайдера, яке посідає Україна в загальному рейтингу, загалом відповідає

реальному становищу та відображає структурні перекоси та диспропорції, характерні для економіки України.

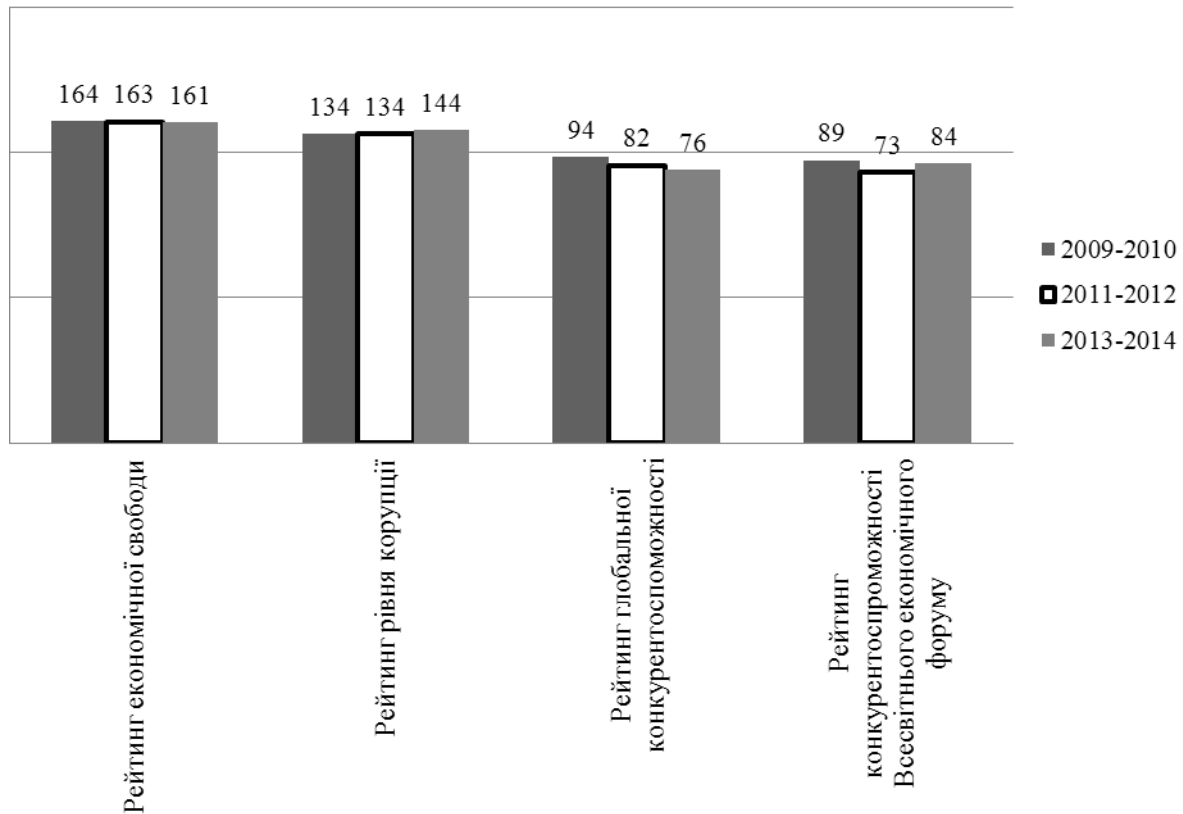


Рис. 2.17. Місце України за світовими рейтингами

Примітка. Джерела: [288; 290; 295; 302].

Перелік конкурентних переваг економіки України дуже короткий і містить лише 18 пунктів. Водночас перелік недоліків національної економіки складає 92 позиції. Найнижчий результат (131 місце) – у категорії «якість інституцій», оскільки в Україні, на відміну від інших країн, погіршилися показники рівня інституційного забезпечення.

Проблемні для нашої країни аспекти – інституційне забезпечення прав власності, якість законодавства та ступінь його виконання, довіра до виконавчих і судових органів влади, культура підприємницької діяльності, дієвість аудиторських і бухгалтерських стандартів, використання державного бюджету, тягар недосконалого державного регулювання, організована злочинність (рис. 2.18).



Рис. 2.18. Якість інституцій України за рейтингом Всесвітнього економічного форуму «Про глобальну конкурентоспроможність 2011-2012»
Примітка. Джерело: [302].

Бізнес-середовище в Україні оцінюється як найгірше серед постсоціалістичних країн Європи відповідно до рейтингу Світового банку «Doing Business» (легкість ведення бізнесу) в 2012 р. (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Рейтинг Світового банку щодо бізнес-середовища у 2012 р., місце

Країна	Умови ведення бізнесу	Дозволи на будівництво	Ресстрація власності	Система оподаткування	Доступ до кредитів	Захист інвесторів
США	4	17	16	72	4	5
Німеччина	19	15	77	89	24	97
Литва	27	47	7	62	48	65
Латвія	21	112	32	67	4	65
Угорщина	51	55	43	117	48	122
Польща	62	160	89	128	8	46
Чехія	64	68	34	119	48	97
Росія	120	182	45	103	92	101
Україна	152	180	166	181	24	111
Венесуела	177	109	91	183	182	179

Примітка. Джерело: [290].

Результати низького рівня інституційного забезпечення механізму розвитку економіки країни в цілому впливають і на розвиток господарюючих суб'єктів аграрного сектора через відсутність сформованих секторальних інституційних елементів.

Відсутність чітких рамок розвитку аграрного сектора визначається, зокрема, прогалинами інституційно-нормативного забезпечення, серед яких відзначимо:

- відсутність єдиної стратегічної ефективної концепції розвитку економіки в цілому, негативний синергетичний ефект від чого впливає на рівень розвитку кожного сектора, аграрного зокрема;

- недалекоглядність програм розвитку аграрного сектора та відсутність їх єдиної концептуальної спрямованості;

- законодавчо не визначений механізм налаштування соціального діалогу в аграрних відносинах, що не сприяє консолідації зусиль держави, суспільства, суб'єктів господарювання й окремих груп економічних інтересів для досягнення пріоритетів;

- Закон України «Про ціни та ціноутворення» неповний і не містить практичної цінності для формування справедливих відносин у сфері ціноутворення щодо продукції аграрного сектора, недопущення цінового диспаритету з продукцією секторів постачання та забезпечення;

- відсутність кодифікованого нормативно-правового акта у сфері забезпечення якості аграрної продукції, невідповідність українських стандартів міжнародним щодо якості;

- недостатньо ефективний нормативно-правовий механізм стимулювання та регулювання сталого розвитку аграрного сектора;

- неповнота та мінливість законодавчої бази щодо регулювання відносин власності на землю, зокрема, невизначеність щодо дії мораторію на продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення у перспективі тощо.

Проблемою аграрного законодавства України є і його реалізація, що спричинено, по-перше, суперечливістю правових норм, а по-друге, низьким рівнем їх чесного виконання. За словами С. Глінкіної, основною відмінною характеристикою перехідних економік, з позицій інституціоналізму, є слабкість

механізмів примусу в дотриманні формальних правил, поряд із витисканням їх з господарського обігу, що значно пояснюється як слабкістю власне державної влади, так і невідповідністю між формальними та неформальними інституціями [40, с. 17]. Недієвість механізму виконання інституційних норм спричинена опортуністичною поведінкою та відсутністю інституційної довіри між основними інституційними контрагентами – влада, бізнес, суспільство. Ефективний інституційний механізм примусу забезпечить не тільки впорядкування процесуальних дій ведення аграрного бізнесу, а й стане основною передумовою створення дієвого аграрного ринку.

Надзвичайно важливим аспектом інституційного середовища є стан інвестиційного клімату аграрного сектора. Ця проблема набула своєї актуальності та практичної значимості ще наприкінці ХХ століття, але реалії справ аграрного господарювання в сучасних умовах свідчать про необхідність результативності реалізації наукових і нормативних наробок. Численні сторінки, присвячені цьому питанню, можна знайти у різноманітних програмах та концепціях розвитку, як економіки в цілому [див. 79; 147; 193], так і аграрного сектора, зокрема [див. 194; 195; 205; 206; 253]. Та саме відсутність ефективного інституційного механізму розвитку призводить до дії опортуністичних факторів. Розглядати цю проблему лише в секторальному розрізі буде звужено, адже інвестиційний клімат – комплексне поняття, яке охоплює стан справ економічної, політичної та соціальної системи країни.

Важливе значення для оцінки ефективності дії інституційного механізму розвитку відіграє інвестиційна привабливість національної економіки та її секторів, яка є результативним наслідком дії інституцій у єдиному механізмі. Якісна оцінка інвестиційної привабливості країни відображає ефект від застосовуваних інституційних інструментів впливу.

Індекс інвестиційної привабливості України, який обчислює «Європейська бізнес-асоціація», свідчить, що рівень довіри українських інвесторів з третього кварталу 2011 р. знижується до рівня 2,12 за 5-бальною шкалою, впадши навіть нижче рівня показників третього кварталу 2008 р. (період кризи) (рис. 2.19).

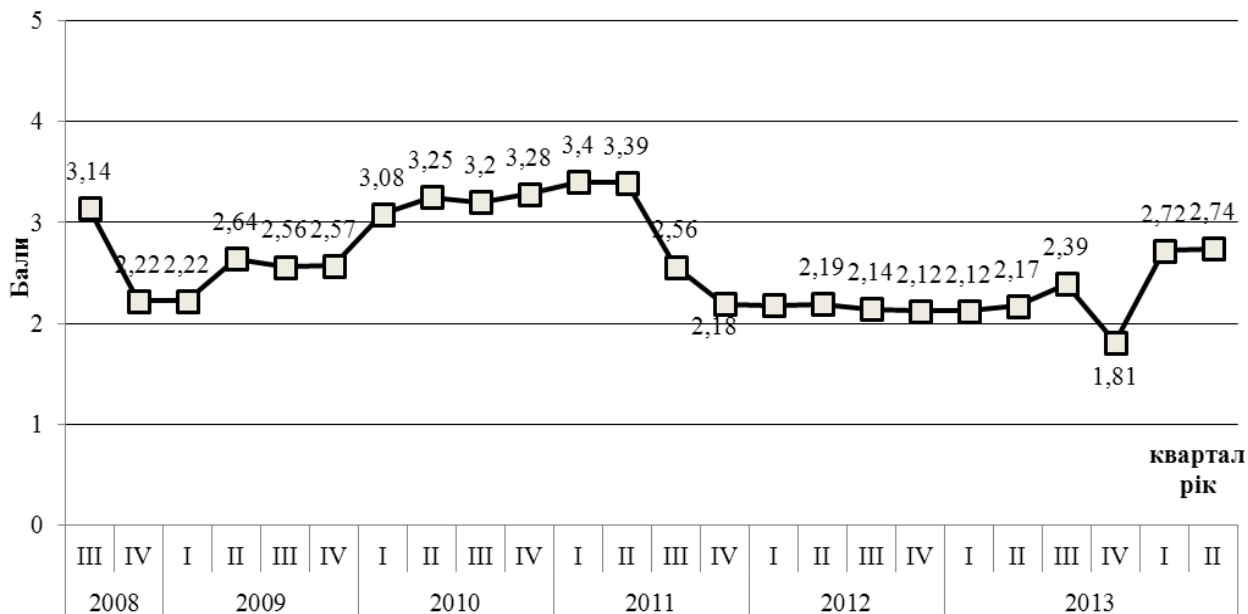


Рис. 2.19. Динаміка індексу інвестиційної привабливості України

Примітка. Джерело: [92].

В оцінці нещодавніх змін в інвестиційному кліматі превалюють негативні коментарі. Основні занепокоєння стосуються постійного тиску з боку держструктур, корупційних практик, проблем з оподаткуванням, а також загальної невизначеності у країні, що характеризує несприятливу дію інституції державного регулювання. Яскравим прикладом невпевненості у сталості та поступальності позитивних змін інституційного забезпечення вітчизняного аграрного сектора може слугувати (в негативному контексті) нещодавня пропозиція (у березні, 2013 р.) скасування пільгового режиму оподаткування для сільгоспвиробників. І хоча питання відклали, негативний (насамперед, морально-психологічний) вплив залишився, що не додає впевненості сільськогосподарським товаровиробникам у завтрашньому дні.

Також, за оцінками, зростає частка тих, хто відзначає політичну ситуацію та політичний контроль над судами як негативні фактори, що впливають на інвестиційний клімат. Серед нових (у порівнянні з 2011 р.) факторів, які негативно вплинули на інвестиційний клімат, на думку інвесторів, спостерігається очікуваний вплив міжнародної рецесії на українську економіку,

слабка енергетична політика уряду, а також зростання впливу кримінальних структур. У той час як 20 % інвесторів зазначають, що жодних негативних змін останнім часом не відбулося, частка тих, хто відзначає відсутність жодних позитивних змін, істотно зросла до 70 %. Стосовно ключових проблем, які порушує Європейська бізнес-асоціація в контексті бізнесу і стосунків з владою, ситуація не поліпшилась (рис. 2.20).

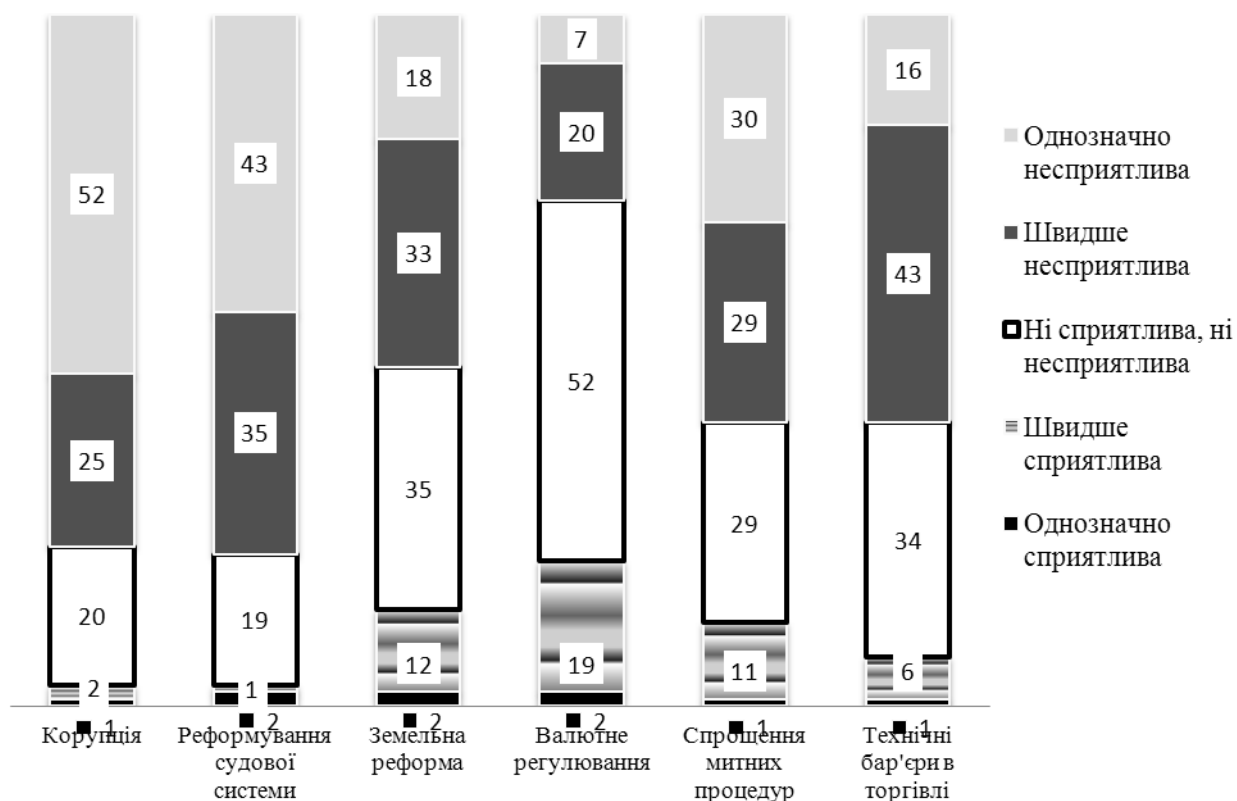


Рис. 2.20. Ключові проблеми інвестиційного клімату в Україні

Примітка. Джерело: [92].

Корупція та судова система оцінюються як найбільш проблемні зони, ситуацію в яких понад 75 % інвесторів розцінюють як однозначно або швидше несприятливу [92].

Передумовою інвестиційного відродження є створення ефективних інституційних умов функціонування аграрного сектора вітчизняної економіки та ринку з урахуванням як національних особливостей господарювання, так і міжнародних вимог.

Важливою формою інституційного забезпечення

функціонування та регулювання розвитку аграрного ринку є інфраструктура. Саме інституція інфраструктури забезпечує створення відповідного ринкового середовища, що сприяє адаптації аграрного ринку до змін умов функціонування, і чим вищий є рівень адаптованості, тим ліпші можливості для розвитку аграрного сектора на державному, регіональному й суб'єктному рівнях.

Окрім того, інфраструктура сприяє посиленню конкуренції, впровадженню науково-технічних досягнень, створенню нових робочих місць, позитивно впливає на розвиток аграрних суб'єктів господарювання.

Елементи ринкової інфраструктури в більшості регіонів не сформовані у достатній кількості та необхідної якості, тож можемо говорити про знаходження інституції інфраструктури на етапі формування інституційного забезпечення. У зв'язку з цим аграрні суб'єкти господарювання несуть додаткові трансакційні витрати, пов'язані з просуванням продукції до споживача, а продукція не відповідає повною мірою попиту та запитам споживачів, що значно знижує конкурентоспроможність аграрного сектора на світовому ринку.

Основні проблеми інституційного забезпечення інфраструктури аграрного розвитку такі:

1. Нерівність доступу до об'єктів ринкової інфраструктури. Така ситуація спричинена, перш за все, нестачею та нерівномірним розподілом інфраструктурних об'єктів відповідно до географічної концентрації аграрного виробництва. Крім того, великим аграрним підприємствам завдяки масштабу виробництва доцільно розбудовувати власну інфраструктуру, що недоступно малим аграрним підприємствам і фермерським господарствам.

2. Висока вартість інфраструктурного обслуговування. Така ситуація спричинена сезонністю використання інфраструктурних послуг і монополізацією об'єктів інфраструктури. Окрім того, ця обставина робить користування інфраструктурними об'єктами доступними лише великотоварним суб'єктам господарювання.

3. Стимулюючий механізм державного регулювання. Так, держава, як уже зазначалося, компенсує виробникам страхові виплати та формує державні програми щодо розбудови інфраструктури аграрного ринку, підкріплені фінансовим і

правовим забезпеченням, проте відсутність упевненості щодо державних гарантій у довгостроковій перспективі формує неформальні бар'єри розвитку інфраструктурного забезпечення аграрного сектора України.

Отже, недосконалість інституції контрактації формує високий рівень трансакційних витрат, пов'язаних з користуванням інфраструктурних послуг (зокрема шахрайство продукції при зберіганні чи транспортуванні, додаткова плата за якість обслуговування тощо), низький рівень інвестиційної привабливості й антиконкурентне середовище аграрного господарювання.

Одним із напрямів вдосконалення інвестиційного середовища саме аграрного сектора є визнана науковцями та не цілком реалізована система страхування аграрних ризиків.

Першу реальну програму агростраховання уряд України почав реалізовувати у другій половині 2005 р. після прийняття Закону «Про державну підтримку сільського господарства України» [76], коли в Держбюджеті було передбачено 54 млн грн, з яких фактично на відшкодування аграріям 50 % страхового платежу на страхування агроризиків було використано лише 5,8 млн грн. У 2007 р. було застраховано вже 9,1 % площі посівів озимих культур проти 6,4 % у 2005 р. При цьому, з 50 млн грн, передбачених державою на здешевлення вартості страхових послуг, використано понад 47 млн грн. У бюджеті на 2008 р. сума субсидій була збільшена до 200 млн грн, з яких 100 млн грн використані на ліквідацію наслідків стихійного лиха в західних регіонах країни, з решти суми за призначенням було використано лише 60,8 млн грн [52, с. 99].

У зв'язку з фінансовою кризою уряд України взагалі скасував на кілька наступних років державні дотації на агростраховання. У 2011 та 2012 рр. на підтримку субсидованого агростраховання уряд виділяв по 70 млн грн.

Ефективному використанню державних дотацій на страхування агроризиків повинно передувати формування інституційного механізму побудови відносин між аграрним і страховим секторами, адже «інституційним коренем» цієї проблеми є відсутність довіри між ними. Саме держава (в особі уряду) повинна стати арбітром і гарантом їх взаємовідносин.

Специфікацію інституційного механізму розвитку аграрного сектора характеризують ментально-психологічні фактори, які пронизують усі його складові, а саме:

1) брак суспільної відповідальності суб'єктів аграрних відносин;

2) низький рівень політичної та громадської активності аграріїв;

3) не забезпечується повноцінна участь аграрних суб'єктів господарювання в управлінні аграрними відносинами;

4) низький рівень розвитку спільного руху підприємців-аграріїв (професійних об'єднань);

5) високий рівень індивідуалізації аграрних суб'єктів господарювання;

б) низький рівень престижності професії тощо.

Аналіз рівня інституційного забезпечення механізму проаналізуємо на секторальному рівні, який найбільш повно врахує специфікацію проблем інституційного забезпечення розвитку суб'єктів господарювання окремого сектора, зокрема аграрного.

Для оцінки рівня інституційного забезпечення механізму розвитку аграрного сектора, застосуємо вдосконалену методику оцінювання зовнішнього середовища – *PEST*-аналізу, з урахуванням поправочних коефіцієнтів.

Характеристика інституційних умов аграрного сектора національної економіки враховує особливості умов аграрного господарювання відносно умов всієї країни. Відбір індикаторів умов інституційного забезпечення здійснюється за допомогою експертних оцінок. Рівень розвитку інституційного забезпечення національної економіки за оцінками Всесвітнього економічного форуму наведений у додатку К.

Оцінка рівня інституційного забезпечення механізму розвитку сектора України за допомогою *PEST*-аналізу, з використанням оцінок, поданих у Глобальному звіті про конкурентоспроможність 2011-2012 рр., наведена у табл. 2.7. Зазначимо, що загальний поправочний коефіцієнт, обчислений за формулою (1.1), за період 2011-2012 рр. становить 0,88.

Таблиця 2.7

PEST-аналіз рівня інституційного забезпечення механізму розвитку аграрного сектора України на 2011-2012 рр, бали

Фактори інституційного середовища	Оцінка фактору економіки України	Оцінка фактору аграрного сектора (скоригована на $K_{\text{попр.}}$)	Максимальна оцінка фактору
Політичні фактори	31,3	28,02	66
Суспільна політична довіра	2,00	1,79	7
Нерегульовані платежі та хабарі	2,30	2,02	7
Тягар державного регулювання	2,50	2,20	7
Ефективність нормативної бази регулювання змін	2,40	2,11	7
Прозорість державної політики	3,70	3,26	7
Політика аграрної підтримки	2,90	2,55	7
Природа конкурентних переваг	2,90	3,00	7
Контроль міжнародних каналів збуту	3,60	3,17	7
Індекс нормативного забезпечення	9,00	5,92	10
Економічні фактори	46,60	41,29	79
Права власності	2,70	2,38	7
Обсяг і вплив податків	4,70	3,48	10
Рівень забезпечення прав інвесторів	9,40	9,00	10
Інфляція	2,90	2,55	7
Рівень розвитку ринкових відносин	2,20	1,94	7
Кількість процедур для реєстрації бізнесу	10,00	9,70	10
Тягар митних процедур	2,80	2,94	7
Заробітна плата та продуктивність праці	4,30	3,78	7
Доступність фінансових послуг	3,70	3,18	7
Рівень маркетингової діяльності	3,90	2,34	7
Соціокультурні фактори	15,90	13,64	35
Базис професійного менеджменту	3,30	3,2	7
Фаворитизм у рішеннях уряду	2,60	2,29	7
Етична поведінка суб'єктів господарювання	3,10	2,73	7
Якість шкіл управління	3,40	2,64	7
Наявність науково-дослідних послуг	3,80	3,34	7
Готовність до делегування повноважень	3,00	2,64	7
Технологічні фактори	30,10	26,10	58
Рівень підготовки кадрів	3,30	3,20	7
Доступність новітніх технологій	4,60	4,46	7
Рівень освоєння технологій виробниками	4,60	3,74	7
Інвестиції в технології	3,80	2,81	7
Здатність до інновацій	3,40	2,86	7
Витрати підприємств на інновації та технології	3,00	2,72	9
Державні закупівлі передових технологій	3,10	2,98	7
Наявність науковців та технологів	4,30	3,33	7
Усього	123,90	109,05	240

Примітка. Авторські розрахунки.

Сума оцінок складових *PEST*-аналізу (табл. 2.7) вказує на забезпеченість аграрного розвитку в Україні належними умовами лише на 45,5 %, якщо оптимальні умови становлять суму максимальних оцінок інституційних умов за методикою, наведеною у Глобальному звіті конкурентоспроможності 2011-2012 рр.

Рівень інституційного забезпеченості вітчизняного механізму розвитку аграрного сектора менше ніж наполовину свідчить про значну відірваність формальних інституцій від неформальних, що спричинює інституційний хаос і невизначеність аграрної господарської поведінки.

Неефективність інституційного механізму аграрного розвитку гальмує зростання аграрного сектора. Проаналізуємо інституційну забезпеченість механізму розвитку аграрного сектора вітчизняної економіки у розрізі груп факторів (рис. 2.21).

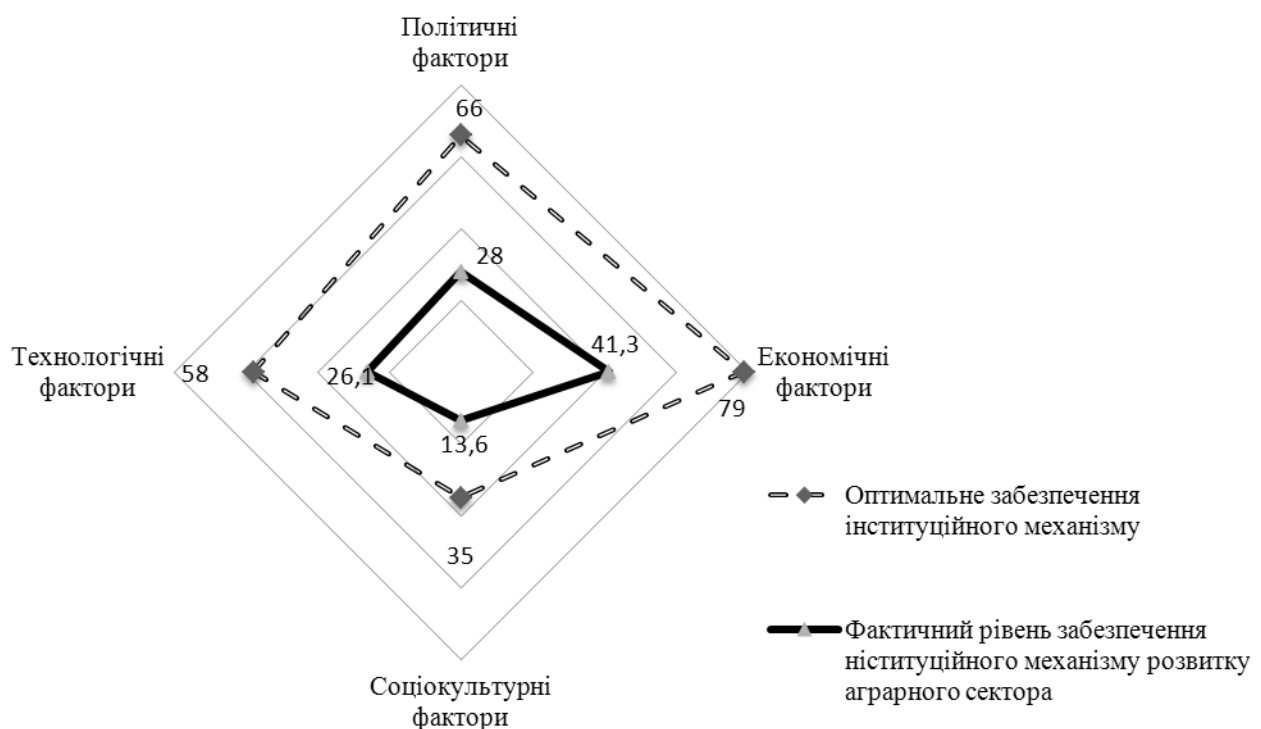


Рис. 2.21. Рівень інституційної забезпеченості механізму розвитку аграрного сектора України у розрізі груп факторів, бали

Примітка. Авторські розрахунки.

З рисунка 2.21 видно, що інституційні пастки (як розрив між ідеальними та реальними показниками) формуються

соціокультурними факторами, які відстають від ідеальних показників на 61,0 %, політичними – на 57,5 %, технологічними – на 55,0 % та економічними – на 47,7 % відповідно.

Найоптимальніший рівень, на нашу думку, демонструють такі індикатори як природа конкурентних переваг, рівень забезпечення прав інвесторів, кількість процедур для реєстрації бізнесу.

Найслабшими ланками інституційного механізму розвитку аграрного сектора України є суспільна політична довіра, політика аграрної підтримки, забезпечення прав власності, доступність кредитних ресурсів, фаворитизм у рішеннях уряду.

Отже, вдосконалення інституційного механізму розвитку аграрного сектора потребує формування ефективного забезпечення, який би враховував комплекс інституційних пасток розвитку аграрного сектора з урахуванням зазначених слабких ланок за результатами здійсненого *PEST*-аналізу.

Для комплексності дослідження визначимо позитивні, негативні сторони існуючого інституційного середовища аграрного сектора, його можливості та загрози за допомогою *SWOT*-аналізу, за визначеним алгоритмом у п. 1.4.

Експертне ранжування факторів здійснювалось із залученням фахівців аграрного розвитку: спеціалісти Департаменту агропромислового розвитку обласних і районних адміністрацій, Головного управління статистики у Чернівецькій області, науковців-аграрників та керівників аграрних підприємств.

Здійснивши розгорнене експертне ранжування (див. додаток Л) та бальне оцінювання сильних і слабких сторін, загроз і можливостей інституційного механізму розвитку аграрного сектора, виділимо базову *SWOT*-матрицю (табл. 2.8) для окреслення основних стратегічних напрямів удосконалення зазначеного механізму.

Результати аналізу показують значні недоліки в інституційному механізмі розвитку аграрного сектора, та водночас маємо підґрунтя вдосконалення (про що свідчать сильні сторони та можливості).

Параметри сформованої базової *SWOT*-матриці підтверджують необхідність удосконалення інституційного

механізму розвитку аграрного сектора національної економіки за такими основними напрямками:

- підтримка та розвиток переваг інституційного механізму аграрного розвитку через посилення взаємозв'язку формальних і неформальних інституцій, збалансування важелів впливу державного регулювання та ринкової самоорганізації;

Таблиця 2.8

Базова SWOT-матриця оцінки інституційного механізму розвитку аграрного сектора України

	Сильні сторони	Слабкі сторони
Внутрішнє	Спрямованість аграрної політики на світові інтеграційні процеси, що сприяє експорту аграрної продукції	Несприятливе середовище для здійснення підприємницької діяльності в аграрному секторі
	Сприятливий інвестиційний вимір для здійснення підприємницької діяльності в аграрному секторі	Інституційні пастки, сформовані недосконалим державним регулюванням аграрних відносин
	Ментальна прив'язаність селян до обробки землі, що забезпечує безперервність аграрного виробництва	Консервативний спосіб мислення аграрних суб'єктів господарювання
	Можливості	Загрози
Зовнішнє середовище	Реалізація стратегії розвитку аграрного сектора національної економіки	Неефективне фінансування державних програм розвитку аграрного сектора
	Рационалізація використання стратегічного потенціалу аграрного сектора національної економіки	Низький рівень соціальної відповідальності аграрних суб'єктів за вплив на соціальне та екологічне середовище
	Залучення аграрних професійних об'єднань до участі в управлінні аграрним розвитком	Високий рівень трансакційних витрат в аграрному секторі

Примітка. Розроблено авторами.

- подолання слабких сторін інституційного механізму розвитку в розрізі його складових;

- боротьба з інституційним пастками (які знаходяться у полях «загрози» та «недоліки»).

З дослідження випливає визначальна роль держави в інституційному механізмі розвитку аграрного сектора національної економіки, яка визначається у формуванні інституційного механізму недопущення та мінімізації

інституційних пасток.

Отже, розбудова ефективного інституційного механізму аграрного розвитку, який би формував сприятливе інституційне середовище розвитку аграрного сектора в Україні, характеризується незавершеністю, яка полягає у незабезпеченні дієвості інституційних норм і правил сприятливого економічного механізму аграрного господарювання. Інституційний механізм стане ефективнішим через удосконалення окремих інституцій як на рівні держави, так і на рівні регіону. Аналіз інституцій на рівні регіону точніше відобразить інституційні особливості дослідження механізму секторального розвитку аграрної сфери.

2.4. Регіональні особливості функціонування інституційного механізму розвитку аграрного сектора

Інституційне середовище у регіонах України значно різниться, тому інституційний механізм повинен ефективно функціонувати й удосконалюватись на основі регіональних програм розвитку та з урахуванням нормативно-правової бази та пріоритетів держави. Розглядаючи регіональний інституційний механізм, потрібно окреслити його призначення в інституційній системі розвитку аграрного сектора, що виявляється у формуванні напрямів і меж розвитку, тобто визначає правила та норми взаємодії влади, аграрних суб'єктів господарювання й аграрних професійних об'єднань на регіональному рівні.

Проблеми, які стосуються регіональних особливостей, такі як просторова дезінтеграція аграрного сектора, нестабільність розвитку регіональних господарських структур, зростання асиметрії регіонів в інституційному середовищі національної економіки, зумовлюють необхідність дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора окремих регіонів.

Основні проблеми розвитку інституційного механізму функціонування аграрного сектора на регіональних рівнях такі:

1. Незбалансованість повноважень державного та регіонального механізмів аграрного розвитку.
2. Некомпетентність регіональної влади, що затримує реалізацію державних програм щодо аграрного розвитку у часі,

бюрократичних система регулювання.

3. Низький рівень розвитку неформальних інституцій, зокрема бізнес-культури та соціальної відповідальності бізнесу.

4. Низький рівень розвитку інфраструктури аграрних ринків регіонів.

Позитивною практикою розвитку аграрного сектора на регіональному рівні вважаємо участь регіонів у загальнодержавних проектах та заходах, у т.ч. тих, які реалізуються окремими департаментами.

Отже, як бачимо, основні бар'єри розвитку інституційного механізму функціонування аграрного сектора в регіональному розрізі стосуються ефективного розподілу повноважень між державними та регіональними органами влади та між державними та ринковими регуляторами впливу.

Різний природно-ресурсний потенціал, економіко-географічні, економічні, соціальні та історико-культурні особливості господарювання формують дисбаланс у розвитку аграрного сектора регіонів. У результаті ми спостерігається ситуація, коли аграрний сектор певних регіонів безпідставно випереджає розвиток інших, усередині країни виникають колосальні диспропорції, як в економічній, так і в соціальній структурі аграрного сектора.

Для нашого дослідження ми обрали об'єктом аграрний сектор Чернівецької області, природно-кліматичними особливостями розвитку якого є те, що на території області знаходяться три зони: гірська, передгірна, лісостепова, а також виділено 298 агровиробничих груп ґрунтів, що зумовлює розвиток різних галузей аграрного виробництва. Також вибір пояснюється інституційними особливостями області, як і всього західного регіону, які відображають наближеність і прихильність жителів до європейських стандартів життя. Чернівецька область, частина жителів якої працевлаштована за кордоном, постійно взаємодіє з європейськими ментальними та фінансовими потоками, що вирізняє її серед інших регіонів.

У Чернівецькій області чітко проявляється інституційний принцип залежності від попередньої траєкторії розвитку, адже схильність до прийняття західноєвропейських цінностей зумовлена періодом перебування в Австро-Угорській імперії,

інституційне середовище якої ще в пам'яті старшого покоління та передається молодшому.

Крім того, населення досліджуваного регіону характеризується значними особливостями: різноманітне за своїм національним і культурним складом. Така різнобарвність ментальних показників регіону впливає на рівень розвитку підприємництва й особливості ведення аграрного господарства.

Аграрний сектор економіки для Чернівецької області завжди був визначальним як в аспекті продовольчої безпеки, так і в цілому для її соціально-економічного розвитку. У структурі випуску валової доданої вартості області сільське господарство займає близько 20 %. Більше половини населення Буковини проживає на селі та займається сільським господарством.

Узявши за основу пріоритетність напрямів розвитку аграрного сектора області, тут було розроблено п'ятитиричні галузеві програми: «Зерно Буковини», «Програма розвитку насінництва основних сільськогосподарських культур», «Програма розвитку садівництва, розсадництва та переробної промисловості», «Охорона, відтворення родючості та ефективності використання земельних ресурсів», «Програма розвитку тваринницької галузі», «Регіональна програма розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності у Чернівецькій області на 2011-2013 рр.» та інші [див., зокрема, 61; 227], проте комплексний механізм активізації розвитку аграрного сектора потребує свого вдосконалення. Про це свідчить і рівень розвитку аграрних підприємств досліджуваної території.

Загалом вітчизняна регіональна практика формування інституційного механізму зводиться до встановлення пріоритетів аграрного розвитку в стратегіях та програмах розвитку аграрного сектора регіону та формування організаційної структури управління ним. Проте сьогодні особливо важливо вдосконалювати на рівні регіону умови розвитку ринкової інфраструктури, неформальні інституції та активізувати діалог між владою, аграрними суб'єктами господарювання й аграрними професійними об'єднаннями.

Необхідність коригування процесу управління розвитком аграрного сектора області зумовлена ще й тим, що 76,5 % валової сільськогосподарської продукції регіону вироблялася

господарствами населення. Динаміка виробництва подана на рис. 2.22. Висока питома вага господарств населення притаманна всьому західному регіону країни.

З динаміки виробництва валової аграрної продукції регіону можемо визначити, що структура виробництва за категоріями господарств регіону обмежує потенційні можливості розвитку аграрного сектора в подальшому. Для ефективного розвитку структура аграрного сектора, у якій значно переважають господарства населення, потребує збалансування. Село старіє, аграрне виробництво тут здебільшого базується на ручній праці, селянські господарства інвестиційно непривабливі. Вони не здатні конкурувати навіть на внутрішньому ринку держави, не говорячи вже про зовнішні інтеграційні ринки. І саме господарства населення виступають запорукою продовольчої безпеки регіону під час економічних криз. Проте необхідною умовою ефективного розвитку аграрного сектора регіону вважаємо ефективне функціонування аграрних підприємств і кооперацій.

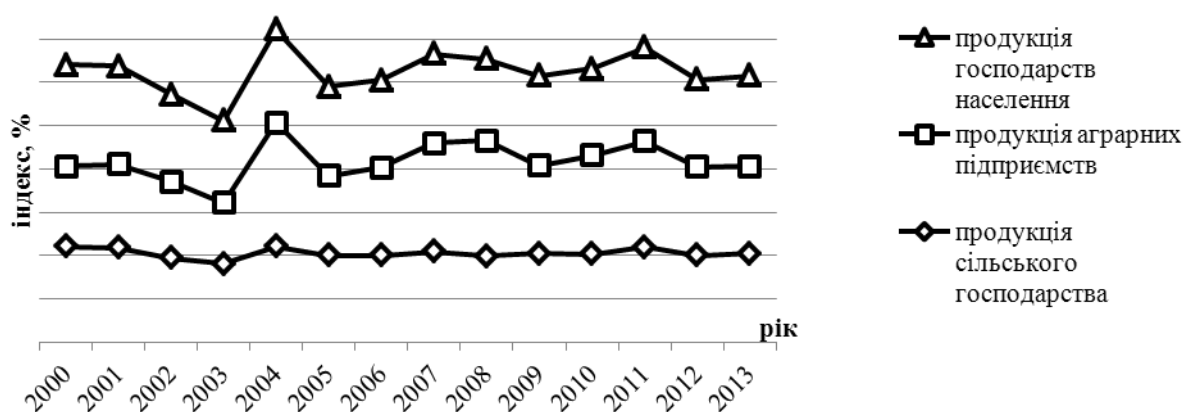


Рис. 2.22. Динаміка індексів валової продукції аграрного сектора Чернівецької області, у відсотках до попереднього року

Примітка. Джерело: [219].

Сучасний стан аграрного сектора Чернівецької області характеризується стабільним рівнем виробництва та внеском у продукцію аграрного сектора держави. У 2013 р. приріст валової агропродукції становив 2,5 %, що відповідає 13-му місці у

рейтингу регіонів України за приростом валової продукції сільськогосподарства (у 2011 р. Чернівецька область займала 3-тє місце). У 2012 р. динаміка виробництва валової продукції аграрного сектора області порушила стабільну тенденцію у бік спадання (як і по Україні в цілому) у зв'язку із природно-кліматичними умовами. Щоб зрозуміти роль аграрного сектора Чернівецької області в аграрному секторі країни розглянемо внесок у загальні показники функціонування сектора в Україні (табл. 2.9).

З табл. 2.9 видно, що Чернівецька область відстає від середньорегіональних показників у розрахунку на чисельність населення, що пов'язано з високою густотою населення на 1 квадратний метр. Проте аграрний потенціал досліджуваній регіон використовує ефективно. Так, у 2013 р. у розрахунку на 100 га угідь у Чернівецькій області вироблено 1007,5 тис. грн валової продукції сільськогосподарства. І цей показник упродовж 2001-2013 рр. перевищував загальнодержавний у 1,6-1,8 разу (розраховано на основі [219; 202]).

Характеризуючи аграрний потенціал зазначимо, що у Чернівецькій області налічується 448,1 тис. га сільськогосподарських угідь, з яких у користуванні аграрних підприємств знаходиться 119,0 тис. га. Обсяги земельних ресурсів регіону вказують на малоземельність на 1 особу (у середньому на одну особу припадає лише 0,52 га ріллі) [227], що значно менше, ніж у лісостепових районах країни.

Що ж до людського потенціалу аграрного сектора Чернівецької області, то, що близько 60 % населення сільське. У 2012 р. чисельність зайнятого населення в аграрному виробництві досягла рівня 2005 р. і становить 105,2 тис. осіб [226].

Збільшення рівня зайнятості в аграрному секторі області пояснюється реалізацією регіональних програм, спрямованих на розвиток сільської зайнятості, яка тісно пов'язана з аграрним виробництвом.

Чернівецька область традиційно займає 2-ге місце за якістю інституцій у рейтингу Конкурентоспроможності регіонів [82], (який здійснюється за методикою визначення рейтингу Всесвітнього економічного форуму), що свідчить про високий рівень розвитку регіонального інституційного механізму.

Таблиця 2.9

**Питома вага аграрного сектора Чернівецької області
в аграрному секторі країни у 2013 р.**

Показник	Середнє значення показника на один регіон по Україні	Значення показника по Чернівецькій області	Частка показника досліджуваного регіону у загальному значенні по країні, %
Валовий регіональний продукт на 1 особу, грн	32002,00	14529,00	0,93
Кількість аграрних підприємств на одну тис. осіб, од.	1,23	1,08	1,75
Валова продукція сільського господарства на 1 га, тис. грн у т.ч.	6,91	10,07	1,79
- продукція рослинництва	5,96	5,69	1,58
- продукція тваринництва	0,96	4,38	2,25
Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах, грн	201216,90	134433,60	-
Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах, %	11,20	0,70	-
Площа сільськогосподарських угідь у володінні та користуванні сільськогосподарських підприємств та господарств населення, тис. га, у т.ч.	1455,82	448,10	1,23
- підприємств, %;	56,43	24,27	0,52
- господарств населення, %	43,57	75,73	2,14
Обсяг зовнішньоекономічної діяльності аграрного сектора регіону на одну тис. осіб, млн дол. США:			
- аграрний експорт;	375529,96	751,06	0,2
- аграрний імпорт.	180448,43	3248,07	1,8

Примітки. Розраховано за джерелом [217].

Особливості базових інституцій Чернівецької області такі:

1. Регіон характеризується високим ступенем довіри до державних і регіональних органів влади. Згідно з індексом конкурентоспроможності регіонів України розвиток інституції державної влади Чернівецької області прирівнюється до розвитку

аналогічної інституції у Польщі (56 місце у Глобальному рейтингу) [82, с. 29]. Недоліком розвитку інституції влади у досліджуваному регіоні вважаємо орієнтацію програм розвитку аграрного сектора на середньострокові та короткострокові цілі.

2. Інституція власності в аграрному секторі Чернівецькій області стрімко розвивається, чому сприяє, зокрема, розвиток організаційно-правових форм: у регіоні на початок трансформаційного періоду проведено реформування 242 агроформувань, унаслідок цього створено 708 нових агроформувань, серед яких: 150 товариств з обмеженою відповідальністю, 140 приватно-орендних підприємств, 1 акціонерне товариство, 14 сільськогосподарських кооперативів, 331 фермерське господарство, 72 – інші суб'єкти господарювання [153]. Крім того, аграрії західних областей більш прихильні до приватної власності, ніж аграрії інших регіонів [див. 203], що формує сприятливе інституційне підґрунтя для вдосконалення інституційного механізму розвитку аграрного сектора.

3. Інституція трудових відносин розвивається під впливом таких факторів, як надлишок трудових ресурсів, що спричинено природним і міграційним рухами населення у Чернівецькій області, високою його густотою та зумовлює схильність громадян регіону до самозайнятості та підприємництва.

4. Розвиток інституції ціноутворення відбувається за таких позитивних і негативних умов:

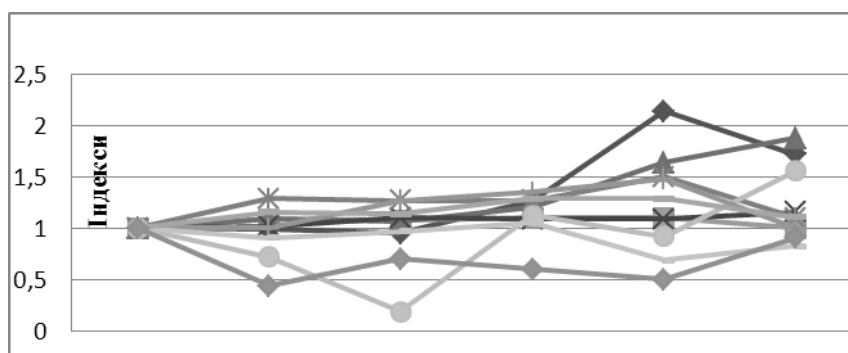
- широка мережа споживчих роздрібних магазинів та ринків;
- традиції проведення ярмарків за активною участю виробників аграрної продукції;
- високі сумарні витрати населення на харчову продукцію;
- нерозвинена логістична система просування продукції аграрних підприємств.

5. Інституція контрактації розвивається в умовах західноєвропейської ментальної моделі ведення бізнесу, з одного боку, та в умовах обмеженої вітчизняної інфраструктури – з іншого.

6. Проблемними умовами середовища функціонування аграрного сектора є фінансові: доступ до фінансування та невизначеність середовища господарювання.

Продіагностуємо рівень інституційного механізму розвитку аграрного сектора за пропонованою методикою дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора на основі економічних показників, методика розрахунку яких наведена у додатку Д. Тобто здійснимо кількісну оцінку кожного з параметрів інституційного механізму за системою показників. Оцінка результатів проведеного аналізу подана у табл. 2.10.

Динаміку механізму розвитку аграрного сектора можемо простежити за допомогою індексів розвитку інституцій (по суті, індексів динаміки) за період 2007-2012 рр., що відображено на рисунку 2.23. При цьому докризовий 2007 р. прийнятий за базу порівняння (відповідні індекси дорівнюють одиниці).



Інституції	Значення індексів				
	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Владно-організаційні	0,99	0,95	1,27	2,14	1,72
Власності	1,09	1,08	1,10	1,10	1,00
Трудових відносин	1,09	1,07	1,21	1,64	1,88
Підприємництва	1,02	1,10	1,09	1,09	1,16
Контрактації	1,29	1,27	1,27	1,5	1,10
Ціноутворення	0,72	0,81	1,13	0,92	1,56
Інфраструктури	1,00	1,27	1,35	1,48	1,00
Конкуренції	0,91	0,97	1,06	0,69	0,83
Рівня інноваційного розвитку	1,16	1,14	1,29	1,29	1,11
Рівня зовнішньоекономічного розвитку	0,44	0,70	0,60	0,50	0,91

Рис. 2.23. Динаміка зміни складових інституційного механізму розвитку аграрних підприємств Чернівецької області

Примітка. Розраховано на основі табл. 2.10.

Таблиця 2.10.
Показники інституційного механізму розвитку аграрного сектора Чернівецької області за 2007-2012 рр.

Інституції	Показники	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Владно-організаційні	Питома вага витрат регіонального бюджету на сільське господарство, %	0,02	0,02	0,02	0,02	0,08	0,04
	Кількість адміністративних правопорушень щодо посягання на встановлений порядок управління, тис. осіб	18,9	19,1	21	21,8	20,1	24,8
Власності	Питома вага підприємств приватної власності у загальній кількості підприємств аграрного сектора, %	77,6	84,7	83,9	85,1	85,4	84,74
Трудових відносин	Питома вага зайнятих у аграрному секторі у загальній кількості зайнятих в регіон, %	8,58	8,12	7,17	6,51	6,54	6,19
	Відсоток відставання заробітної плати працівників аграрних підприємств від середньої заробітної плати Чернівецької області, %	38	33,2	32,3	26,4	14,9	8,97
	Рівень середньої заробітної плати на аграрному підприємстві регіону, грн	652	937	1031	1304	1689	2120
Підприємництва	Кількість аграрних підприємств, шт.	121	125	115	112	113	101
	Кількість регіональних аграрних об'єднань, шт.	4	4	5	5	5	6
Контракції	Кількість укладених сільськогосподарських угод, тис. грн	951,9	1228,9	1208,6	1213,5	1429,1	1357,9
Ціноутворення	% різниця ціни на аграрну продукцію та середньої ціни на споживчі товари	2,1	21,7	-2,1	3,3	16,9	9,6
	Рівень рентабельності аграрної продукції, %	5,8	18,5	-1,1	-1,2	13,4	8,9
Інфраструктури	Кількість ринків з продажу товарів	63	63	65	60	61	61
	Кількість товарних бірж в області	4	4	6	7	8	8
Конкуренції	Питома вага великих та середніх підприємств у загальній кількості підприємств аграрного сектора регіону	5,2	4,8	4	3,5	7,1	5
	Середня площа земельних угідь, що припадає на 1 підприємство, га	79,5	107,5	124,3	124,9	124,1	155,4
Рівень інноваційного розвитку	Внутрішньорегіональні витрати на розвиток науки та впровадження інновацій у аграрний сектор, тис. грн	17,8	22	21,8	23,5	26,6	26,6
	Питома вага у виконанні наукових та науково-технічних робіт сільськогосподарських наук, %	18,6	20	19,7	23,5	20,1	20,1
Рівень зовнішньо-економічної інтеграції	Питома вага аграрної експортованої продукції регіону в загальному експорті регіону, %	14,6	7,8	11,8	11,1	10,1	8,3
	Коефіцієнт співвідношення аграрного експорту до імпорту	3,1	1,1	1,9	1,4	0,9	0,8

Примітка. Розраховано на основі джерел: [61; 65; 202; 219; 226].

Складність відстеження тенденцій інституційного механізму розвитку аграрного сектора пояснюється численними складовими та взаємозв'язками між ними. Аналіз дозволяє зробити такі проміжні висновки:

1. Мінливість інституційного механізму спричинена такими інституціями, як ціноутворення та конкуренція, а також рівнем зовнішньоекономічної діяльності, що негативно відображається на ефективності інституційного механізму розвитку аграрного сектора.

Існує прямий взаємозв'язок між інституціями підприємництва та контрактації, підприємництва та власності. Також тісний взаємозв'язок існує між інституціями конкуренції та трудових відносин. Так, збільшення кількості середніх аграрних підприємств у аграрному секторі (великі аграрні підприємства в Чернівецькій області відсутні) сприяє зростанню рівня оплати праці аграріїв та збільшенню кількості працюючих. Такі зв'язки важливо враховувати при формуванні стратегічних засад інституційного механізму розвитку аграрного сектора та їх реалізації.

2. Характерним є прогресивний розвиток таких інституцій як владно-організаційні та підприємництва в аграрному секторі.

3. Недостатній розвиток показують рівень зовнішньоекономічної діяльності та інституція ціноутворення.

Отже, саме вони потребують особливої уваги з позицій удосконалення складових інституційного механізму.

Розглядаючи відсоткову зміну внесків кожної інституції у механізм розвитку аграрного сектора (розраховану за допомогою програмних можливостей Excel) (додаток М), відзначимо стабільну частку відсоткового внеску в інституційний механізм таких базових інституцій, як управління, власності, праці та контрактації, які складають інституційну систему, тобто каркас середовища розвитку аграрного сектора. Частка похідних інституцій значно коливається за роками досліджуваного періоду.

Вважаємо, що отримані результати повинні слугувати підґрунтям формування напрямів удосконалення інституційного механізму розвитку аграрного сектора з урахуванням регіональних особливостей.

У цілому ж, досліджений інституційний механізм розвитку аграрного сектора на прикладі Чернівецької області сприятливий для розвитку самоорганізації суб'єктів господарювання.

За показниками інституційного розвитку аграрного сектора можемо виділити такі напрями вдосконалення інституційного механізму, зокрема, в Чернівецькій області:

- розвиток інтеграції господарюючих суб'єктів з метою формування конкурентоспроможного інноваційно-орієнтованого аграрного сектора;
- формування збалансованої структури аграрного сектора за категоріями господарств (підприємствами та господарствами населення);
- розвиток інституції трудових відносин через розвиток інституції підприємництва тощо.

Основною ланкою у формуванні пріоритетів інституційного механізму розвитку аграрного сектора належить органам місцевого самоврядування. Зважаючи на авторитетне положення (порівняно з іншими регіонами), органи виконавчої влади повинні системно вдосконалювати інституційний механізм розвитку аграрного сектора за запропонованими напрямами.

Здійснений аналіз проблем і стримуючих факторів зумовлює необхідність визначення стратегічних компонент інституційного механізму розвитку аграрного сектора.

Висновки до розділу 2

1. Становлення інституційного механізму розвитку аграрного сектора в Україні відбувалося шляхом здійснення аграрної, в тому числі земельної, реформи. Окреслено та розмежовано їх сутність і етапність. У механізмі трансформацій інституційного механізму аграрного розвитку чітко простежуються етапи, зумовлені різними рушійними силами: до 2000 р. основним ініціатором реформ виступала держава, основою чого був законодавчо-нормативний вплив, тобто реформи здійснювалися через вплив формальних інституцій «згори-внизу», та після 2000 р., коли нормативно-правове забезпечення ринкового господарювання в аграрному секторі

сформувалось. В основі трансформації другого етапу – ринкові рушійні сили вибору оптимальнішої форми господарювання (зміни попередньої), величини аграрного підприємства тощо. Рушійною силою третього етапу (орієнтовно з 2008 р., після вступу України до СОТ) виступає вектор зовнішньоекономічної інтеграції економіки у цілому та аграрного сектора, зокрема. На цьому етапі розпочався процес вторинної трансформації, коли суб'єкти набувають певного досвіду господарювання в нових умовах і доходять висновку про доцільність наступних інституційних змін.

2. Вітчизняний аграрний сектор характеризується позитивними тенденціями приросту валової продукції, причому аграрні підприємства показують значно вищі темпи приросту валової продукції, ніж господарства населення – 87,7 % проти 8,8 % за період 2005-2013 рр., проте господарства населення виявилися стійкішими у 2012 р. у порівнянні з попереднім роком, втративши на 4,39 % менше валової продукції, ніж аграрні підприємства. Багатоукладність середовища розвитку аграрних підприємств забезпечується можливістю вибору організаційно-правових форм їх діяльності.

3. Комплексна діагностика інституційного забезпечення механізму розвитку аграрного сектора за запропонованою методикою показала, що сприятливими інституційними умовами аграрні суб'єкти господарювання забезпечені на 45,5 %, що свідчить про значну колізійність формальних і неформальних інституцій в інституційному механізмі аграрного розвитку.

4. За допомогою зіставлення сильних і слабких сторін, загроз і можливостей інституційного механізму аграрного розвитку в *SWOT*-матрицю виділено напрями вдосконалення інституційного механізму розвитку аграрного сектора, спрямовані на посилення його переваг і використання можливостей та подолання інституційних пасток.

5. Запропонована методика дослідження інституційного механізму розвитку аграрного сектора ґрунтується на основі економічних індикаторів функціонування аграрного сектора. Комплексний підхід передбачає кількісну оцінку кожного з параметрів інституційного механізму за системою показників і теоретично забезпечує високий рівень обґрунтованості та

розрахунок тенденцій його розвитку в розрізі інституцій, що дозволяє дослідити основні інституційні пастки середовища аграрного сектора. Для характеристики цього використані ряди динаміки індексів, що визначаються як зміна кількісних параметрів, які характеризують окремі інституції.

6. Аналіз особливостей базових аграрних інституцій Чернівецької області показав, що інституційний механізм сприяє самоорганізації аграрних суб'єктів господарювання. Комплексна діагностика інституційного механізму розвитку аграрного сектора регіону показала недостатній розвиток інституції ціноутворення та зовнішньоекономічної діяльності Чернівецької області. Причинно-наслідкові зв'язки таких інституцій як трудових відносин і підприємництва зумовлює необхідність формування спільних заходів щодо їх удосконалення. Тож можна стверджувати, що важливою проблемою аграрного розвитку є невизначеність середовища розвитку аграрного сектора, спричинена інституційними факторами.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ДІЄВОГО ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ

ЯК СТРАТЕГІЧНА ПОТРЕБА РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Оптимізаційна модель діяльності суб'єктів аграрного господарювання в умовах стохастичної невизначеності з урахуванням інституційних факторів

Діагностика інституційного механізму розвитку аграрного сектора як на макро-, так і на мезорівнях, показала, що бар'єром розвитку аграрного сектора є невизначеність. Вважаємо, що основним напрямом удосконалення системи управління стратегічним потенціалом аграрного сектора повинно стати формування такої моделі діяльності аграрних суб'єктів господарювання (особливо аграрних підприємств, які є тими системами, на яких покладено відповідальність формування конкурентних переваг аграрного сектора), яка б максимально враховувала мінливість середовища розвитку аграрного сектора.

Слушним щодо викладеного є твердження В. Полтеровича про те, що інституційна траєкторія вважається перспективною, якщо вона узгоджена з ресурсними, технологічними й інституційним обмеженнями та передбачає вбудовані механізми, які стимулюють задекларовані зміни інституцій та попереджують виникнення дисфункцій та інституційних пасток [185]. Дія цих механізмів виявляється в тому, що при оцінці впливу інституційних факторів параметри, наприклад, урожайності сільськогосподарських культур, цін на продукцію, кількість виробничих ресурсів та їх витрат на одиницю продукції треба характеризувати не лише їх середньою величиною, але й варіацією. Погоджуємось із В. Рябоконею, що, синтезуючи загальний економічний та соціальний результати від функціонування інституційного механізму, потрібно акцентувати увагу на таких важливих результативних ознаках розвитку сектора, як: обсяг виробництва та реалізації продукції на ринку;

структура обсягів реалізації за інфраструктурними каналами збуту; рівень цін; формування й розвиток потенціалу агровиробників; рівень і структура прибутку за галузями; продуктивність праці, собівартість та рентабельність; рівень еквівалентності обміну [211, с. 11]. Отже, на практиці, суб'єкти аграрного господарювання повинні розвиватися з урахуванням наявних обсягів виробничих ресурсів, раціонально їх використовувати, забезпечити тваринництво кормами відповідної структури та у потрібному обсязі, виконати договірні зобов'язання щодо продажу сільськогосподарської продукції. Крім інших, критерієм оптимальності, звісно, ж виступає максимізація прибутку.

Протягом останніх десятиліть побудовано та досліджено десятки економіко-математичних моделей діяльності аграрних суб'єктів господарювання. Однак, потрібно констатувати, що у більшості випадків ці моделі детерміновані, тобто з високим ступенем ідеалізації відображають реальну ситуацію. Цей факт не зменшує їх методологічного значення для дослідження проблем аграрного сектора, проте вони навряд чи можуть слугувати аналітичним інструментом для кількісних розрахунків і побудови точних прогнозів розвитку відповідних економічних систем в умовах мінливого ринкового середовища.

Це пов'язано, здебільшого, з існуванням у вихідних моделях цілого ряду параметрів, що не можуть бути повністю визначеними кількісними характеристиками в ситуаціях, які розглядаються. При цьому невизначеність може мати різний характер, зумовлений відмінними причинами. Так, доводиться враховувати параметри, що залежать від стану погоди, від поведінки тих чи інших груп людей, від очікувань і прогнозів на майбутнє тощо. Розгляд реальних економічних проблем показує, що така «невизначеність» часто виявляється типовою. Звідси випливає необхідність переходу від дослідження ідеалізованих ситуацій, що описуються детермінованими величинами, до врахування ймовірнісного характеру «поведінки» економічних систем [12, с. 3].

Запропонуємо деякі стохастичні моделі оптимізації структури аграрних підприємств регіону та їх особливості з урахуванням інституційних факторів.

Основою стохастичної задачі оптимізації структури аграрного виробництва слугує її детермінована модель [117]:

$$Z = \sum_{j=1}^n c_j x_j \rightarrow \max \quad (3.1)$$

за умов

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} x_j \leq b_i \quad (i \in I_1) \quad (3.2)$$

$$\sum_{j=1}^n v_{ij} x_j \geq Q_i \quad (i \in I_2) \quad (3.3)$$

$$x_j \geq 0 \quad (j \in J), \quad (3.4)$$

де

x_j – розмір аграрного сектора ($j \in J$);

c_j – доход на одиницю виміру j -сектора;

a_{ij} – витрати i -виду виробничого ресурсу на одиницю виміру j -сектора;

v_{ij} – вихід продукції i -виду, що виробляється на одиницю виміру

j -сектора;

b_i – обсяг наявного ресурсу i -виду;

Q_i – обсяг продукції i -виду, що має бути вироблений для забезпечення продовольчої безпеки держави;

I_1 – множина, елементи якої – номери обмежень щодо використання виробничих ресурсів;

I_2 – множина, елементи якої – номери обмежень щодо виробництва продукції.

Одним із напрямів побудови оптимізаційної моделі є визначення оптимальної структури аграрних підприємств Чернівецької області в умовах впливу інституційних факторів. Стохастичний аналог розглянутої детермінованої задачі з випадковими параметрами побудовано відповідно до обраної постановки задачі. За критерій оптимальності необхідно обрати максимізацію математичного сподівання цільової функції (3.1). Умови (3.2) – (3.4) необхідно замінити на ймовірнісні обмеження,

що потребують виконання відповідних нерівностей з імовірністю, не меншою від заздалегідь заданої.

Величина ймовірностей визначається методом експертних оцінок або з логічних міркувань, пов'язаних з наявністю резервів і можливістю маневрування ними.

Отже, необхідно розв'язати таку стохастичну задачу:

$$Z = M\left(\sum_{j \in J} c_j x_j\right) \rightarrow \max \quad (3.5)$$

$$P\left(\sum_{j \in J} a_{ij} x_j \leq b_i\right) \geq p_i \quad (i \in I_1) \quad (3.6)$$

$$P\left(\sum_{j \in J} v_{ij} x_j \geq Q_i\right) \geq p_i \quad (i \in I_2) \quad (3.7)$$

$$x_j \geq 0 \quad (j \in J), \quad (3.8)$$

де

M – знак математичного сподівання.

Задача (3.5) – (3.8) оптимізації структури аграрного виробництва є задачею стохастичного програмування з імовірнісними обмеженнями (p) та рішенням – детермінованим вектором.

Ця модель дозволяє врахувати додаткові вимоги до структури аграрного виробництва, які визначаються випадковими факторами функціонування та впливом інституційних факторів, дозволяє більш реалістично відобразити ситуацію умов аграрного господарювання.

Економіко-математична модель оптимізації структури сільськогосподарського виробництва з урахуванням інституційних факторів (3.5) – (3.8) потребує подальшої розробки економіко-математичного апарату для її вирішення, який буде розглянуто далі.

При розробці математичного апарату будемо виходити з припущення про нормальний закон розподілу функціонування основних параметрів аграрного сектора, таких як урожайність, продуктивність, витрати та інші показники

сільськогосподарського виробництва.

$$\text{Нехай } y_i = b_i - \sum_{j \in J} a_{ij} x_j$$

$$\text{Тоді } y_j \geq 0; M(y) = a; \sqrt{D(y)} = \sigma.$$

Необхідно знайти:

$$P(y \geq 0) \geq p_i \quad (0 \leq p \leq 1), \quad (3.9)$$

тобто параметри нормального розподілу a та σ за умови (3.9).

Враховуючи тотожності $\bar{y} = a$, $\sigma_{y_i} = \sigma$, отримаємо нерівність

$$\bar{b}_i - \sum_{j \in J} \bar{a}_{ij} x_j \geq t_{p_i} \sqrt{\sum_{j \in J} \sigma_{a_{ij}}^2 x_j^2 + \sigma_{b_i}^2},$$

де

$t_p = \Phi^{-1}(p)$ – обернена функція нормального розподілу.

Звідси можна записати:

$$\sum_{j \in J} \bar{a}_{ij} x_j + t_{p_i} \sqrt{\sum_{j \in J} \sigma_{a_{ij}}^2 x_j^2 + \sigma_{b_i}^2} \leq \bar{b}_i \quad (3.10)$$

Економічний зміст складових цього виразу:

$S_i = \sum_{j \in J} \bar{a}_{ij} x_j$ – споживана кількість ресурсу, розрахована за

математичним сподіванням норм споживання;

$\sqrt{\sum_{j \in J} \sigma_{a_{ij}}^2 x_j^2 + \sigma_{b_i}^2}$ – абсолютна додаткова кількість ресурсу,

викликана ймовірнісним характером його споживання;

$t_{p_i} \sqrt{\sum_{j \in J} \sigma_{a_{ij}}^2 x_j^2 + \sigma_{b_i}^2}$ – додаткова кількість ресурсу з урахуванням

заданої ймовірності.

Враховуючи властивості математичного сподівання та дисперсії, отримаємо:

$$\bar{Q}_i - \sum_{j \in J} \bar{V}_{ij} x_j \leq -t_{p_i} \sqrt{\sum_{j \in J} \sigma_{V_{ij}}^2 x_j^2 + \sigma_{Q_i}^2}$$

Звідси можна записати:

$$\sum_{j \in J} \bar{V}_{ij} x_j - t_{p_i} \sqrt{\sum_{j \in J} \sigma_{V_{ij}}^2 x_j^2 + \sigma_{Q_i}^2} \geq \bar{Q}_i, \quad (3.11)$$

де

$\sigma_{y_i}^2$ – дисперсія y_i ;

$\sigma_{Q_i}^2$ – дисперсія Q_i ;

$\sigma_{V_{ij}}^2$ – дисперсія V_{ij} ;

\bar{y}_i – математичне сподівання y_i ;

\bar{Q}_i – математичне сподівання Q_i ;

\bar{V}_{ij} – математичне сподівання V_{ij} ;

$S_i = \sum_{j \in J} \bar{V}_{ij} x_j$ – виробництво продукції, що розраховується за

математичними сподіваннями;

$\sqrt{\sum_{j \in J} \sigma_{V_{ij}}^2 x_j^2 + \sigma_{Q_i}^2}$ – максимально можливе недоотримання

продукції, викликане ймовірнісним характером коефіцієнтів виходу продукції (урожайності і т.п.);

$t_{p_i} \sqrt{\sum_{j \in J} \sigma_{V_{ij}}^2 x_j^2 + \sigma_{Q_i}^2}$ – недоотримання продукції з урахуванням

визначеного рівня ймовірності.

Наслідком цих перетворень є задача нелінійного програмування:

$$Z = \sum_{j \in J} \bar{c}_j x_j \rightarrow \max \quad (3.12)$$

$$\sum_{j \in J} \bar{a}_{ij} x_j + t_{p_i} \sqrt{\sum_{j \in J} \sigma_{a_{ij}}^2 x_j^2 + \sigma_{b_i}^2} \leq \bar{b}_i \quad (3.13)$$

$$\sum_{j \in J} \bar{V}_{ij} x_j - t_{p_i} \sqrt{\sum_{j \in J} \sigma_{V_{ij}}^2 x_j^2 + \sigma_{Q_i}^2} \geq \bar{Q}_i \quad (3.14)$$

$$x_j \geq 0 \quad (j \in J) \quad (3.15)$$

Цільова функція (3.12) лінійна. Необхідно знайти максимум в області розв'язків системи нерівностей (3.13) – (3.15). Умова (3.15) обмежує пошуки позитивною чвертю системи координат.

Задача (3.12) – (3.15) є детермінованим аналогом задачі стохастичного програмування з імовірнісними обмеженнями, яку внаслідок нелінійності обмежень можна віднести до задачі нелінійного програмування [117].

За базову економіко-математичну модель узято модель оптимізації структури аграрного підприємства з оптимізацією поголів'я великої рогатої худоби [118]. Це особливо актуально в умовах зменшення поголів'я тварин в Україні. Параметри моделі, які є випадковими величинами, замінено на їх статистичні характеристики (математичне сподівання та дисперсію).

Необхідно знайти значення змінних x_s ($s \in S$), x_h ($h \in H$), x_j ($j \in J$), \bar{X} та \underline{X} , які дозволяють максимізувати функцію Z :

$$Z = \bar{X} - \underline{X} \rightarrow \max \quad (3.16)$$

за таких умов:

1) вплив інституції управління – формування суми виробничих витрат:

$$\underline{X} = \sum_{s \in S} f_{1s} x_s + \sum_{h \in H} f_{1h} x_h \quad (3.17)$$

2) вплив інституції ціноутворення – формування суми надходжень від реалізації товарної продукції:

$$\bar{X} = \sum_{s \in S} \bar{c}_q \bar{v}_{qs} x_s + \sum_{h \in H} c_h v_{qh} x_h \quad (3.18)$$

3) вплив інституції інфраструктури – інфраструктурні обмеження на збут продукції відповідно до кількості ринків з продажу сільськогосподарських товарів:

$$\sum_{m \in M} \varphi_m \geq \bar{X} \quad (3.19)$$

4) вплив інституції власності – обмеженість виробничих ресурсів:

$$\sum_{s \in S} \bar{f}_{is} x_s + \sum_{h \in H} f_{lh} x_h \leq F_l \quad (l \in L) \quad (3.20)$$

5) вплив інституції конкуренції – обмеження частки великих і середніх агропромислових підприємств при продажі аграрної продукції:

$$D_j \left(\sum_{s \in S} \bar{c}_q \bar{v}_{qs} x_s + \sum_{h \in H} c_h v_{qh} x_h \right) \leq Y, \quad j = \bar{1}, \bar{2}, \quad (3.21)$$

$$D_1 = \frac{n_1}{N}, \quad D_2 = \frac{n_2}{N}$$

б) вплив інституції кооперації – застосування у тваринництві побічної продукції рослинництва:

$$\sum_{s \in S} \bar{p}_{js} x_s \geq x_j, \quad (j \in J) \quad (3.22)$$

7) вплив інституції контрактації – виробництво кінцевої продукції в обсязі, не меншому від кількості укладених сільськогосподарських угод, у тому числі:

а) рослинництва:

$$\sum_{s \in S} \bar{v}_{qs} x_s \geq V_q \quad (q \in Q_1, Q_1 \in Q) \quad (3.23)$$

б) тваринництва:

$$\sum_{h \in H} v_{qh} x_h \geq V_q \quad (q \in Q_2, Q_2 \in Q) \quad (3.24)$$

8) вплив інституції підприємництва – взаємозв'язок рослинництва та тваринництва, в тому числі:

а) збалансованість раціонів тварин за елементами харчування:

$$\sum_{s \in S_k} a_{is} \bar{p}_s x_s + \sum_{j \in J} a_{ij} x_j \geq \sum_{h \in H} b_{ih} x_h \quad (i \in I) \quad (3.25)$$

б) за структурою виробництва кормів:

$$\sum_{h \in H} d_{kh}^{\min} x_h \leq \sum_{s \in S_1} a_{is} \bar{p}_s x_s + \sum_{j \in J} a_{ij} x_j \leq \sum_{h \in H} d_{kh}^{\max} x_h \quad (k \in K) \quad (3.26)$$

9) вплив інституції управління – виконання у тваринництві технологічних вимог структури стада великої рогатої худоби:

$$\sum_{h \in H} x_h = A \quad (3.27)$$

10) вплив інституції власності – обмеженість розмірів галузей рослинництва:

$$\underline{n}_r \leq \sum_{s \in S} x_s \leq \bar{n}_r, \quad (r \in R) \quad (3.28)$$

11) невід’ємність змінних:

$$\begin{aligned} x_s &\geq 0, \quad (s \in S), \quad x_h \geq 0, \quad (h \in H), \\ x_j &\geq 0, \quad (j \in J), \quad \bar{X} > 0 \quad \text{та} \quad \underline{X} > 0 \end{aligned} \quad (3.29)$$

Прийняті позначення:

H - видів та K - статтевовікових груп тварин;

S – видів сільськогосподарських культур;

L – видів ресурсів;

I – видів поживних речовин;

J – груп кормів;

Q – видів товарної продукції;

Q_1 – видів товарної продукції рослинництва ($Q_1 \in Q$);

Q_2 – видів товарної продукції тваринництва ($Q_2 \in Q$);

φ_m – попит на агреговану аграрну продукцію на m -тому ринку;

$D_1 = \frac{n_1}{N}$, $D_2 = \frac{n_2}{N}$ – частки продажу аграрної продукції відповідно

великими та середніми аграрними підприємствами на ринках Чернівецької області;

Y – дозволений обсяг продажу аграрної продукції для великих та

середніх сільськогосподарських підприємств, з метою запобігання монополізації ринку.

Використані індекси:

h – види та k - статевовікові групи тварин;

s – сільськогосподарські культури;

l – вид ресурсу;

1 – грошові витрати;

i – номер споживної речовини;

j – група кормів;

q – вид товарної продукції;

r – агротехніка групи сільськогосподарських культур.

F_i – наявність ресурсу i -того виду;

V_q – обсяг виробництва продукції q -того виду згідно з кількістю укладених сільськогосподарських угод;

\underline{n}_r та \bar{n}_r – відповідно мінімально та максимально можлива площа культур r - ої групи.

Техніко-економічні коефіцієнти:

f_{ls} – витрати l -того ресурсу на одиницю площі s -тої культури;

f_{lh} – витрати l -того ресурсу на одиницю поголів'я h -тої групи тварин;

p_{js} – вихід з одиниці площі s -тої культури j -того виду корму, що є побічною продукцією;

p_s – вихід основної кормової продукції з одиниці площі s -тої кормової культури;

a_{ij} – вміст поживної речовини i -того виду в одиниці j -того виду корму;

a_{is} – вміст поживної речовини i -того виду в одиниці кормової продукції s -ї сільськогосподарської культури;

d_{kh}^{\min} – мінімально припустимий нормативний розмір потреби в кормах k -ї групи поголів'я h -тої групи тварин, який виражений у кормових одиницях;

d_{kh}^{\max} – максимально припустимий нормативний розмір потреби в кормах k -ої групи поголів'я h -тої групи тварин, який виражений у кормових одиницях;

V_{qs} – вихід товарної продукції q -того виду з одиниці площі культури s -того виду;

V_{qh} – вихід одиниць товарної продукції q -того виду з h -тої групи тварин;

C_s – витрати на 1 гектар s -тої культури;

C_h – витрати на отримання поголів'я h -тої групи тварин без урахування вартості кормів;

C_q – ціна реалізації 1 центнера q -того виду продукції.

Змінні:

x_s – розміри площі s -тої культури, які треба знайти;

x_h – розміри поголів'я h -тої групи тварин, які треба знайти;

x_j – обсяг j -того виду корму (побічної продукції рослинництва), який іде на відгодівлю тварин;

\bar{X} – сумарні надходження (виручка) від реалізації продукції;

\underline{X} – витрати на виробництво.

Розглянемо стохастичну економіко-математичну модель задачі з імовірнісними обмеженнями.

Необхідно знайти значення змінних

$x_s (s \in S)$, $x_h (h \in H)$, $x_j (j \in J)$, \bar{X} та \underline{X} ,

які дозволяють максимізувати функцію Z :

$$Z = \bar{X} - \underline{X} \rightarrow \max$$

за таких умов:

1. Детерміновані обмеження:

1.1) задані розміри статевовікових груп тварин (вплив інституції управління):

$$x_h = E_h \quad (h \in H) \quad (3.30)$$

1.2) обмеження розмірів галузей рослинництва (вплив інституції власності):

$$\underline{n}_r \leq \sum_{s \in S} x_s \leq \bar{n}_r, \quad r \in R \quad (3.31)$$

1.3) інфраструктурні обмеження на збут продукції

відповідно до кількості ринків з продажу сільськогосподарських товарів

(вплив інституції інфраструктури):

$$\sum_{m \in M} \varphi_m \geq \bar{X} \quad (3.32)$$

1.4) обмеження частки великих та середніх аграрних підприємств при продажі аграрної продукції (вплив інституції конкуренції):

$$D_j \left(\sum_{s \in S} \bar{c}_q \bar{v}_{qs} x_s + \sum_{h \in H} c_h v_{qh} x_h \right) \leq Y, j=1,2 \quad (3.33)$$

2. Імовірнісні обмеження:

2.1) формування суми виробничих фінансових витрат (вплив інституції управління):

$$P(-\bar{X} + \sum_{s \in S} f_{1s} x_s + \sum_{h \in H} f_{1h} x_h = 0) \geq P_1 \quad (3.34)$$

2.2) формування суми виручки від реалізації товарної продукції (вплив інституції ціноутворення):

$$P(-\bar{X} + \sum_{s \in S} \bar{C}_q \bar{v}_{qs} x_s + \sum_{h \in H} C_h v_{qh} x_h = 0) \geq P_c \quad (3.35)$$

2.3) обмеженість виробничих ресурсів (вплив інституції власності):

$$P(\sum_{s \in S} f_{ls} x_s + \sum_{h \in H} f_{lh} x_h \leq F_l) \geq P_l \quad (l \in L) \quad (3.36)$$

2.4) застосування у тваринництві побічної продукції рослинництва (вплив інституції кооперації):

$$P(\sum_{s \in S} \bar{P}_{js} x_s - x_j \geq 0) \geq P_j \quad (j \in J) \quad (3.37)$$

2.5) обсяги виробництва кінцевої продукції не менше кількості укладених сільськогосподарських угод (вплив інституції контрактації):

$$P\left(\sum_{s \in S} \bar{v}_{qs} x_s \geq V_q\right) \geq P_q \quad (q \in Q_1, Q_1 \in Q) \quad (3.38)$$

2.6) оптимізація структури рослинництва та тваринництва (вплив інституції підприємництва), у тому числі:

а) збалансування раціонів тварин за елементами відгодівлі:

$$P\left(\sum_{s \in S_k} \bar{a}_{is} p_s x_s + \sum_{j \in J} a_{ij} x_j \geq \sum_{h \in H} b_{ih} x_h\right) \geq P_i, \quad (i \in I) \quad (3.39)$$

б) за структурою кормовиробництва:

$$P\left(\sum_{s \in S_k} \bar{a}_{is} p_s x_s + \sum_{j \in J} a_{ij} x_j \leq \sum_{h \in H} d_{kh}^{\max} x_h\right) \geq P_k, \quad (k \in K) \quad (3.40)$$

$$P\left(\sum_{s \in S_k} \bar{a}_{is} p_s x_s + \sum_{j \in J} a_{ij} x_j \geq \sum_{h \in H} d_{kh}^{\min} x_h\right) \geq P_k, \quad (k \in K) \quad (3.41)$$

3. Невід'ємність змінних:

$$x_s \geq 0, \quad (s \in S), \quad x_h \geq 0, \quad (h \in H), \quad x_j > 0, \quad (j \in J), \quad \underline{X} > 0, \quad \bar{X} > 0, \quad (3.42)$$

де

$P_l, P_c, P_b, P_j, P_q, P_k$ – рівні ймовірностей виконання відповідних обмежень.

Детермінований аналог задачі містить цільову функцію, детерміновані обмеження (1.1)-(1.4) задачі без зміни та імовірнісні обмеження (2.1)-(2.6), що перетворені в тотожні детерміновані за допомогою економіко-математичного апарату, який наведено вище.

1. Детермінований аналог імовірнісних обмежень (2.1) з формування фінансових витрат (інституція управління):

$$\sum_{s \in S} \bar{f}_{1s} x_s + t_{pl} \sqrt{\sum_{s \in S} \sigma_{xc}^2 x_s^2 + \sum_{h \in H} C_h v_{qh} x_h} - \bar{X} = 0 \quad (3.43)$$

2. Детермінований аналог імовірнісних обмежень (2.2) з

формування сумарної виручки від реалізації продукції (інституція ціноутворення):

$$\sum_{s \in S} \bar{c}_q \bar{v}_{qs} x_s - t_{pc} \sqrt{\sum_{s \in S} \sigma_{vc}^2 x_s^2} + \sum_{h \in H} \bar{c}_h \bar{v}_{qh} x_h - \bar{X} = 0 \quad (3.44)$$

3. Детермінований аналог імовірнісних обмежень (2.3) з використання виробничих ресурсів (інституція власності):

$$\sum_{s \in S} \bar{f}_{ls} x_s + t_{pl} \sqrt{\sum_{s \in S} \sigma_{fls}^2 x_s^2} + \sum_{h \in H} \bar{f}_{lh} x_h \leq \bar{F}_l, \quad (l \in L) \quad (3.45)$$

4. Детермінований аналог імовірнісних обмежень (2.4) з використання у тваринництві побічної продукції рослинництва (інституція кооперації):

$$\sum_{s \in S} \bar{p}_{js} x_s - t_{pl} \sqrt{\sum_{s \in S} \sigma_{pj}^2 x_s^2} - x_j \geq 0, \quad (j \in J) \quad (3.46)$$

5. Детермінований аналог імовірнісних обмежень (2.5) з виробництва кінцевої продукції рослинництва обсягом, не меншим за заданий (інституція управління):

$$\sum_{s \in S} \bar{v}_{js} x_s - t_{pl} \sqrt{\sum_{s \in S} \sigma_{pj}^2 x_s^2} \geq V_q, \quad (q \in Q, Q_1 \in Q) \quad (3.47)$$

6. Детермінований аналог імовірнісних обмежень, що здійснюють взаємозв'язок тваринництва з рослинництвом (інституція підприємництва), у тому числі:

а) збалансування раціонів тварин за елементами годування:

$$\sum_{s \in S_k} \bar{a}_{is} \bar{p}_s x_s - t_{ps} \sqrt{\sum_{s \in S_k} \sigma_{ps}^2 x_s^2} + \sum_{j \in J} \bar{a}_{ij} x_j - \sum_{h \in H} \bar{b}_{ih} x_h \geq 0, \quad (i \in I); \quad (3.48)$$

б) за структурою виробництва кормів:

$$\sum_{s \in S_k} a_{is} \bar{p}_s x_s - t_{ps} \sqrt{\sum_{s \in S_k} \sigma_{ps}^2 x_s^2} + \sum_{j \in J} a_{ij} x_j - \sum_{h \in H} d_{kh}^{\max} x_h \leq 0, (k \in K); \quad (3.49)$$

$$\sum_{s \in S_k} a_{is} \bar{p}_s x_s - t_{ps} \sqrt{\sum_{s \in S_k} \sigma_{ps}^2 x_s^2} + \sum_{j \in J} a_{ij} x_j - \sum_{h \in H} d_{kh}^{\min} x_h \geq 0, (k \in K); \quad (3.50)$$

де

$t_p = \Phi^{-1}(P_i)$ – обернена функція нормального розподілу.

Головна відмінність детермінованого аналогу стохастичної моделі від відповідної лінійної моделі полягає в тому, що в ній ураховано розміри об'єктивних коливань випадкових величин – параметрів моделі, оскільки вона є точнішим відображенням реальної виробничої ситуації, бо враховує інституційні фактори впливу на галузеву структуру аграрного сектора. Тобто дана модель є інтеграцією інституційного механізму і ресурсних можливостей аграрних підприємств у єдиний процес – розвиток.

Оптимізаційна модель містить ймовірні обмеження діяльності аграрних підприємств – ті, які спрогнозувати важко, детерміновані – ті, які піддаються прогнозуванню та задаються для розвитку інституційного механізму. Отже, крім економічних, організаційно-технологічних і природних факторів вагому роль відіграють інституційні фактори, які, здебільшого, детерміновані.

Запропонована модель апробована на прикладі розрахунків оптимальної структури аграрного виробництва для аграрних підприємств Чернівецької області. Результати розрахунків подані у додатку Н. На нашу, думку, запропонована структура аграрного виробництва більш повно враховує особливості природно-кліматичних факторів досліджуваного регіону та відповідає умовам сталого землекористування (в аспекті зменшення «виснаженості» земель). Застосування запропонованої моделі у практиці господарювання аграрних підприємств Чернівецької області надасть розвитку аграрного сектора таких рис, як сталість і ефективність.

Відповідно до розробленої моделі можемо планувати розробку національного аграрного паспорту, перспективним покликанням якого є забезпечення сталого розвитку аграрного

сектора країни через контроль посівів різних культур у всіх регіонах країни. Так, аграрні паспорти планують визначати на трьох рівнях відповідно до природно-кліматичних зон і стану аграрного ринку. Аграрний паспорт регіонів затверджуватиметься на засіданні уряду. Потім в окремій області на підставі регіональної структури розроблятимуть паспорти для районів, і на останньому етапі – доведуть до кожного агровиробника [234]. Проте такий задекларований контроль над етапом виробництва – плануванням – може спричинити викривлення ринкової ситуації: будуть порушені постулати не тільки курсу лібералізації, який довгий період часу втілювався на практиці господарювання, а й самого ринку як такого.

Упровадження паспортизації аграрного виробництва може призвести як до інституційних, так і до економічних пасток, які важко спрогнозувати за допомогою математичного програмування. Тому, на наш погляд, запропоновану нами модель належить застосовувати за методикою «знизу-вверх», тобто здійснювати формування розподілу стратегічного аграрного ресурсу від виробників до державних органів виконавчої влади, що максимально відповідатиме й інституційним (а не тільки природно-кліматичним) особливостям регіонів.

Отже, запропонований варіант моделі діяльності аграрних суб'єктів господарювання дозволяє врахувати вплив інституційних факторів на їх розвиток. Стохастичні параметри моделі забезпечують більш адекватне відображення невизначеності, що є характерною умовою вдосконалення інституційного механізму використання аграрного стратегічного потенціалу в порівнянні з класичними моделями. Наведений алгоритм перетворення моделі до детермінованої сепарабельної задачі математичного програмування дозволяє забезпечити розв'язаність відповідних систем. При цьому важливе досягнення самої динаміки трансформаційного процесу, інституційного імпульсу розвитку, а не тільки структурно-економічних та організаційних показників, визначених за аналогіями різного змісту.

Формування стратегічного потенціалу аграрного сектора слугує основою та необхідною умовою секторального розвитку. А відсутність ефективного інституційного механізму розвитку

аграрного сектора з визначеними компетенціями державного регулювання значно ускладнює можливість практичного застосування пропозицій щодо оптимізації структури аграрного виробництва в умовах мінливого інституційного середовища.

3.2. Удосконалення державного регулювання як складової інституційного механізму розвитку аграрного сектора

Розвиток аграрного сектора в переважній більшості країн нерозривно пов'язаний із державним регулюванням. Це стосується країн Європейського Союзу, США, Японії та інших, які мають довготривалий історичний досвід функціонування системи державної підтримки цієї важливої ланки національної економіки.

Доцільність застосування державних важелів впливу на розвиток аграрного сектора в Україні визнана на законодавчому рівні, зокрема такими Законами: «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції» [72], «Про Державну підтримку сільського господарства України» [76], «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [78], якими встановлені певні нормативи й механізми державного регулювання аграрного сектора національної економіки. Формування ефективних механізмів державного регулювання аграрного сектора передбачає визначення чітких цілей, обґрунтування та використання системи розподілу компетенцій.

Із поглибленням інтеграції вітчизняного аграрного сектора в зовнішньоекономічний простір виникає потреба адаптації й гармонізації національного інституційного механізму до вимог аграрного, митного, тарифного та податкового законодавства ЄС. Мають бути замінені існуючі форми й методи державного регулювання аграрного сектора як елемента інституційного механізму аграрного розвитку з безліччю програм і заходів на цілісну систему державного регулювання з творчим використанням кращого світового досвіду й задіянням

відповідних механізмів та інструментів у напрямі посилення конкурентних можливостей аграрного сектора національної економіки.

Особливо важливу роль держава як елемент інституційного механізму відіграє у збільшенні мультиплікативного ефекту аграрного розвитку, тобто впливу аграрного сектора на суміжні сфери функціонування (сільський розвиток та види економічної діяльності, яких аграрний сектор забезпечує сировиною і проміжною продукцією, а також сфери постачання ресурсів сектора).

Згідно із Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р., державна аграрна політика спрямована на досягнення таких стратегічних цілей: гарантування продовольчої безпеки держави; перетворення аграрного сектора на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави; збереження селянства як носія української ідентичності, культури та духовності нації; комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі.

Для досягнення цілей державної аграрної політики указаним Законом визначені такі завдання: розвиток земельних відносин; формування сприятливого економічного середовища для ефективної діяльності суб'єктів аграрного сектора; розвиток ринків продукції сільського господарства та продовольства; вдосконалення системи державного регулювання, а також ефективне поєднання загальнодержавної та регіональної політики в аграрному секторі; комплексний розвиток сільських територій, підвищення соціального захисту та життєвого рівня сільських жителів [78]. Тобто на державу покладено роль формування вектора інституційного механізму аграрного розвитку.

Для реалізації зазначених завдань, на нашу думку, вдосконалення інституції державного регулювання повинно формуватися в аспекті функціонування інституційного механізму розвитку аграрного сектора за таким напрямом: удосконалення нормативно-правового забезпечення та системи державного планування розвитку аграрного сектора, формування ефективного механізму державної підтримки аграрних

виробників, поліпшення структури інституції державного регулювання, подолання інституційних пасток державного регулювання аграрного сектора України.

Для вдосконалення нормативно-правового забезпечення розвитку аграрного сектора у сфері державного регулювання необхідне формування правил «зміни правил», що стане демонстрацією прагнень влади до політичної й економічної стабільності та зменшить невизначеність середовища господарювання аграрних суб'єктів. Отже, потрібно сформувати нормативно-правовий документ процесуального характеру, який міститиме вказівки щодо макро-, мезо- та мікроремж і обставин, за яких застосовуються державні методи впливу в аграрному секторі національної економіки. Звичайно, окремим розділом такого акта повинен стати перелік відносин – сфери постійної дії державного регулювання. Даний спосіб визначення державних повноважень сприятиме стабільності економічної політики держави та зробить взаємовідносини «держава – суб'єкти аграрного господарювання» прозорими та зрозумілими. Реалізація описаного наряду продемонструє також новий рівень лібералізації аграрних відносин, що позитивно вплине на показник рівня забезпеченості інституційного механізму аграрного розвитку.

Значним недоліком нормативного механізму розвитку аграрного сектора є інформаційна розпорошеність нормативно-правових актів аграрного права, спрямованих на активізацію секторального розвитку. Така ситуація робить інформацію, закладену в указаних документах, недоступною для підприємців, а аграріїв – необізнаними з майбутніми перебудовами і пасивними учасниками реалізації формальних планів. Тобто невпорядкованість нормативно-правового забезпечення сприяє дисбалансу суб'єктів аграрних відносин в інституційному механізмі розвитку вітчизняного аграрного сектора.

Систематизація нормативних актів зробить правила та цілі, визначені законодавством, зрозумілими та прозорими, що забезпечить практичне втілення формальних інституцій та їх реальний розвиток серед цільових груп. Тож і коригування правового забезпечення аграрного розвитку відстежуватиметься керівниками підприємств легше та швидше. Систематизація

нормативно-правових актів, у яких закладаються пріоритети розвитку аграрного сектора та способи їх досягнення, допоможе інституційному механізмі аграрного розвитку набрати необхідний темп і вектор зростання.

У досліджуваному контексті заходами щодо вдосконалення нормативного регулювання аграрних відносин повинні стати:

- розробка Концепцій розвитку аграрних інституцій, яка визначатиме пріоритети їхнього функціонування та критерії ефективності;

- прийняття Закону України «Про основні засади взаємодії держави з приватними партнерами», що формуватиме правове підґрунтя взаємодії професійних аграрних організацій та органів державної влади;

- розробка державної стратегії розвитку соціально-трудового діалогу в аграрному секторі;

- затвердження Закону України про професійні об'єднання в аграрному секторі національної економіки;

- прийняття Закону України про соціальну відповідальність бізнесу;

- прийняття інших законодавчих актів, які б визначали державну політику регіонального розвитку, зокрема, аграрного сектора.

Особливої уваги потребує механізм виконання нормативного забезпечення. Адже саме недостатня прорахованість ланцюжка «нормативні завдання – ресурси – суб'єкт розпорядження – суб'єкт користування – результат» роблять законодавчо визначені положення нереалізованими та часто нереалістичними. Тому формування законів потрібно здійснювати відповідно до потенційних можливостей та перспектив їх реалізації, з урахуванням неформальних норм та правил.

Важливим напрямом поліпшення функціонування інституційного механізму аграрного розвитку є вдосконалення системи державного планування розвитку аграрного сектора національної економіки. Основу державних програм і стратегій як економіки в цілому, так і аграрного сектора зокрема, повинен складати системний підхід. Програми розвитку аграрного сектора повинні будуватись з урахуванням таких принципів:

послідовності, системної повноти, ефективного стимулюючого механізму, урахування інтересів всіх суб'єктів аграрного сектора. Однак, консервативна природа функціонування суб'єктів створює бар'єри для сприйняття інституційних змін. Зазвичай вважається, що інституційні зміни ініційовані приватними інтересами монопольних одиниць, тому дотримання принципів формування програмних документів розвитку аграрного сектора є запорукою успішної їх реалізації. Нехтування повнотою дотримання принципів у стратегіях розвитку економіки й аграрного сектора, зокрема, нівелює зусилля, які докладаються для цього суб'єктами господарювання аграрного сектора, залишає невикористаним чималий аграрний потенціал.

Удосконалювати систему стратегічного планування належить в аспекті формування реалізації програм. Підгрунтя цього, звичайно, – формування ефективних програм, які б передбачали дієві механізми досягнення цілей і ґрунтувалися на підтримці всіх суб'єктів аграрних відносин, для чого потрібно:

- здійснити діагностику стану інституцій розвитку аграрного сектора, особливу увагу приділити неформальним складовим;

- провести оцінку рівня інституційного забезпечення функціонування аграрного сектора;

- забезпечити регіонально-розгалужену систему реалізації програм розвитку аграрного сектора, з конкретизацією термінів, результатів і відповідальних суб'єктів за реалізацію конкретних напрямів. Особливо важливе підвищення зацікавленості управлінського апарату в досягненні високих результатів господарської діяльності аграрного сектора. Для цього варто поставити оплату праці керівників і фахівців органів управління в пряму залежність від кінцевих результатів роботи аграрного сектора;

- розробити критерії оцінки рівня виконання завдань, зазначених у програмах розвитку.

Частина цих завдань реалізована у попередніх і цьому розділі дослідження.

Потребує вдосконалення в інституційному аспекті і така складова державного регулювання, як державна підтримка, без якої неможливе підтримання оптимального рівня інституційного

забезпечення механізму розвитку аграрного сектора національної економіки. Стратегія державної підтримки аграрного розвитку повинна бути спрямована на виконання таких завдань:

- створення державної фінансової підтримки адресною, систематичною, своєчасною, прозорою, на основі стійких механізмів спрямування та використання бюджетних коштів, враховуючи специфіку сектора;

- адаптація податкової та бюджетної політики у аграрному секторі України до вимог ЄС та СОТ, зокрема вдосконалення механізму оподаткування шляхом заміни об'єкта (виручки від реалізації замість площі земельної ділянки) та формування більш адекватної системи місцевих податків і зборів шляхом їх наповнення достатньою частиною фіксованого сільськогосподарського податку для ведення ефективної політики розвитку аграрного сектора в регіонах;

- корегування податкового регулювання відповідно до функціонального підходу. Податкові пільги необхідно надавати не за галузевим принципом, як це відбувається нині, а як стимулювання певних суспільно важливих функцій, що сприятиме досягненню пріоритетів не тільки господарськими одиницями, а й усього аграрного сектора;

- формування правових та інституційних засад для фінансування лізингових операцій приватними структурами в аграрній сфері та поступове зведення державного впливу до функцій контролюючого органу щодо лізингу;

- удосконалення інфраструктури аграрного сектора через створення трирівневої системи кредитування, що формуватиметься на місцевому, регіональному та національному рівнях;

- контроль над системою аграрних ризиків через створення спеціального органу з управління ризиками та законодавчого забезпечення сфери цих відносин;

- сприяння надання рівномірного доступу до фінансових ресурсів усім учасникам аграрного сектора.

Оптимізація кількості та змісту державних цільових і бюджетних програм, концентрація їх на заходах «зеленої скрині» СОТ зі створенням відповідних механізмів використання цієї допомоги сприятиме переходу від надання державної підтримки

аграрним підприємствам до сприяння розвитку сільської місцевості, ринкової інфраструктури аграрного ринку, здійснення природоохоронних заходів.

Система розподілу дотацій аграрним виробникам повинна здійснюватися відповідно до ринкових пріоритетів. Погоджуємося з О. Бородіною, у тому, що основним критерієм розподілу державної підтримки мають стати погектарні виплати аграрним виробникам незалежно від розмірів господарств і організаційно-правових форм, з установленням граничних розмірів таких виплат на одне господарство [16], що забезпечить прозорість і адресність політики розподілу бюджетних коштів аграріям і ефективність використання коштів відповідно до ринкових сигналів, а не для стимулювання виробництва конкретних видів продукції.

На часі також розв'язання проблеми подолання інституційних пасток, зумовлених функціонуванням інституції державного регулювання, таких як корупція, низький рівень довіри до органів державної влади, розрив між формальними та неформальними інституціями аграрних відносин. Розв'язанню її заважають консервативні настрої як чиновників, так і самих підприємців, пов'язані з небажанням змінювати вже усталені норми та правила.

Для зміни бюрократичного механізму необхідно застосувати складні реформаційні кроки, пов'язані з посиленням контролю над корупційними діями не тільки органами державної влади, а й з боку аграрних професійних об'єднань. Так, у США в кожному департаменті, які є аналогами українських міністерств, є Офіс генерального інспектора, що проводить активну роботу з виявлення корупційних дій, нецільового й неефективного використання бюджетних коштів і коштів міжнародної технічної допомоги або нераціонального управління коштами. Генеральні інспектори не підконтрольні керівництву відповідних міністерств, а підзвітні Конгресу США [233].

За аналогією пропонуємо запровадити даний позитивний досвід з коригуванням підзвітності інспекторів аграрним професійним організаціям, що збільшить довіру до реальності контролю з боку громадян і забезпечить інспекторам відносну незалежність від чиновницького впливу вищого рангу. Проте для

дієвості даного контролю потрібна плідна співпраця даних організацій з органами внутрішніх справ країни, які в обов'язковому порядку повинні розглядати подані ними корупційні скарги. Але дані аспекти потребують ґрунтового нормативно-організаційного оформлення.

Визначальну роль держава відіграє у розвитку конструктивних відносин між суб'єктами господарювання аграрного сектора, для чого необхідним є активізація формального закріплення неформальних норм та правил відповідно до пріоритетів його розвитку. Для цього державі необхідно постійно здійснювати моніторинг соціальних практик в аграрному секторі, з одного боку, та їх зіставлення із нормативно-правовим забезпеченням – з іншого.

Удосконалення державного регулювання як базового елемента інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки потребує впровадження у структуру інституції державного регулювання гетерархічної концепції, сутність якої полягає у формуванні відносин взаємозалежності, що дозволяє формувати стратегію розвитку інституційного механізму як органічну систему.

За умов утілення гетерархічної концепції державного регулювання все більшого значення в інституційному механізмі національної економіки набувають аграрні професійні об'єднання. Зростаючі тенденції їх кількісного та якісного розвитку в більшості постсоціалістичних країн – наслідок дії інституційних пасток, які є результатом непослідовності реформ, як у західних країнах такі об'єднання почали розвиватись у процесі самоорганізації господарської системи країни.

Вважаємо, що саме розвиток самоврядних аграрних організацій закладає основу практичного втілення ідеї гетерархічного регулювання розвитку аграрного сектора національної економіки.

Отже, гетерархія державного регулювання розвитком аграрного сектора передбачає систему вертикальних і горизонтальних взаємозв'язків у структурі інституції державного регулювання (рис. 3.1), де горизонтальні зв'язки формуються між державними органами влади й аграрними професійними об'єднаннями, а вертикальні – на рівні «держава – регіон». У

такій структурі інтереси суб'єктів аграрного ринку представляють аграрні професійні об'єднання.



Рис. 3.1. Гетерархічна структура державного регулювання розвитку аграрного сектора національної економіки

Примітка. Розроблено авторами.

Вважаємо, що вдосконалення державного регулювання розвитком аграрного сектора повинно здійснюватись у розрізі зв'язків «державні органи влади – професійні об'єднання аграрних суб'єктів господарювання» на державному та регіональному рівнях. Формування дієздатної системи координації інтересів аграрних суб'єктів визначається як першочерговий пріоритет державної аграрної політики. Тобто держава повинна створити інституційний механізм, який максимально сприятиме самоорганізації аграрного сектора національної економіки як системи взаємозв'язаних компонентів.

Формування збалансованої системи регулювання розвитку аграрного сектора можна активізувати через укладання інституційних угод на рівні запропонованої гетерархічної структури, де б указувалися критерії державного втручання,

взаємна відповідальність організацій управління аграрним розвитком і межі взаємозалежності дії державного та громадського механізмів.

Та укладанню пропонованої інституційної угоди повинен передувати ряд заходів, спрямованих на формування самодостатніх організацій – учасників гетерархічної структури:

1) активізація розвитку самоорганізації суб'єктів господарювання;

2) вдосконалення законодавчих актів у аспекті лібералізації діяльності самоврядних організацій, об'єднань аграрних суб'єктів зокрема;

3) розробка організаційної структури управління аграрним розвитком, до якої б належали об'єднання аграріїв.

Укладання інституційних угод – важливий крок на шляху вдосконалення інституційного механізму розвитку аграрного сектора, який максимально враховуватиме інтереси всіх суб'єктів аграрних відносин. Такий інституційний компроміс сприятиме:

- підвищенню соціальної та економічної відповідальності діяльності держави та аграрних суб'єктів господарювання;

- формуванню інституційних зв'язків (зворотний зв'язок, зв'язок формальних і неформальних інституцій, міжсуб'єктна взаємодія) у системі державного регулювання розвитку аграрного сектора;

- уникненню інституційних пасток, породжених опортуністичною поведінкою суб'єктів аграрного господарювання;

- консолідації зусиль у напрямі досягнення пріоритетів розвитку аграрного сектора.

Удосконалення державно-управлінських вертикальних зв'язків («держава – регіон») повинно здійснюватися шляхом надання більшої автономії регіональним управлінням агропромислового розвитку, зокрема в частині розподілу аграрних ресурсів і застосування управлінських підходів до формування середовища розвитку аграрного сектора.

З цього приводу варто звернутися до зарубіжного досвіду регіонального розвитку та створити при виконавчих органах влади агентства регіонального розвитку аграрного сектора. Це мають бути громадські організації, створені за ініціативою

органів державної влади та місцевого самоврядування. Основними функціями агентств є розробка регіональних програм розвитку ринкових відносин у аграрному секторі, моніторинг використання коштів державної підтримки, стимулювання співпраці між регіонами тощо.

Для фінансової підтримки реалізації регіональних програм паралельно з агентствами пропонуємо сформувати фонди аграрного сектора. Кошти фондів можуть складатися з бюджетних асигнувань, грантів, іноземної допомоги чи внесків суб'єктів аграрного господарювання.

Для виконання своєї ролі агентство регіонального розвитку, на думку експертів Ради Європи, має відповідати таким критеріям:

- сприйматись як інституційний механізм регіонального розвитку органами державної влади, місцевим чи регіональним самоврядуванням, політичними структурами;
- координувати свою діяльність з державними та самоврядними структурами;
- мати автономію у прийнятті рішень;
- мати розроблену стратегію місцевого чи регіонального розвитку, що узгоджується з пріоритетами, визначеними державними структурами та органами самоврядування;
- володіти достатніми фінансовими ресурсами для реалізації базових проектів;
- мати кваліфікований професійний персонал [123, с. 89].

У країнах Західної Європи подібні структури переважно діють у формі державних підприємств, як у Ірландії, Іспанії, Німеччині чи Великобританії, та акціонерних товариств – у Португалії та Франції [131, с. 205]. Потрібно адаптувати зарубіжний досвід до аграрного сектора конкретного регіону, позитивний досвід чого пізніше може бути використаний і в інших секторах економіки та регіонах країни.

За досвідом європейських країн, діяльність агентств регіонального розвитку аграрного сектора має бути спрямована і на дослідження теоретико-прикладного характеру. Вони беруть участь спільно з органами виконавчої влади у розробці стратегії та концепції розвитку аграрного сектора регіону, розробляють і сприяють реалізації регіональних програм розвитку аграрного

сектора, організують тематичні семінари, конференції, займаються популяризацією основних інструментів інституційного механізму, надають інформацію та консультації; беруть участь у створенні підприємницької інфраструктури.

Результативність діяльності агентств регіонального секторального розвитку може забезпечити обов'язкове їх включення у процеси управління справами аграрного сектора регіону та країни в цілому. При цьому важливо забезпечити їх автономність від впливу органів влади.

Реалізація заходів удосконалення інституційного механізму аграрного розвитку у просторі допоможе сформувати дієву систему запобігання інституційним пасткам і формування сприятливого інституційного забезпечення з урахуванням національних і регіональних особливостей інституційного середовища господарювання.

Тож для вдосконалення інституції державного регулювання як базового елемента інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки необхідно здійснити такі кроки:

1. Створити принципово нову систему державного стимулювання розвитку аграрного сектора на основі підтримки ініціатив аграрних підприємств, господарств населення, органів місцевого самоврядування через налагодження діалогу в рамках гетерархічної структури.

2. Активізувати механізм застосування заходів державної підтримки, які віднесені до «зеленої скриньки».

3. Спрямувати дотації здебільшого на усунення пасток розвитку суб'єктів господарювання: субсидування ставки відсотка, формування системи гарантій виконання зобов'язань з боку держави, підтримку лізингових операцій, страхування аграрних ризиків тощо.

4. Сприяти розвитку конкурентних відносин і самоорганізованих учасників аграрного ринку.

Отже, вдосконалення державної підтримки розвитку аграрного сектора має здійснюватися на стратегічній основі, визначених політичних і законодавчих установках. Кінцевим результатом інституційного впливу держави та запуску механізму розвитку аграрного сектора має стати налагодження

соціального діалогу між господарською елітою, органами державної влади, місцевого самоврядування, бізнесу та суспільства з метою реалізації стратегії розвитку аграрного сектора.

3.3. Стратегічні компоненти інституційного механізму розвитку аграрного сектора національної економіки

Неефективне інституційне середовище та відсутність єдиної стратегії його формування не сприяє стабільному розвитку аграрного сектора України. Необхідність розробки стратегії активізації аграрного розвитку за допомогою інструментів інституційного механізму, який би максимально врахував інтереси держави, суспільства та господарюючих суб'єктів, підтверджується багатьма дослідженнями, у т.ч. і нашими. Отже, складність і взаємозалежність проблем функціонування елементів інституційного механізму потребує формування такої стратегії розвитку аграрного сектора, яка повинна ґрунтуватися на засадах системного підходу й усвідомленні базових засад інституційного механізму функціонування аграрного сектора національної економіки. Вважаємо, що основою формування стратегії вдосконалення інституційного механізму розвитку аграрного сектора повинна стати субсидіарно-солідарна модель, згідно з якою кожен суб'єкт аграрних відносин несе особисту відповідальність за власну діяльність як частини аграрного розвитку.

Суть формування стратегії інституційного механізму розвитку аграрного сектора виявляється у процесі розробки плану формування сприятливого інституційного середовища для досягнення пріоритетів розвитку аграрного сектора. Стратегія інституційного механізму розвитку аграрного сектора повинна охоплювати пріоритети, інституційні форми та методи активізації, поліпшення складових інституційного механізму розвитку аграрного сектора.

Основою формування та реалізації інституційних напрямів розвитку аграрного сектора повинна стати налагоджена суб'єктна взаємодія. Стимулом міжсуб'єктної інтеграції повинна стати

зацікавленість суб'єктів аграрних відносин у досягненні компромісу з приводу об'єктів інституційного механізму, тобто заради вирішення інституційних проблем. Для формування якісно нового механізму інституційних змін важливо встановити рівність суб'єктів аграрного діалогу. Відправними засадами інституційного механізму мають стати солідарність та субсидіарність у досягненні спільних пріоритетів.

Кооперативна взаємодія держави, аграрних суб'єктів господарювання та професійних об'єднань повинна здійснюватись на мікро-, мезо- та макрорівнях і спрямовуватись на розв'язання проблем відповідного рівня з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків з іншими рівнями. Адже основними перепонами на шляху до формування сприятливого інституційного середовища в аграрних відносинах України є відсутність взаємозв'язку між владою та суспільством і механізму реалізації завдань формування сприятливих інституційних умов.

Отже, міжсуб'єктні відносини в рамках регулювання аграрного розвитку відіграють базову роль. Пропонуємо в контексті гетерархічної структури застосовувати такі методи активізації розвитку аграрного сектора: примус, переконання та сприяння (табл. 3.1).

Таке їх виділення базується на постулатах інституціоналізму, які вказують, що мета інституцій – зробити певну поведінку вигідною чи недоречною.

На нашу думку, стратегію вдосконалення інституційного механізму аграрного розвитку доцільно формувати у розрізі інституцій як компонент цілісного комплексу впливу на розвиток аграрного сектора. Формальна структуризація інституційного механізму розвитку дозволить більш чітко розуміти його з позицій системного підходу, по-перше, і розподілити відповідальність між суб'єктами управління за виконання частини цілісної стратегії, по-друге.

Таблиця 3.1

**Методи активізації розвитку аграрного сектора
національної економіки**

Параметри	Метод впливу		
	Примус	Переконання	Сприяння
Характер реалізації	Прийняття рішень на загальнодержавному рівні та нормативно-правові акти аграрного сектора	Галузеві домовленості та кооперація аграрних суб'єктів господарювання	Цілеспрямовані інформаційні потоки в аграрному секторі
Рівень забезпечення зобов'язань	Високий	Середній	Низький
Метод забезпечення зобов'язань	Законодавча відповідальність	Цивільна відповідальність (матеріальна і дисциплінарна)	Договірна відповідальність (моральний вплив)
Ключові мотивації	- Цільові загальнодержавні проблеми; - отримання фінансової та технічної допомоги; - подолання цінового диспаритету	- Приєднання до галузевих організацій і угод; - формування іміджу аграрного сектора країни; - співпраця з міжнародними та іноземними організаціями	- Зменшення невизначеності ринкового середовища; - підвищення конкурентоспроможності підприємства; - налагодження зовнішньої та внутрішньої гармонізації відносин
Основні рушійні сили	Обов'язок	Знання	Інтерес

Примітка. Сформовано авторами.

Отже, структура стратегії вдосконалення інституційного механізму розвитку вітчизняного аграрного сектора пропонується такою:

Інституція державного регулювання

У рамках пропонованої моделі роль держави в інституційному механізмі розвитку аграрного сектора особлива, проте мінімізована. Держава бере на себе відповідальність як гарант продовольчої безпеки країни; підтримання справедливих умов і правил функціонування (описано у підрозділі 3.2).

Інституція власності

Удосконалення інституції власності потребує таких інституційних зрушень:

1. Доповнити нормативне трактування та суспільне розуміння категорії «власність» (окрім тріади правомочностей володіння, користування та розпорядження) елементами зобов'язання. Тобто потрібно конкретизувати конституційне положення про те, що власність зобов'язує відносно розвитку аграрного сектора в аспекті соціальної відповідальності суб'єктів власності.

2. На мікрорівні вимагає визнання специфікація правомочностей прав власності суб'єктами аграрних відносин, тобто закріплення меж специфікації неформальними інституціями та стимулювання відповідального використання аграрних ресурсів через застосування економічних й адміністративних способів впливу.

3. Удосконалення механізму захисту прав власності на земельні ділянки в частині усунення таких інституційних пасток як рейдерство та несправедливі умови судочинства.

4. Забезпечення відкритості та доступності інформації про власність і результати економічної діяльності через завершеність формування електронної системи кількісних і якісних характеристик земельних ділянок та іншої нерухомості.

5. Розвиток соціальної відповідальності суб'єктів власності через популяризацію нефінансової звітності (звітність про соціальні й екологічні аспекти діяльності) аграрних підприємств.

6. Розробка та прийняття Кодексу сталого розвитку аграрного сектора, в якому б передбачалося збалансованість пріоритетів економічного розвитку й екологічної безпеки шляхом підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу аграрного сектора.

Важливою складовою трансформації інституції власності є вдосконалення інституціоналізації прав власності на основний аграрний ресурс – землю, для чого необхідно:

- вдосконалити земельний кадастр в автоматизованій системі, що максимально захистить від корупційних і рейдерських посягань на земельні ділянки та зробить ринок землі прозорим;

- здійснити природно-просторову організацію використання земельних ресурсів, яка забезпечить умови для раціонального використання потенційних ресурсних можливостей земель без порушення екологічної рівноваги для окремих адміністративно-територіальних одиниць (за запропонованою оптимізаційною моделлю, описаною у п. 3.1);

- регулярно здійснювати фаховий ціновий моніторинг земельних ділянок у різних регіонах, який повинен стати основою контролю над ціною ситуацією на ринку. У рамках цінового регулювання головного аграрного ресурсу розробити систему застосування вільних, регульованих і фіксованих цін, залежно від етапу розвитку ринку й економічної ситуації аграрного сектора, з метою запобігання ціновим спекуляціям і забезпечення земельним ділянкам належної ціни;

- здійснити прийняття законодавчих актів про формування ринку земельно-орендних відносин, де право оренди виступає об'єктом купівлі-продажу;

- доручити існуючим дорадчим службам надання консультацій з менеджменту, маркетингу, цінової політики на земельному ринку, процесу оцінки земельних ділянок та алгоритму залучення їх в економічний оборот, організаційно-правових наслідків здійснення правочинів, пов'язаних із землею, та ін.

Для стимулювання раціонального використання землі в аграрному господарстві необхідно звернутися до зарубіжного досвіду сталого розвитку, який водночас є досвідом майбутнього. Основні постулати його – раціональна й екологічна експлуатація ресурсів з розрахунком на перспективу для наступних поколінь. Інструментами втілення сталого землекористування повинні стати стимулювання виробництва екологічно-чистої продукції шляхом дотування при здійсненні експортної діяльності, звільнення від податкових платежів з продажу земельних ділянок і права оренди на ті ділянки, до яких застосовуються роботи по відновленню їх родючості чи інші заходи щодо покращення їх якості за рахунок покупця (орендоодержувача) земельної ділянки.

Потенціал використання земельних ресурсів в Україні дозволяє розширюватись як екстенсивним шляхом, так і

інтенсивним, але не вистачає саме інституційного механізму залучення невикористаного земельного потенціалу до виробництва. Екстенсифікація земельних ресурсів полягає не у можливості, а у необхідності залучення невикористовуваних сільськогосподарських угідь.

Для розв'язання проблеми невикористаних земельних ресурсів ми пропонуємо звернутись до досвіду Румунії. Так, якщо власник не виконує визначених законом умов і водночас протягом року не продає землю, то після письмового попередження на нього накладають штраф за кожен необроблений гектар. Наступного року розмір штрафу збільшується на 50 %, на третій рік – на 100 %. Після цього земля переходить у власність держави [100, с. 44]. Отже, основним інституційним ефектом упровадження заходів з удосконалення земельних відносин повинно стати забезпечення сталого землекористування.

Інституція трудових відносин

Для забезпечення ринкових засад функціонування аграрного ринку праці необхідно, перш за все, вдосконалити ядро цього ринку – кон'юнктуру. Робота з її поліпшення повинна здійснюватись у напрямі збалансування державних і ринкових регуляторів впливу. У даному аспекті функціонування інституційного механізму розвитку повинна діяти досить чітка схема: держава сприяє формуванню пропозиції робочої сили, з одного боку, а підприємства забезпечують попит на неї – з іншого. Але важливо забезпечити не лише кількісні, а й якісні характеристики показників обох сторін ринку.

Отже, у напрямі формування пропозиції потрібно забезпечити не лише необхідну кількість працюючих, а й їхню кваліфікацію. Для цього необхідно здійснювати формування державних замовлень на підготовку професіоналів аграрного виробництва за принципом «знизу – вгору», тобто з урахуванням попиту, а також застосувати заходи щодо підвищення рівня престижності сільськогосподарської зайнятості.

Престиж аграрних професій можна підняти за допомогою двох традиційних інструментів: матеріальних і моральних. Перший – це достойний рівень заробітної плати, а другий – це формування психологічного сприятливого клімату у колективах і

зайнятості аграріїв як у робочий період, так і під час відпусток або ж невиробництва, пов'язаного з сезонністю. Реалізувати другий інструмент можна шляхом організації у такі періоди різноманітних конференцій, круглих столів, курсів підвищення кваліфікації, поїздок за кордон з метою обміну досвідом і т. ін. Важливо створити систему безперервної освіти та зайнятості працівників аграрних підприємств протягом їхнього трудового життя. Доцільна організація підвищення морального рівня престижності аграрної професії, що сприятиме досягненню мети не менш ефективно, ніж матеріальна складова. Залучити до проведення таких заходів можна як суб'єктів мікрорівня (керівників підприємств), так і мезорівня (об'єднання підприємців). Що ж до матеріальної вигоди від таких заходів, то вона і буде формувати альтернативну вартість підвищення заробітних плат у майбутньому. Крім того, такі заходи сприятимуть принциповій зміні ролі та значимості і так важливої позиції сектора.

Для підвищення рівня престижності аграрних професій потрібно реалізувати пропозиції щодо запровадження компенсації витрат аграрним підприємствам за будівництво та утримання об'єктів соціально-культурного призначення [195]. При цьому об'єкти повинні слугувати для задоволення потреб, у першу чергу, працівників аграрних підприємств. Також важливе залучення працівників підприємств аграрного сектора до управлінських процесів як на підприємстві, так і до участі у цільових програмах сільських громад через створення відповідних ініціативних груп.

Підвищення рівня кваліфікації зайнятих в аграрному секторі сприятиме оптимізації як кількісних, так і якісних показників розвитку аграрного сектора.

Інституція підприємництва

Удосконалення інституції підприємництва повинно здійснюватись у площині середовища функціонування підприємств загалом.

Підвищенню ефективності функціонування інституції підприємництва в аграрному секторі сприятиме застосування таких інституційних заходів:

- реалізація практики залучення підприємців до системи

господарського управління аграрним сектором, як на рівні областей, так і держави;

- формування професійних об'єднань аграрних суб'єктів, які пропагуватимуть соціальну відповідальність підприємців і підвищення професіоналізму та раціоналізму господарювання;

- удосконалення функціонування дозвільних центрів і офісів реєстрації суб'єктів підприємницької аграрної діяльності на місцях;

- законодавче визначення повноважень і масштабів проведення перевірок із заміною бюрократичної системи здійснення державними органами влади контролюючих функцій на декларативну.

Інституція контрактації

Для вдосконалення інституції контрактації необхідно здійснити такі заходи:

1. Укласти галузеву угоду про регулювання договірних відносин аграрного сектора, яка б визначала форми забезпечення виконання угод та заходи покарання, які би вживалися до недобросовісних угод укладачів у аграрному секторі, та законодавче врегулювання діяльності органів відповідного контролю за виконанням умов договорів, які укладатимуться.

2. Удосконалити механізм вирішення спорів через прискорення розгляду справ щодо невиконання угод.

3. Запровадити реєстрацію укладених угод в аграрному секторі шляхом застосування декларативного принципу², причому спростити або й скасувати складні й затратні вимоги до формалізації угод. Такі заходи забезпечать виконання реєстрованих угод, зменшення кількості «тіньових» угод і можливості контролю за ситуацією на аграрному ринку.

4. Запровадити центри кваліфікаційних консультацій щодо укладання сільськогосподарських договорів при дорадчих службах.

5. Обмежити тіньові схеми укладання угод і посилити контроль за реалізацією договірних умов.

Реалізація заходів із удосконалення інституції контрактації

² Декларативний принцип – це принцип, згідно з яким договір вважається юридично чинним без отримання документа дозвільного характеру, а шляхом повідомлення відповідного дозвільного органу про відповідність його умов вимогам законодавства.

сприятиме формуванню таких параметрів розвитку даної інституції, які відповідатимуть можливостям і потребам аграрних відносин, адже за кількістю укладених сільськогосподарських угод Україна значно відстає від розвинених країн. Відповідно, налагодиться чіткий та надійний механізм забезпечення виконання контрактаційних умов.

Інституція ціноутворення

Основні інституційні зміни у сфері ціноутворення повинні стосуватись:

1. Удосконалення Закону України «Про ціни та ціноутворення» відповідно до загальносвітових стандартів і принципів управління процесами формування ціни в аграрному секторі та з його контрагентами.

2. Налагодження справедливої схеми формування ціни за ланцюжком «аграрний виробник – посередники – споживач» шляхом активізації моніторингу та протидії проявам монополістичної поведінки у сфері матеріально-технічного постачання засобів аграрним підприємствам, закупівлі сільськогосподарської сировини, оптової та роздрібною торгівлі.

3. Удосконалення та стимулювання біржової торгівлі через поширення використання ф'ючерсних угод, що дозволить уникнути спекулятивних цінових схем.

4. Формування прозорого та чіткого механізму державного регулювання цін на аграрну продукцію, який би збалансовував такі цілі інституційного механізму, як забезпечення продовольчої безпеки країни та ринкове саморегулювання аграрного ринку.

5. Формування системи віднесення трансакційних витрат до структури ціни аграрної продукції. Результатом удосконалень інституції ціноутворення в аграрному секторі має стати реалізація основних об'єктивних принципів формування ціни.

Інституція інфраструктури

Особливої актуальності та термінового вдосконалення потребує інституція ринкової інфраструктури, що вимагає таких підходів:

1. Сформувати систему логістичного забезпечення за конкретною методологією. Розрахунок кількості необхідних елементів логістичної інфраструктури (склади, сховища, елеватори тощо) доцільно здійснювати, з одного боку, з

урахуванням обсягів товарних потоків, а з іншого – потрібно враховувати, що дієва інфраструктура є стимулюючим інструментом аграрного виробництва, отже треба враховувати потенціал регіону.

2. Стимулювати розвиток обслуговуючої кооперації для надання господарствам населення агротехнічних послуг. Організаційні функції з формування обслуговуючих кооперацій у селах виконуватимуть сільські та районні ради.

3. Розвивати інтеграційні відносини між виробниками та споживачами сільськогосподарської техніки й обладнання через формування спільних проектів (наприклад, з випробування техніки) та популяризацію інших механізмів договірних відносин (наприклад, лізинг).

Нині не відпрацьований єдиний комплексний підхід до створення дієвої системи фінансово-кредитного забезпечення як необхідного компонента інституційного механізму розвитку підприємств. Заходами з удосконалення інституції інфраструктури в аспекті розвитку фінансово-кредитних відносин, на нашу думку, повинні бути:

1. Удосконалення організаційної структури фінансово-кредитного забезпечення аграрного сектора національної економіки. Пропонована нами система фінансово-кредитного забезпечення наведена на рис. 3.2. Вважаємо, що вона враховує не тільки ієрархічні зв'язки суб'єктів фінансово-кредитних аграрних відносин, а й такі інституційні складові, як інформатизація та нормативно-правове забезпечення.

2. Створення умов для розширення ринку банківських послуг шляхом формування системи застави й агрострахування як базових компонентів фінансової довіри між суб'єктами ринку.

3. Удосконалення нормативного регулювання фінансово-кредитних відносин в аспекті законодавчого визначення гарантій виконання зобов'язань всіма суб'єктами системи фінансово-кредитного забезпечення.

4. Розробка та застосування всіх можливих джерел для залучення капіталу при кредитуванні аграрного сектора: раціональне використання бюджетних коштів, залучення іноземних кредитів, створення за їх рахунок механізмів державного, банківського або змішаного кредитування.

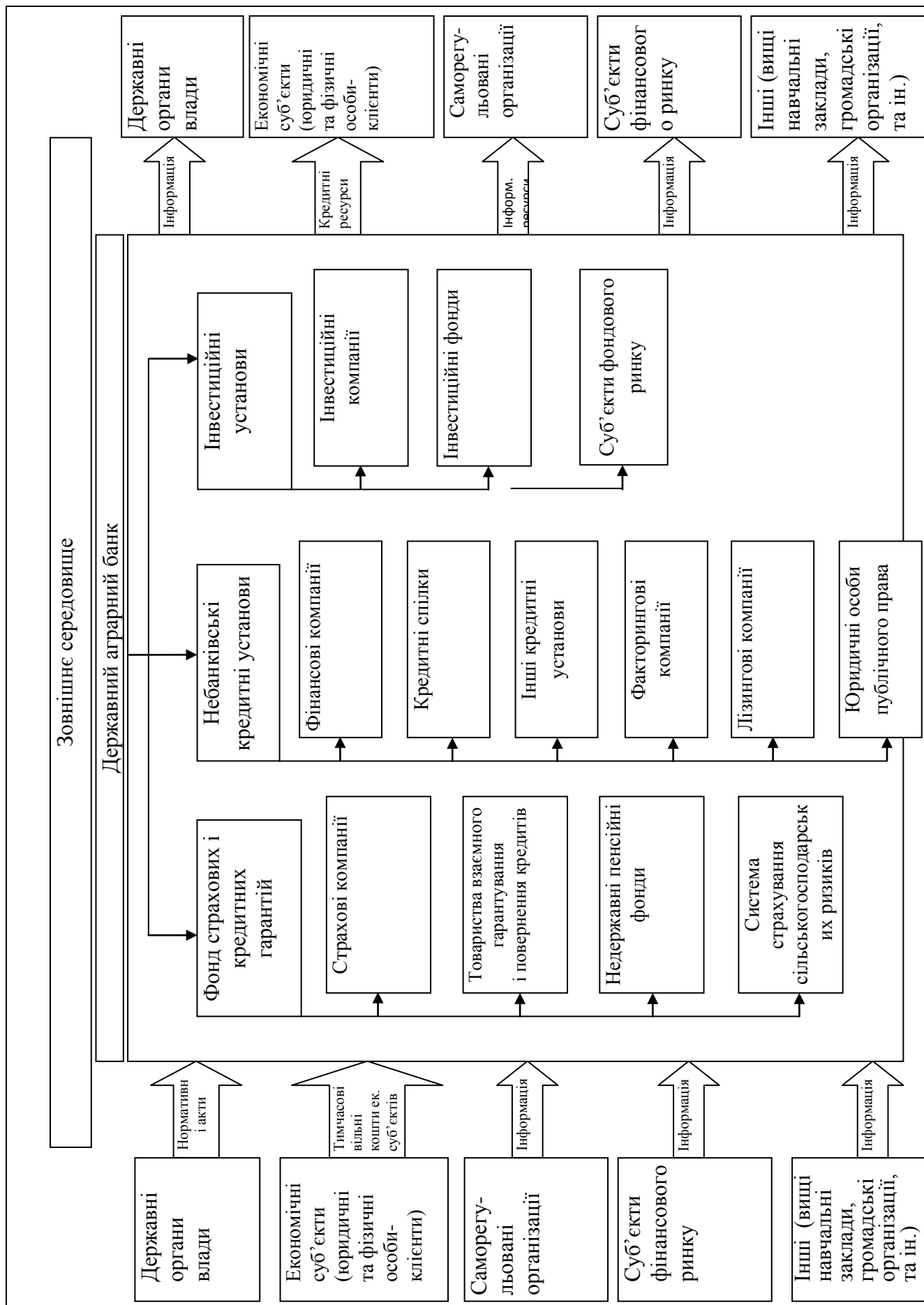


Рис.3.2. Структура фінансово-кредитного забезпечення аграрного сектора України

Примітка. Розроблено авторами.

5. Удосконалення інституції інфраструктури як необхідної передумови формування довіри між учасниками аграрного фінансово-кредитного ринку через укладання секторальних угод і кодексів договірних відносин і культури підприємницької діяльності.

6. Упровадження механізму застави земельних ділянок сільськогосподарського призначення та прав оренди на них при іпотечному кредитуванні. Складний механізм упровадження цього заходу можна здійснити з урахуванням досвіду європейських країн (напр., Франція, Німеччина).

7. Формування механізмів взаємодії довгострокового кредитування та лізингу для аграрних підприємств.

8. Розвиток кредитної кооперації для надання короткострокових і довгострокових мікрокредитів, що зробить доступнішими кредитні кошти для господарств населення.

Інституційним ефектом від реалізації напрямів удосконалення інституції інфраструктури повинно стати сприятливе середовище для обміну ресурсами, засобами та результатами діяльності аграрних суб'єктів господарювання та контрагентів.

Для стимулювання впровадження аграрних інновацій необхідно формувати організації, які б забезпечували зв'язок зацікавлених осіб у інноваційній продукції, як частині системи інституційного механізму. Такими організаціями, на думку авторів, можуть бути інноваційні центри.

Інноваційні центри повинні існувати як сполучна ланка між виробниками інноваційної продукції (пропозицією інновацій) і аграрними підприємствами (попитом).

Пропонуємо такі напрями діяльності аграрних інноваційних центрів:

- формування банку аграрної інноваційної продукції;
- організація торгів щодо реалізації інноваційного продукту, нової техніки та технологій;
- інформування аграріїв про новачки, ціни й ефект від упровадження;
- проведення досліджень про бажані властивості засобів праці та необхідний попит на них, доведення інформації до виробників;

- надання інформації суб'єктам господарювання про можливість кредитування чи інші способи отримання необхідних фінансових засобів, дотації держави для придбання та впровадження інноваційної продукції;

- співпраця з Державним агентством України з питань науки, інновацій та інформатизації України щодо вдосконалення нормативних й організаційних аспектів процесу сприяння інноваційному розвитку аграрного сектора національної економіки.

У подальшому спектр повноважень інноваційних центрів потрібно розширити зі збільшенням асортименту пропонованих ними послуг і здійснюваних функцій. Перспективними напрямками діяльності повинні стати: впровадження програм і проектів інноваційного аграрного розвитку, проведення аналізу інноваційного потенціалу та забезпечення наукової й іншої підтримки впровадження програм і проектів аграрного розвитку окремих регіонів, у тому числі через механізм програмно-цільового фінансування відповідно до законодавства на конкурсній основі науково-технічних програм і окремих розробок, спрямованих на реалізацію пріоритетних напрямів розвитку науки та техніки. Така діяльність інноваційних організацій стимулюватиме інтерес у підприємців до аграрних новинок, підвищить їх рівень менеджменту та обізнаності.

Діяльність інноваційних організацій може здійснюватися як на комерційних засадах (платою за послуги може стати відсоток від продаж), так і на неприбуткових (за рахунок внесків виробників інноваційної продукції чи аграрних об'єднань). Та спочатку держава повинна дати «поштовх» такій діяльності, шляхом фінансування потреб, необхідних для започаткування інноваційної організації.

У перспективі конкуренція інноваційних інституцій призведе до отримання важливого інституційного ефекту – формування інноваційного мислення у підприємців-аграріїв і підвищення конкурентоспроможності продовольчої продукції та підприємств, які застосовували інновації.

Неформальні інституції

Для завершеного вигляду інституційного механізму розвитку аграрного сектора необхідно звернутися до глибинних

начал, таких як ментальність. Важливе місце у системі неформальних інституцій України належить культурі православної релігії, врахування особливостей якої – важливий інструмент реалізації всіх елементів інституційного механізму.

Консервативні настанови, якими керується православна релігія, сприяють позитивному та відповідальному ставленню селянина до землі, проте ментальна спадщина радянських часів блокує розвиток багатьох ринково-орієнтованих інституцій. У зв'язку із цим необхідно сформувати таку систему організаційно-нормативних трансформацій аграрного сектора, за якої б учасники аграрних відносин відчували себе причетними до ініціатив змін.

Основними заходами вдосконалення неформальних інституцій як складової інституційного механізму розвитку аграрного сектора повинні бути:

1. Залучення представників аграрного господарювання до процесів управління аграрним сектором на макро-, мезо- та мікрорівні через розвиток громадських об'єднань і втілення гетерархічної концепції регулювання розвитку аграрного сектора.

2. Розвиток корпоративної культури аграрного сектора шляхом розробки кодексів поведінки, субсидіарної участі тощо.

3. Підвищення рівня соціальної спрямованості суб'єктів аграрного сектора через розвиток інформаційних санкцій та стимулів (оприлюднення порушень екологічних, соціальних норм і досягнень аграрних суб'єктів господарювання в засобах масової інформації, що в загальному формуватиме імідж виробника).

4. Формування умов, сприятливих для розвитку колективних форм господарювання (виробничі й сільськогосподарські кооперативи, інші форми інтеграційних об'єднань).

5. Розробка та реалізація програми щодо підвищення рівня культури підприємницької діяльності, частиною якої повинна стати розробка етичного кодексу ведення господарської діяльності в аграрному секторі.

Підкреслимо, що реалізація стратегії вдосконалення інституційного механізму розвитку аграрного сектора в розрізі інституцій дозволить здійснювати цілеспрямований вплив на механізм створення сприятливого інституційного середовища, в

якому будуть діяти стимулюючі регулятори розвитку аграрного сектора у напрямі досягнення пріоритетів. Крім того, такий інституційний механізм впливу на аграрні відносини об'єднуватиме дію формальних та неформальних інституцій у єдину цілеспрямовану систему.

Інтегрування складових стратегії в єдиний інституційний механізм аграрного розвитку є пріоритетом і привілеєм державного регулювання та повинно враховувати такі особливості:

- інтеграція інституцій забезпечує синергетичний ефект впливу на аграрний розвиток;
- регіональні особливості надають специфічні властивості інтегруванню окремих інституцій в єдиний механізм впливу на аграрний сектор;
- формування єдиного механізму інституцій розвитку аграрного сектора сприяє формуванню інтегрального суб'єкта (гетерархічної структури управління) та об'єкта (системи пріоритетів) стратегічного управління;
- залежно від домінування пріоритету та напряму розвитку аграрного сектора застосовується різна комбінація інституційних форм і методів впливу на аграрний розвиток.

Основною метою функціонування інституційного механізму розвитку аграрного сектора є досягнення пріоритетів національної економіки. Реалізація пріоритетів вимагає їх розгляду як системи конкретизованих і проміжних цілей, завдань і напрямів дій. За таких позицій інституційний механізм здійснює цілеспрямований вплив за допомогою економічних, політичних, нормотворчих і організаційних інструментів для досягнення таких цілей:

- формування справедливого та стабільного правового середовища функціонування сектора;
- розвиток підприємницької ініціативи у селян;
- розвиток людського аграрного потенціалу;
- формування рівного доступу до ресурсного забезпечення розвитку аграрного сектора національної економіки;
- створення ефективної системи стимулювання виробництва та впровадження результатів науково-технічного прогресу;

- забезпечення сталого розвитку аграрного сектора;
- розвиток інфраструктури функціонування аграрного сектора;
- вигідна зовнішньоекономічна аграрна інтеграція держави у світовий економічний простір на паритетних з партнерами умовами.

Вважаємо, що реалізація стратегічних складових інституційного механізму розвитку аграрного сектора у розрізі інституцій та для досягнення зазначених пріоритетів формуватиме такий інституційний механізм, який відповідатиме основному критерію його ефективності – забезпеченню стійкого прогресивного розвитку аграрного сектора національної економіки.

Висновки до розділу 3

1. За допомогою розробленої економіко-математичної моделі діяльності вітчизняних аграрних підприємств в умовах стохастичної невизначеності, що враховує інституційні фактори, визначено розрахункові дані щодо розподілу обсягів випуску продукції рослинництва та тваринництва у загальній їх структурі. Наведений алгоритм перетворення моделі до детермінованої сепарабельної задачі математичного програмування дозволяє забезпечити розв'язуваність відповідних систем. Визначені обмеження, які належить нормативно встановити для формування такої структури аграрного виробництва, яка найбільш повно сприятиме досягненню пріоритетів інституційного механізму національної економіки.

2. Основою вдосконалення інституції державного регулювання як системоутворюючого ядра інституційного механізму аграрного розвитку повинна стати концепція гетерархії. Гетерархія державного регулювання визначає систему вертикальних (державна – регіон) і горизонтальних (державна – аграрії) взаємозв'язків у структурі інституції державного регулювання. На нашу думку, укладання інституційних угод вертикальних і горизонтальних зв'язків у гетерархії державного регулювання формуватиме новий інституційний механізм

розвитку аграрного сектора, заснований на соціальному діалозі всіх ланок управління та суб'єктів господарювання.

3. Стратегічними компонентами інституційного механізму розвитку аграрного сектора, за нашими пропозиціями, повинні стати:

- інституція державного регулювання – нормативне закріплення меж державного втручання та систематизація законодавства, спрямованого на активізацію розвитку аграрного сектора;

- інституція власності – формування критеріїв ефективного власника; вдосконалення земельних відносин; активізація концепції сталого розвитку;

- інституція трудових відносин – підвищення рівня освіти та кваліфікації аграрних суб'єктів господарювання, підвищення рівня престижності аграрних професій, формування ефективної системи стимулювання праці;

- інституція підприємництва – реалізація практики включення класу підприємців у систему господарського управління аграрним сектором; удосконалення функціонування дозвільної системи реєстрації суб'єктів підприємницької аграрної діяльності на місцях; законодавче визначення повноважень і масштабів проведення перевірок;

- інституція контрактації – упорядкування та вдосконалення нормативно-правової бази, що регулює договірні відносини аграрного сектора; запровадження посередницьких організацій щодо укладання аграрних договорів;

- інституція ціноутворення – удосконалення нормативного регулювання процесу ціноутворення; формування справедливої схеми формування ціни;

- інституція інфраструктури – удосконалення у розрізі інституцій ринкової інфраструктури та фінансово-кредитного забезпечення;

- неформальні інституції – підвищення рівня соціальної відповідальності та підприємницької культури суб'єктів аграрних відносин.

4. Інтеграція складових інституційної стратегії у напрямі досягнення системи пріоритетів аграрного розвитку сприятиме вдосконаленню інституційного механізму розвитку аграрного сектора у напрямі формування «автоматизованих» ринкових інституцій.

ВИСНОВКИ

1. Із позицій системного підходу розвиток є складним поліфункціональним процесом взаємодії підсистем, передумов, принципів та факторів, які формують вектор кількісних і якісних змін, спрямованих на досягнення пріоритетів функціонування системи. Оскільки економічні системи відкриті, то їхній розвиток належить розглядати у взаємодії із середовищем функціонування, де інституційні фактори відіграють особливу роль, інтегруючи сукупність основоположних фінансових, політичних, соціальних і правових правил і норм у систему цілеспрямованого впливу на секторальні відносини національної економіки.

2. Інституції як стійкі суспільні обмеження та стимули, які визначають господарську «поведінку» суб'єктів та їхні взаємовідносини, є основними елементами інституційного механізму розвитку аграрного сектора. При характеристиці окремих інституцій враховано взаємозв'язок і взаємодію з іншими елементами інституційного механізму розвитку аграрних суб'єктів господарювання.

3. Інституційний механізм визначено як сукупність інституційних важелів, стимулів і заходів, спрямованих на забезпечення ефективного розвитку аграрного сектора, що ґрунтується на поєднанні факторів мікро- та макроекономічного середовища з урахуванням елементів як державного, так і ринкового регулювання. Тобто це система впливу на процес інституалізації середовища через інституційні зміни. Налагодження ефективного інституційного механізму призведе до нівелювання спонтанних змін і збільшення частки «автоматичних» інституцій, здатних до саморегулювання.

4. Інституційний механізм постійно перебуває в перехідному стані та може функціонувати на рівні шести фаз: визначення пріоритетів розвитку; формування окремих інституцій; побудова інституційної системи (структура базових інституцій у взаємозв'язках і взаємодії); формування інституційного середовища; інституційне забезпечення функціонування окремого сектора економіки; інституційна динаміка.

5. Аналіз генезису та функціонування інституцій показав тісну взаємозумовленість і взаємозв'язок складових інституційного механізму розвитку аграрного сектора. Складність аграрних трансформацій зумовлює перехідний стан інституційного механізму аграрного розвитку від ринково-орієнтованих до поєднання ринкових і зовнішньоінтеграційних пріоритетів розвитку аграрного сектора національної економіки.

6. Оцінка рівня інституційного забезпечення зазначеного механізму розвитку аграрного сектора за запропонованою методикою показала, що сприятливими інституційними умовами аграрні суб'єкти господарювання забезпечені на 45,5 %, що свідчить про колізійність взаємодії формальних і неформальних інституцій в інституційному механізмі аграрного розвитку.

7. Запропонована методика комплексної діагностики інституційного механізму розвитку аграрного сектора на основі економічних індикаторів дозволяє визначити стабільність розвитку інституцій; напрямок їх розвитку – прогресивний чи регресивний; взаємозв'язок між інституціями; динаміку зміни частки інституцій у інституційному механізмі розвитку аграрного сектора. Так, діагностика регіональних особливостей показала, що в Чернівецькій області існує в цілому сприятливий інституційний механізм розвитку суб'єктів господарювання аграрного сектора здатних до самоорганізації, водночас окремі інституції розвинені недостатньо.

8. Розроблений варіант оптимізаційної моделі діяльності суб'єктів аграрного господарювання в умовах стохастичної невизначеності дозволив урахувати вплив інституційних факторів на розвиток аграрного сектора. Стохастичні параметри моделі в порівнянні з класичними моделями забезпечують адекватніше відображення невизначеності, що є характерною умовою для сучасного аграрного сектора національної економіки. Наведений алгоритм перетворення моделі застосований для розрахунку оптимальної структури галузей аграрного виробництва суб'єктів господарювання Чернівецької області, практичним результатом чого має стати вдосконалення використання стратегічного потенціалу аграрного сектора.

9. Удосконалення інституції державного регулювання як «ядра» інституційного механізму аграрного розвитку в рамках

гетерархічної структури повинно формуватися за таким напрямом: вдосконалення нормативно-правового забезпечення та системи державного планування розвитку аграрного сектора, формування ефективного механізму державної підтримки аграрних виробників, подолання інституційних пасток державного регулювання аграрного сектора України та поліпшення структури інституції державного регулювання.

10. Формування стратегічних компонент інституційного механізму розвитку аграрного сектора повинно ґрунтуватися на засадах субсидіарно-солідарної моделі розвитку, суть якої полягає у формуванні суб'єктів господарювання, здатних до самоорганізації, що сприяє досягненню стратегічних пріоритетів аграрного сектора в цілому. Стратегічні компоненти інституційного механізму розвитку аграрного сектора повинні формуватися у розрізі окремих інституцій, враховуючи розвиток у єдиному механізмі впливу на аграрні відносини.

Дієвий інституційний механізм розвитку аграрного сектора дозволить створити ефективну систему регулювання, яка б в оптимальний спосіб поєднувала в собі елементи, сформовані природно у процесі історичного розвитку, з елементами, привнесеними свідомо на поточному етапі аграрного розвитку. Втілення пропозицій сприятиме удосконаленню інституційного механізму розвитку вітчизняного аграрного сектора та його ефективному функціонуванню.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алейнікова О. В. Критерії ефективності механізму державного регулювання агропродовольчого сектора економіки [Електронний ресурс] / О. В. Алейнікова // Державне управління : удосконалення та розвиток : електронне наукове фахове видання. – 2010. – № 10. – Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php>.
2. Амельченко А. В. Теория и методология формирования и оценки стратегий развития промышленного предприятия : автореф. дис. на соиск. учен. степ. докт. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством : экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами (промышленность); управление инновациями и инвестиционной деятельностью» / А. В. Амельченко. – СПб., 2008. – 39 с.
3. Амосов А. Макроэкономическая политика в лабиринте ловушек [Электронный ресурс] / А. Амосов // Промышленные ведомости. – 2001. – № 24-25 (35-36). – Режим доступа : http://www.promved.ru/dec_2001_03.shtml.
4. Анікеєнко В. М. Інституційні засади державного регулювання аграрного ринку на регіональному ринку / В. М. Анікеєнко. – Теорія та практика державного управління. – 2010. – Вип 2 (29). – С. 1-8.
5. Андрійчук В. Г. Сучасна аграрна політика : проблемні аспекти / В. Г. Андрійчук, М. В. Зубець, В. В. Юрчишин. – К. : Аграрна наука, 2005. – 140 с.
6. Архіреєв С. І. Трансакційний сектор економіки України / С. І. Архіреєв. – Х. : ХВ НІСД, 2003. – 56 с.
7. Асмус В. Ф. Античная философия / В. Ф. Асмус. – М. : Высшая школа, 2003. – 400 с.
8. Афанасьев Н. В. Управление развитием предприятия : [монография] / Н. В. Афанасьев, В. Д. Рогожин, В. И. Рудык – Х. : ИНЖЭК, 2003. – 184 с.
9. Бабашкина А. М. Государственное регулирование национальной экономики / А. М. Бабашкина – М. : Финансы и статистика, 2003. – 480 с.

10. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України : [стат. збірник] / за ред. Н.С. Власенко / К. : Державна служба статистики України, 2014. – 57 с.
11. Баублис А. Б. К вопросу управления случайными факторами на промышленном предприятии / А. Б. Баублис // Экономика и математические методы. – 1982. – Вып. 5 (Т. 13). – С. 914 – 917.
12. Березин С. А. Вероятностные модели оптимизации / С. А. Березин, Б. Л. Лавровский ; Новосибирский ун-т. – Новосибирск : Новосибирский ун-т, 1980. – 52 с.
13. Бізнес-середовище в Україні : Проект «Дослідження підприємницької діяльності в Україні». – К. : Міжнародна Фінансова Корпорація, 2004. – 100 с.
14. Білецька Н. В. Інституційна трансформація власності в аграрній економіці України / Н. В. Білецька // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2010. – № 3. – С. 199-201.
15. Богатирьов І. О. Ефективність розвитку підприємств / І. О. Богатирьов // Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. праць. – К. : НДЕІ, 2003. – Вип.7 – 8 (26 - 27).– С. 73-79.
16. Бородіна О. Аграрна політика України : витоки, сучасний стан і нові можливості в контексті інституціоналізму та викликів глобалізації / О. Бородіна // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 94-111.
17. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні : проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2009. – № 5. – С. 59-67.
18. Бородіна О. М. Людський капітал на селі : наукові основи, стан та проблеми розвитку : [монографія] / О. М. Бородіна. – К. : ІАЕ УААН, 2003. – 276 с.
19. Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.) за 2011 рік : [статистичний бюлетень]. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 18 с.
20. Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2005 р.) за 2010 рік : [статистичний бюлетень]. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 22 с.
21. Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.) за 2012 рік : [статистичний бюлетень]. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 25 с.

22. Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.) за 2013 рік : [статистичний бюлетень]. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 26 с.

23. Василенко В. А. Теоретические и методологические основы устойчивости предприятий в условиях формирования среды / В. А. Василенко // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 51. – С. 168-177.

24. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.

25. Вітлінський В. В. Економічний ризик : системний аналіз, менеджмент / В. В. Вітлінський – К. : КДЕУ, 1994. – 245 с.

26. Вітлінський В. В. Ризикологія в економіці та підприємстві : [монографія] / В. В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко. – К. : КНЕУ, 2004. – 480 с.

27. Волкова В. Н. Теория систем и системный анализ в управлении организациями / В. Н. Волкова, А. А. Емельянова – М. : Финансы и статистика, 2006. – 848 с.

28. Вольчик В. В. Проблема доверия и институциональные инновации / В. В. Вольчик // Научные труды ДонНТУ. (Серия : Экономическая) – 2012. – Вып. 41. – С. 89-96.

29. Воробьев Ю. Н. Механизм регулирования инвестиционной деятельности в аграрном комплексе региона / Ю. Н. Воробьев, Ю. А. Туманова // Экономика и управление. – 2008. – № 1. – С. 14-20.

30. Ворожейкин И. Е. Управление социальным развитием организации / И. Е. Ворожейкин / – М. : ИНФРА, 2001. – 176 с.

31. Воронин А. А. Устойчивое развитие – миф или реальность / А. А. Воронин // Математическое образование. – 2000. – № 1(12). – С. 59-68.

32. Гавва В. М. Обґрунтування господарських рішень і оцінювання ризиків / В. М. Гавва, Т. П. Раздимаха. – Х. : ХАІ, 2008. – 272 с.

33. Гайдай Т. В. Інституційно-еволюційний підхід у дослідженні суті та суперечностей перехідних економік / Т. В. Гайдай // Наукові праці ДонНТУ. (Серія : Економічна). – 2005. – Вип. 89-1. – С. 66–72.

34. Гальцоват О. Інституціональна складова аграрних реформ [Електронний ресурс] / О. Гальцоват // Інституціональний

вектор економічного розвитку. – 2008. – Вип. 1(2). – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iver/2008_1_2/chapters/chapter_2/chapter_2_part_4.PDF.

35. Гальчинський А. Економічний розвиток : методологія оновленої парадагми / А. Гальчинський // Економіка України. – 2012. – № 5. – С. 4-16.

36. Гальчинський А. Земля і власність / А. Гальчинський // Дзеркало тижня. – 2005. – № 43 (571). – С. 9.

37. Геєць В. М. Інституційні перетворення і суспільний розвиток / В. М. Геєць // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 6. – С. 32.

38. Герасимчук В. Г. Розвиток підприємства : діагностика, стратегія, ефективність / В. Г. Герасимчук. – К. : Вища шк., 1995. – 167 с.

39. Гладій М. В. Аграрні реформи схожі на вогнище... яке постійно поливають водою / М. В. Гладій // Вісник інституту сільського розвитку. – 2005. – № 3(4). – С. 2-7.

40. Глинкина С. Трансформационные процессы в посткоммунистических странах : попытка развенчания некоторых мифов / С. Глинкина // Мир перемен. – 2008. – № 2. – С. 8-25.

41. Глонь О. В. Моделирование систем управления в условиях неопределенности : [монографія] / О. В. Глонь – Вінниця : Вінницький національний технічний ун-т, 2004. – 169 с.

42. Говра Д. Социальные институты / Д. Говра // Регион. Экономика, политика, идеология. – 1999. – № 1. – С. 14-18.

43. Горемыкин В. А. Экономическая стратегия предприятия / В. А. Горемыкин. – М. : Альфа-Пресс, 2007. – 544с.

44. Господарський кодекс від 16.01.2003 № 436-ІУ [Електронний ресурс] / (ВВР). – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

45. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін / Н. І. Гражевська. – К. : Знання, 2008. – 431 с.

46. Гриценко О. А. Менталітет як категорія інституціональної теорії / О. А. Гриценко // Економічна теорія. – 2005. – № 1. – С. 35-50.

47. Гудзинський О. Д. Методологічні аспекти формування потенціалу адекватного стратегічному розвитку підприємств /

О. Д. Гудзинський, С. М. Судомир // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2007. – Вип. 1(39). – С. 11-15.

48. Гудзинський О. Д. Організаційно-регулятивна функція в управлінні стратегічним розвитком підприємств / О. Д. Гудзинський // Ринок праці та зайнятість населення. – 2009. – № 1. – С. 50-53.

49. Гудзинський О. Д. Управління формуванням конкурентоспроможного потенціалу підприємств : [монографія] / О. Д. Гудзинський, С. М. Судомир, Т. О. Гуренко; [за заг. ред. О. Д. Гудзинського]; Ін-т підготов. кадрів держ. служби зайнятості України. – К. : ІПК ДСЗУ, 2010. – 212 с.

50. Гудзь О. Є. Фінансово-кредитна інфраструктура аграрної сфери України / О. Є. Гудзь // Економіка АПК. – 2009. – № 6. – С. 59-63.

51. Гурнак О. В. Особливості еволюційного підходу до дослідження економічних систем / О. В. Гурнак // Вісник економічної науки України. – 2011. – № 2. – С. 32-34.

52. Гутко Л. М. Державна підтримка страхування агроризиків : досвід США / Л. М. Гутко // Вісник Сумського національного аграрного університету. (Серія : Фінанси і кредит) – 2009. – № 1. – С. 98-104.

53. Данилишин Б. М. Соціально-економічні проблеми регіонів: методологія і практика / Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк, М. І. Фащевський; за ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина / РВПС України НАН України.– Черкаси, 2006.– 315 с.

54. Данкевич А. Є. Організаційно-економічні засади розвитку агрохолдингів / А. Є. Данкевич // Економіка АПК. – 2012. – № 8. – С. 139-147.

55. Данюк В. М. Менеджмент персоналу / [В. М. Данюк, В. М. Петюх, С. О. Цимбалюк та ін.]; за заг. ред. В. М. Данюка, В. М. Петюха. – К. : КНЕУ, 2004. – 398 с.

56. Дем'яненко М. Я. Проблемні питання державної політики фінансової підтримки сільського господарства / М. Я. Дем'яненко // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С. 67-75.

57. Дементьев В. Власть : экономический анализ. Основы экономической теории власти : [монография] / В. Дементьев. – Донецк : Каштан, 2003. – 200 с.

58. Державні бюджети України за 2000-2012 роки [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : [веб сайт]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>.

59. Дмитриченко Л. И. Государственное регулирование экономики : методология и теория / Дмитриченко Л. И. – Донецк : УкрНТЭК, 2001. – 330 с.

60. Довідка про підсумки діяльності Держземагенства України та його територіальних органів за 2013 рік [Електронний ресурс] // Державне агентство земельних ресурсів України [веб сайт]. – Режим доступу : <http://land.gov.ua/zvitnist/statystyka/107726-dovidka-pro-pidsumky-diiialnosti-derzhzemahentstva-ukrainy-ta-ioho-terytorialnykh-orhaniv-za-2013-rik.html>.

61. Документи Чернівецької обласної ради [Електронний ресурс] / Сайт Чернівецької обласної ради. – Режим доступу : <http://oblrada.cv.ua/document/list/type/42/>.

62. Долішній М. І. Організаційне та наукове забезпечення реалізації регіональної політики в Україні / М. І. Долішній // Вісник економічної науки України. – 2004. – № 2(6). – С. 3-7.

63. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1995. – 352 с.

64. Економічна енциклопедія : у 3-х т. [відп. ред. С. В. Мочерний] – К. : Академія, 2002. – Т. 3. – 952 с.

65. Економічне і соціальне становище Чернівецької області за 2011 р. – Чернівці : Державна служба статистики України; Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2011. – 176 с.

66. Економічний розвиток України : інституціональне та ресурсне забезпечення : [монографія] / О. М. Алимов, А. І. Даниленко, В. М. Трегобчук [та ін.] – К. : Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. – 540 с.

67. Євдокименко В. К. Функції регіонального управління економікою : глобалізаційний вимір : [монографія] / В. К. Євдокименко. – Чернівці : Прут, 2006. – 272 с.

68. Забродский В. А. Развитие крупномасштабных экономико-производственных систем / В. А. Забродский, Н. А. Кизим – Х. : Бизнес Информ, 2000. – 72 с.

69. Загородський В. С. Системний аналіз категорії «розвиток» / В. С. Загородський, Є. М. Борщук // Луцький національний технічний університет : зб. наук. праць. (Серія : Регіональна економіка). – 2010. – Вип. 7 (27). – Ч. 3. – С. 6-17.

70. Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23.12.1997 № 771/97-ВР // (ВВР). – 1998. – № 19. – С. 98.

71. Закон України «Про власність» від 07.02.1991р. № 697-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 20. – С. 249.

72. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції» від 04.06.2009 № 1447-VI // (ВВР). – 2009. – № 43. – С. 638.

73. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03.2000 № 1602-ІІІ // (ВВР). – 2000. – № 25. – С. 195.

74. Закон України «Про державний земельний кадастр» від 07.07.2011 № 3613-VI // (ВВР). – 2012. – № 8. – С. 61.

75. Закон України «Про державні цільові програми» від 18.03.2004 № 1621-IV // (ВВР). – 2004. – № 25. – С. 352.

76. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24.06.2004 № 1877-ІV / (ВВР). – 2004. – № 49. – С. 527.

77. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21.12.2010 №2818-VI // (ВВР). – 2011. – № 26. – С. 218.

78. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18.10.2005 № 2982 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.

79. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава : Програма економічних реформ на 2010-2014 рр. – К. : Комітет з економічних реформ при Президентові України, 2010. – 87 с.

80. Захаров Н. Л. Управление социальным развитием организации / Н. Л. Захаров, А. Л. Кузнецов – М. : ИНФРА-М, 2006. – 263 с.

81. Зверяков М. Інституційна архітектоніка і механізми економічного розвитку / М. Зверяков // Економічна теорія. – 2005. – № 1. – С. 94-116.

82. Звіт про конкурентоспроможність регіонів України 2012 : На зустріч економічному зростанню та процвітанню / Фонд «Ефективне управління». – К. : Копірайт, 2012. – 208 с.

83. Земельний кодекс від 20.10.2001 № 2768-III [Електронний ресурс] // (ВВР). – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

84. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2010 році : [статистичний збірник]. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 102 с.

85. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2012 році : [статистичний збірник]. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 139 с.

86. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2013 році : [статистичний збірник]. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 160 с.

87. Инвестирование в сельское хозяйство ради улучшения будущего [Электронный ресурс] // Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций – Режим доступа : <http://www.fao.org/publications/sofa/ru/>.

88. Истомин С. В. Сравнительный анализ институционального и хозяйственного механизмов в трансформируемой экономике / С. В. Истомин // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 27. – С. 47-51.

89. Іваницький О. О. Господарський механізм у системі державного регулювання економіки [Електронний ресурс] / О. О. Іваницький, В. В. Косенко // Актуальні проблеми державного управління. – 2008. – № 2 (34). – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardu/2008_2/index.html.

90. Івашина О. Ф. Теоретичні засади дослідження теоретичного розвитку / О. Ф. Івашина, Б. В. Літовченко // Економічна теорія. – 2009. – № 2. – С. 12-19.

91. Інвестиційний клімат в Україні : яким його бачить бізнес. – Консультативна програма з покращення інвестиційного

клімату в Європі та Центральній Азії. – К. : Підтримка сталого регіонального розвитку в Україні EuropeAid, 2011. – 126 с.

92. Індекс інвестиційної привабливості України [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.eba.com.ua.

93. Інституційна архітектура і механізми економічного розвитку : матеріали наукового симпозиуму / Харківський національний ун-тет ім. В. Н. Каразіна ; НАН України. – Х. : ХНУ, 2005. – 298 с.

94. Інституційні засади інноваційної економіки: міжнародний досвід та вітчизняна практика : [монографія] // [за заг. ред. В. Є. Новицького]. – К. : НАУ, 2005. – 200 с.

95. Інституційні фактори стійкого розвитку регіональних соціально-економічних систем : [монографія] / В. П. Решетило, Г. В. Стадник, І. А. Островський та ін. ; [за заг. ред. В. П. Решетило] ; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2013. – 241 с.

96. Історія економічних учень : у 2 ч. / [за ред. В. Д. Базилевича]. – К. : Знання, 2006. – Ч. 2 – 575 с.

97. Калинеску Т. В. Проблемы социально-экономического развития предприятий в условиях экономического кризиса / Т. В. Калинеску, О. А. Гречишкина // Бизнес-информ. – 2009. – № 4(1). – С. 66-69.

98. Катигрובה О. В. Інституційні зміни ринку праці в аграрному секторі економіки / О. В. Катигрובה // Економіка АПК. – 2012. – № 4. – С. 53-59.

99. Катренко А. В. Теорія прийняття рішень / А. В. Катренко, В. В. Пасічник, В. П. Пасько. – К. : ВНУ, 2009. – 448 с.

100. Квітка Г. Досвід землеволодіння : аграріям об'єднаної Європи затісно господарювати / Г. Квітка // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 8. – С. 40-46.

101. Кирдина С. Институциональная структура современной России : эволюционная модернизация / С. Кирдина // Вопросы экономики. – 2004. – № 10. – С. 89-98.

102. Киристюк С. В. Нові виклики для аграрного сектора у світлі формування зони вільної торгівлі Україна-ЄС / С. В. Киристюк // Економіка і прогнозування. – 2010. – № 1. – С. 130-141.

103. Кирилюк Є. М. Методологія дослідження процесів трансформації економічних систем у сучасних теоріях / Є. М. Кирилюк, А. М. Прошалкіна // Механізм регулювання економіки. – 2011. – № 4. – С. 172-179.

104. Кифяк В. І. Генезис інституційного механізму розвитку аграрних підприємств / В. І. Кифяк, Ю. М. Лопатинський // Економіка та регіон. – 2012. – № 3 (34). – С. 43-48.

105. Кифяк В. І. Організація інституційного механізму у просторі та часі / В. І. Кифяк // Збірник наук. праць Черкаського державного технологічного університету. (Серія : Економіка). – 2012. – Вип. 32, Ч. 2. – С. 155-158.

106. Кифяк В. І. Проблеми інституційного забезпечення розвитку аграрних підприємств / В. І. Кифяк // Агросвіт. – 2013. – № 3.– С. 35-39.

107. Кифяк В. І. Інституційний механізм налагодження суб'єктної взаємодії аграрного сектора / В. І. Кифяк // Інвестиції : практика та досвід – 2013. – № 12. – С. 19-22.

108. Кіндзерський Ю. Інституціональні аспекти відтворення у контексті структурних трансформацій / Ю. Кіндзерський // Економіка України. – 2007. – № 2. – С.4-12.

109. Кірова Л. Л. Механізми ефективного функціонування агроформувань / Л. Л. Кірова // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2008. – № 3 (3). – С. 26-30.

110. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем / Г. Б. Клейнер. – М. : Наука, 2004. – 240 с.

111. Козлова О. В. Тенденции развития предприятия : Социально-экономический аспект / О. В. Козлова. – М. : Экономика, 1997. – 272 с.

112. Коломицева О. В. Концепція регулювання розвитку трансформаційної соціально-економічної системи регіону / О. В. Коломицева // Бізнес-інформ. – 2010. – № 4.– С. 46-50.

113. Конституція України від 12.04.2012 // ВВР. – 1996. – № 30. – С. 141.

114. Коршунова Е. Д. Моделирование процесса адаптивного управления организационным развитием предприятия инвестиционно-промышленной сферы / Е. Д. Коршунова // Менеджмент в России и за рубежом. – 2004. – №2. – С. 34-39.

115. Косолапов Н. Международные отношения и мировое развитие / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 2. – С. 104-114.

116. Костриця М. М. Підприємництво як інституційний фактор сільського розвитку / М. М. Костриця // Науковий вісник НУБіП України. – 2011. – Вип. 163. – С. 213-220.

117. Кравченко В. М. Моделі оптимізації процесів відтворення у сільському господарстві / В. М. Кравченко // Економіка : проблеми теорії та практики : зб. наук. праць ДНУ. – 2003. – Вип.181. (Том 2). – С. 417-426.

118. Кравченко В. М. Стохастична модель оптимізації процесів відтворення та страхових резервів для сільськогосподарського підприємства / В. М. Кравченко // Економіка : проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. – Вип. 182 (Т. 3) – Дніпропетровськ : ДНУ, 2003. – С. 553-56.

119. Краткий экономический словарь [ред.-упоряд. А. Н. Азрилиян]. – М. : Ин-т нов. экономики, 2001. – 1088 с.

120. Крисак А. І. Реформування відносин власності у землекористуванні: суперечності та перспективи / А. І. Крисак, В. А. Голян, М. А. Демидюк // Зб. наук. праць Луцького національного технічного університету. (Серія : Економічна теорія та економічна історія). – 2007. – Вип. 4 (19). – С. 4-12.

121. Куліш В. І. Розвиток села та формування самодостатніх територіальних громад, економіка і організація агропромислового виробництва в передгірських і гірських районах Чернівецької області / В. І. Куліш // Передгірське і гірське землеробство і тваринництво. – 2008. – Вип. 50 (Ч. 1). – С. 3-16.

122. Латинін М. А. Аграрний сектора економіки України : механізм державного регулювання : Монографія / М.А. Латинін. – Харків : ХарРІ НАДУ, 2006. – 320 с.

123. Лендел М. Інституціоналізація процесів регіональної політики в країнах Центрально-Східної Європи / М. Лендел // Регіональна політика в країнах Європи. Уроки для України / [За ред. С. Максименка]. – К. : Логос, 2000. – С. 62-98.

124. Лопатинський Ю. М. Альтернативні стратегії аграрної трансформації // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2005. – Вип. 254 : Економіка. – С. 109-114.

125. Лопатинський Ю. М. Синергетичні складові інституціональної трансформації аграрної системи // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2005. – Вип. 233 : Економіка. – С. 37-42.
126. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади / Ю. М. Лопатинський – Чернівці : Рута, 2006. – 344 с.
127. Лопатинський Ю. М. Трансформація інституту власності / Ю. М. Лопатинський // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2010. – Вип. 6 (1728) : Економіка. – С. 171-183.
128. Лопатинський Ю. М. Фактори трансформації вітчизняного аграрного сектора / Ю. М. Лопатинський // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. Серія : Економіка – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 367. – С. 73-77.
129. Лосев А. Ф. История античной философии в конспектом изложении / А. Ф. Лосев. – М. : ЧеРо, 2005. – 192 с.
130. Лукша П. О. Самовоспроизводство в эволюционной экономике / П. О. Лукша. – СПб. : Алетейя, 2009. – 208 с.
131. Луцишин Н. Формування інституційної структури регіональної політики в країнах Європи / Н. Луцишин // Регіональна економіка. – 2004. – № 3. – С. 199-209.
132. Макаренко А. П. Вихідні умови розвитку аграрної політики в перехідній економіці [Електронний ресурс] / А. П. Макаренко // Бізнес – навігатор. – 2009. – № 1. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Biznes/2009_1/2009/01/090119.pdf.
133. Макаренко А. П. Аграрна політика в умовах розвитку ринкових відносин / А. П. Макаренко // Економіка і держава. – 2006. – № 4. – С. 39-41.
134. Максимов Ю. И. Стохастическое моделирование в планировании / Ю. И. Максимов – Новосибирск : Наука, 1981. – 286 с.
135. Малік М. Й. Державне регулювання аграрного сектору економіки в дослідженнях вітчизняних вчених / М. Й. Малік, Ю. О. Лупенко // Економіка АПК. – 2009. – № 10. – С. 53–158.
136. Маркс К. Сочинения : в 39 т. Т. 23 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Госполитиздат, 1960. – 918 с.

137. Матвеев С. О. Економічна соціологія [Електронний ресурс] / С. О. Матвеев, Л. І. Лясота. – Суми : Університетська книга, 2006. – 184 с. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_others/matveev.htm.

138. Матвійчук А. В. Аналіз та прогнозування розвитку фінансово-економічних систем із використанням теорії нечіткої логіки : [монографія] / А. В. Матвійчук. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 206 с.

139. Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития / Л. Г. Мельник. – Суми : Университетская книга, 2003. – 288 с.

140. Месель-Веселяк В. Я. Економічні передумови забезпечення розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2011. – № 3. – С. 9-16.

141. Мескон М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело, 1994. – 680 с.

142. Метеленко Н. Г. Підприємство як інститут національної економіки з погляду системних позицій / Н. Г. Метеленко // Економічний вісник національного гірничого університету. – 2007. – № 1. – С. 32-39.

143. Миндрин А. С. Постреформенные аграрные проблемы и возможные решения / А. С. Миндрин // Экономика АПК. – 2010. – № 8. – С. 141-152.

144. Могильний О. До питання про багатокладність сільського господарства / О. Могильний // Економіка України. – 2005. – № 6. – С. 59-66.

145. Могильний О. Критерії ефективності державного регулювання аграрного сектора економіки / О. Могильний // Економіка України. – 2003. – № 2. – С. 65-69.

146. Могильний О. М. Бюджетна політика щодо сприяння зайнятості в сільській місцевості / О. М. Могильний // Ринок праці та зайнятість населення. – 2008. – № 3. – С. 15-18.

147. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.

148. Моисеев М. Алгоритмы развития / М. Моисеев. – М. : Наука, 1987. – 304 с.

149. Мойсеєнко К. Є. Механізм функціонування та розвитку соціально-економічної системи / К. Є. Мойсеєнко // Перспективи розвитку економіки України в контексті європейської інтеграції : зб. наук. праць ДонДУУ. – 2009. – Т. X. – Вип. 123 : Економіка. – С. 152-170.

150. Молдован Л. В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації / Л. В. Молдован // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 13-17.

151. Морен Э. Образование в будущем: семь неотложных задач: Синергетическая парадигма / Э. Морен. – М. : Прогресс-Традиция, 2007. – 592 с.

152. Мороз О. О. Інституціональна система аграрної економіки України : [монографія] / О. О. Мороз – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. – 438 с.

153. На Буковині створено 708 нових агроформувань [Електронний ресурс] / Державне агентство земельних ресурсів. – Режим доступу : <http://www.dazru.gov.ua/terra/control/uk/publish/img/publishing/?announceId=148604>.

154. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль : [пер. с англ.] / Ф. Х. Найт. – М. : Дело, 2003. – 360 с.

155. Національні та регіональні складові функціонування підприємств : [монографія] / за заг. ред. Ю. М. Лопатинського; В. І. Кифяк, Ю. М. Лопатинський [та ін.]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 304 с.

156. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві у 2012 році. – К. : Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України, 2013. – 42 с.

157. Нейсбит Дж. Мегатренды : десять новых тенденций, трансформирующих нашу жизнь/ Дж. Нейсбит; [пер. с англ. М. Б. Левина]– М. : АСТ; Ермак, 2003. – 384 с.

158. Некрасова Е. В. Формирование эффективной системы устойчивого развития предприятия / Е. В. Некрасова – Ижевск : ИжГТУ, 2004. – 180 с.

159. Новий курс : реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / [за заг. ред. В. М. Гейця та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.

160. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; [пер. с англ. А. Н. Нестеренко]; [предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера]– М. : Начала, 1997. – 180 с.

161. Норт Д. Институциональные изменения : рамки анализа / Д. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 6-17.

162. Норт Д. Пять тезисов об институциональных изменениях / Д. Норт // Квартальный бюллетень клуба экономистов. – Минск : ПроPILEI, 2000. – Вып. 4. – С. 3-15.

163. Носова О. В. Інституційні суперечності перехідної економіки / О. В. Носова // Економічна теорія. – 2004. – № 3. – С. 52-60.

164. Олійник О. В. Сталість розвитку господарств різних категорій аграрного сектора / О. В. Олійник // Економіка АПК. – 2010. – № 6. – С. 96-102.

165. Онисько С. М. Ефективність сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм / С. М. Онисько, Н. М. Лавренюк // Економіка АПК. – 2010. – № 8. – С.10-16.

166. Онищенко О. М. Господарства населення : продуктивність, ефективність, перспективи / О. М. Онищенко. – К. : Ін-т економіки НАНУ. – 2003. – 100 с.

167. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2013 р. : [статистичний бюлетень]. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 88 с.

168. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства за 2012 р. : [статистичний бюлетень]. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 86 с.

169. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства за 2013 р. : [статистичний бюлетень]. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 84 с.

170. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2012 р. : [статистичний бюлетень]. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 88 с.

171. Оцінка розвитку сільськогосподарського сектору та сільської місцевості в країнах східного партнерства (Україна) :

програма сусідства Європейського союзу / Регіональне відділення ФАО, 2013. – 70 с.

172. Павленко І. М. Конкуренсопроможність економічних систем : сутність і специфіка / І. М. Павленко // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 6(132). – С. 159-165.

173. Павлов К. В. Системный подход к модернизации российской экономики / Павлов К. В. // Инновационная экономика. – 2013. – № 1 (39). – С. 6-11.

174. Павлов В. І. Інституційні перетворення та їх вплив на регулюючі функції держави // Регіональна економіка. / В. І. Павлов, В. І. Борейко – №1. – 2009. – С.7-14.

175. Парламентські слухання від 23.03.2011 : Земля в українській долі : ситуація у земельній сфері, законодавче забезпечення земельних відносин та практика його реалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl2303111.htm.

176. Пасхавер Б. Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку / Б. Пасхавер, В. Юрчишин, О. Бородіна та ін. // Дзеркало тижня. – 2010. – № 26. – С. 4.

177. Пасхавер Б. Й. Агропродовольче виробництво у 1990-2009 рр. : тенденції розвитку / Б. Й. Пасхавер, О. В. Шубравська, Д. Ф. Крисанов, К. О. Прокопенко // Економіка АПК. – 2010. – № 9. – С. 12-20.

178. Петруня Ю. Економічний розвиток в контексті інституціональних перетворень [Електронний ресурс] / Ю. Петруня, О. Івашина // Інституціональний вектор економічного розвитку. – 2008. – Вип. 1 (1). – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/iver/2008_1_1/index.html.

179. Піщуліна О. М. Застосування теорії «інституційної пастки» для аналізу макроекономічної політики / О. М. Піщуліна // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 2 (23). – С. 85-91.

180. Погорелов Ю. С. Розвиток підприємства : поняття та види / Ю. С. Погорелов // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 88. – С. 75-81.

181. Покатаєва О. В. Інструментарій дослідження інституціональних змін національної економіки / О. В. Покатаєва, Т. Д. Косова // Вісник Донецького національного університету

економіки і торгівлі імені М. Туган-Барановського. Серія : Економічні науки. – 2008. – № 3. – С. 66-76.

182. Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс / К. Поланьи // Экономическая социология. – 2001. – Т. 3. – № 2. – С. 68-73.

183. Поліщук О. В. Інноваційно-інституційне середовище в Україні [Електронний ресурс] / О. В. Поліщук // Проблеми системного підходу в економіці : електронне наукове фахове видання. – 2010. – № 1. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/index.html>.

184. Полтерович В. М. Трансплантация экономических институтов / В. М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2001. – № 3. – С. 24-50.

185. Полтерович В. Стратегии модернизации, институты и коалиции [Электронный ресурс] / В. Полтерович. – Режим доступа : <http://www.institutiones.com/strategies>.

186. Попов В. Ю. Господарський механізм національної економіки в умовах інституціональних змін / В. Ю. Попов // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – № 5. – С. 26-30.

187. Постанова Верховної Ради України «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р. № 563-ХІІ // Відомості Верховної УРСР (ВВР). – 1991. – № 10. – С. 100.

188. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями бюджетної політики на 2013 рік» від 22.05.2012 № 4824-VI // Відомості Верховної України (ВВР). – 2000. – № 25. – С. 195.

189. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь України» від 02.11.2011 р. № 1134 [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/3546>.

190. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19.09.2007 № 1158 [Електронний ресурс] / Міністерство аграрної політики та

продовольства України. – Режим доступу :
<http://minagro.gov.ua/apk?nid=2976>.

191. Приходченко Л. Л. Забезпечення ефективності державного управління: стандартизація внутрішнього контролю та аудиту / Л. Л. Приходченко // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць ОРІДУ. – 2007. – Вип. 4 (32). – С. 145–152.

192. Приходченко Л. Л. Інституціональний механізм підвищення системи органів публічної влади [Електронний ресурс] / Л. Л. Приходченко / Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – № 2(36). – Режим доступу :
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2009_2/index.html.

193. Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні : Національна доповідь / К. О. Ващенко, З. С. Варналій, В. Є. Воротін [та ін.]. – К. : Держкомпідприємство, 2008. – 226 с.

194. Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України : наук. доповідь / [за ред. Лукінова І. І., Саблука П. Т.] // Економіка АПК. – 2000. – № 8. – С. 3-36.

195. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України. Проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.minagro.gov.ua/page/?8781>.

196. Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві : [монографія] / [кол. авт. за ред. В. І. Семчика]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 216 с.

197. Проект Закону України «Про державне прогнозування та стратегічне планування в Україні» від 16.03.2010 № 6198 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF4S600A.html.

198. Протченко О. О. Розміри і структура сільськогосподарських формувань / О. О. Протченко, С. В. Сотников. – К. : Проект Університету штату Айова в Україні, 2006. – 24 с.

199. Пустовійт Р. Ф. Формування інституціонального середовища підприємництва в трансформаційній економіці :

автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д.е.н. : спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / Р. Ф. Пустовіт. – К., 2006. – 36 с.

200. Пушкарь А. И. Моделирование управления развитием предприятий на основе согласования интересов экономических субъектов / А. И. Пушкарь, Л. В. Потрашкова // Экономическая кибернетика. – 2003. – № 1-2. – С. 22-33.

201. Раєвнева О. В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі : [монографія] / О. В. Раєвнева. – Х. : ІНЖЕК, 2006. – 496 с.

202. Регіони України 2012 : [статистичний збірник]. Ч. 2. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 783 с.

203. Результати соціологічного дослідження з оцінки проведення земельної реформи в Україні : Проект Світового банку «Видача державних актів на право власності на землю в сільській місцевості та розвиток системи кадастру» – К. : ДП «Центр соціальних експертиз» Інституту соціології НАН України, 2011. – 146 с.

204. Ринок праці в аграрному секторі України: попит, пропозиція, регіональні особливості : дослідження [Електронний ресурс] // УКАБ. – 2012. – Режим доступу : <http://www.agribusiness.kiev.ua/uk/service/studies/1328524753/>.

205. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України : аналітична доповідь / [за заг. ред. Я. А. Жаліла]. – К. : НІСД, 2011. – 104 с.

206. Розвиток ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні : аналітична доповідь / [за ред. Я. А. Жаліла] / – К. : НІСД, 2011. – 29 с.

207. Розпорядження Кабінету Міністрів України «План дій з проведення земельної реформи та створення прозорого ринку земель сільськогосподарського призначення» від 26 жовтня 2011 р. № 1072-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1072-2011-%D1%80>.

208. Рослинництво України 2013 : [статистичний збірник]. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 180 с.

209. Рубаник В. Є. Реформування відносин власності в Україні як один з головних факторів інституціональних перетворень і демократизації [Електронний ресурс] / В. Є. Рубаник / Розвиток демократії та демократична освіта в

Україні : матеріали II Міжнар. наук. конф., м. Одеса, 24-26 травня 2002 р. / [укл. Л. Марголіна]. – Режим доступу : http://www.edportal.org.ua/books/%20Conference_2002/Rubanyk.pdf.

210. Рубин Ю. Б. Конкурентные ситуации на разных стадиях бизнеса / Ю. Б. Рубин // Маркетинг и маркетинговые исследования. – 2004. – № 2 (50). – С. 6-10.

211. Рябоконт В. П. Ефективність функціонування та удосконалення механізмів економічного регулювання аграрного виробництва / В. П. Рябоконт, О. П. Супрун // Економіка АПК. – 2012. – № 6. – С. 6-12.

212. Саблук П. Т. Розвиток інституцій удосконалення механізму реформування аграрного сектора економіки / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2010. – № 10. – С. 3-10.

213. Сатир Л. М. Організаційні засади функціонування інформаційної моделі сільськогосподарських підприємств / Л. М. Сатир // Інноваційна економіка. – 2013. – № 1 (39). – С. 308-312.

214. Семенов В. Ф. Реформування аграрних відносин в історичному минулому та сучасна аграрна політика України / В. Ф. Семенов // Економіка і управління. – 2008. – № 1. – С. 32-37.

215. Семчик В. І. Законодавче поле аграрної реформи / В. І. Семчик // Економіка АПК. – 1995. – № 1. – С. 26-28.

216. Сільське господарство України за 2010 р. : [статистичний збірник], К. : Державна служба статистики України, 2011. – 374 с.

217. Сільське господарство України за 2013 р. : [статистичний збірник]. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 390 с.

218. Сільське господарство України у 2011 році : доповідь [Електронний ресурс]. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

219. Сільське господарство Чернівецької області у 2010 році : [статистичний збірник]. – Чернівці : Державна служба статистики України, Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2011. – 374 с.

220. Сільське господарство Чернівецької області у 2013 році : [Статистичний збірник]. – Чернівці : Державна служба статистики України, Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2014. – 178 с.

221. Соловій С. Б. Фінансова інфраструктура аграрного виробництва: зміст, характеристики й ознаки та напрями розвитку / С. Б. Соловій // Економічний форум. – 2013. – № 1. – С. 373-378.

222. Справочник-енциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.navoprosotveta.net/14/14_3023.htm.

223. Становлення ринку сільськогосподарських земель в Україні : зміни, тенденції та досвід : аналітична доповідь [Електронний ресурс] / К. : Державне агентство земельних ресурсів, 2014. – Режим доступу : http://www.dazru.gov.ua/terra/control/uk/publish/article;jsessionid=B34A102332CBBD3759AC1AE9ADBF8B70?art_id=124412&cat_id=36903.

224. Статистичний щорічник України за 2007 р. – К. : Державний комітет статистики України, 2008. – 572 с.

225. Статистичний щорічник України за 2011 р. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 559 с.

226. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2012 р. / Чернівці : Державна служба статистики України, Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2013. – 618 с.

227. Стратегія розвитку сільських територій Чернівецької області на 2011-2015 роки. – Чернівці, 2010. – 43 с.

228. Структура укладених угод на біржах за видами товарів (послуг) [Електронний ресурс] – К. : Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

229. Супрун О. М. Інфраструктура ринку та засади її функціонування в аграрній сфері економіки / О. М. Супрун // Наука і економіка. – 2011. – № 1(21). – С. 115-120.

230. Сухорукова Т. В. Экономическая устойчивость предприятия / Т. В. Сухорукова // Экономика Украины. – 2001. – № 5. – С. 48-52.

231. Тарасевич Л. С. Макроэкономика / Л. С. Тарасевич, В. М. Гальперин, П. И. Гребенников, А. И. Леусский; [под. общ. ред. Л. С. Тарасевича]. – СПб. : СПбГУЭФ, 1999 с. – 656 с.
232. Тваринництво України 2013 : [статистичний збірник]. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 213 с.
233. Тейлор У. Уверен, что падение сменится повышением / У. Тейлор // Бизнес. – 2007. – № 45 (772). – С. 27-31.
234. Тесло І. Аграрний паспорт введуть в Україні [Електронний ресурс] / І. Тесло // Слобідський край. – № 89. – 2012. – 26 липня – Режим доступу : <http://www.slk.kh.ua/news/agroprom/agrarnij-pasport-vvedut-v-ukrayini---zastupnik-ministra.html>.
235. Тибінь А. Удосконалення управління підприємством в контексті сталого розвитку / А. Тибінь, І. Смачило // Вісник ТНЕУ. – 2009. – Вип. 1. – С. 45-52.
236. Титова Н. Землі як об'єкт правового регулювання / Н. Титова // Право України. – 1998. – № 4. – С. 10-11.
237. Томілін О. О. Сутність механізму регулювання міжгалузевих відносин в агропромисловому комплексі / Томілін О. О. // Економіка розвитку. – 2013. – № 1 (65). – С. 61-67.
238. Трансформаційна економіка / [Савчук В. С., Зайцев Ю. К., Малий І. Й. та ін.] ; / В. С. Савчук (ред.), Ю. К. Зайцев (ред.). – К. : КНЕУ, 2006. – 612 с.
239. Третяк А. Напрями формування державної земельної політики, або зміна пріоритетів земельної реформи / А. Третяк // Землевпорядний вісник. – 2008. – № 1. – С. 21–33.
240. Третяк А. Стратегія реформування земельної політики в Україні на сучасному етапі / А. Третяк // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 6. – С. 12-21.
241. Тридід О. М. Організаційно-економічний механізм стратегічного розвитку підприємства : [монографія] / О. М. Тридід – Х. : ХДЕУ, 2002. – 364 с.
242. Уильямсон О. Частная собственность и рынок капитала / О. Уильямсон // ЭКО. – 1993. – № 5. – С. 4-11.
243. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, отношенческая контрактация / О. Уильямсон. – СПб. : Лениздат, 1996. – 702 с.

244. Указ Президента України «Про Міністерство аграрної політики та продовольства України» від 23.04.2011 № 500/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U500_11.html.

245. Указ Президента України «Про Національний план дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» від 27.04.2011 № 504/2011 [Електронний ресурс] / Верховна рада України (ВВР). – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/504/2011>.

246. Указ Президента України «Про Національний план дій на 2012 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» від 12.03.2012 № 187/2012 [Електронний ресурс] / Верховна рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/187/2012>.

247. Указ Президента України «Про Національний план дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» від 12.03.2013 № 128/2013 [Електронний ресурс] / Верховна рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/128/2013>.

248. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3.08.1999 № 1529/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1083.6562.0>.

249. Указ Президента України «Про основні напрями земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 роки» від 30.05.2001 № 372/2001 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/372/2001>.

250. Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995р. № 720/95 / (ВВР). – 2000. – № 25. – С. 195.

251. Україна у цифрах 2011 : [статистичний збірник]. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 251 с.

252. Україна у цифрах 2013 : [статистичний збірник]. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 240 с.

253. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наукова доповідь / [О. М. Бородіна, В. М. Геєць, О. А. Гуторов та ін.]; за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 56 с.

254. Умовия розвитку бізнеса в Україні не изменились [Електронний ресурс] // Експерт-Центр. – Режим доступа : <http://expert.org.ua/statias/?st=2&id=56285>.

255. Фоміна О. О. Інститут відповідальності в контексті створення соціально-трудожих відносин ринкового типу / О. О. Фоміна // Вісник економічної науки України. – 2009. – № 1.– С. 173-177.

256. Хвесик Ю. М. Становлення інституціональних форм розвитку конкурентних відносин в агропромисловому виробництві регіону / Ю. М. Хвесик // Продуктивні сили України. – 2009. – № 1 (005). – С. 145-152.

257. Хвостенко О. А. Використання системного підходу у визначення складових та факторів конкурентного середовища [Електронний ресурс] / О. А. Хвостенко // Проблеми системного підходу в економіці : (електронне наукове фахове видання). – 2009. – № 1. – Режим доступа : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/2009_1/index.html.

258. Ходаківська О. В. Ринок земель сільськогосподарського призначення в країнах ЄС : можливості використання досвіду в Україні / О. В. Ходаківська // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С. 30-36.

259. Ходжаян А. Інституційне забезпечення конкурентоспроможності економіки України / А. Ходжаян // Економіст. – 2010. – № 2. – С. 26-29.

260. Ціноутворення: навч.-метод. посібник у термінах і таблицях / Укл. : Л. С. Білик, Л. Д. Водянка, В. І. Кифяк, Н. В. Філіпчук. – Чернівці, ЧНУ, 2011. – 168 с.

261. Цопа Н. В. Діалектика основних понять системи розвитку підприємств / Н. В. Цопа // Зб. наук. праць Луцького національного технічного університету. Серія : Економіка та менеджмент. – 2008. – Вип. 5 (18). – Ч. 2. – С. 34-35.

262. Черевко Г. В. Державне регулювання економіки АПК / Г. В. Черевко. – К. : Знання, 2006. – 339 с

263. Черкасов В. В. Проблемы риска в управленческой деятельности : [монография] / В. В. Черкасов. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 1999. – 288 с.

264. Чернецький Ю. Сучасний соціологічний інституціоналізм і «нова економічна соціологія» як напрями дослідження проблем економіки / Ю. Чернецький // Економіка України. – 2004. – № 5. – С. 62-68.

265. Чугунов І. Я. Бюджетна система в інституційному середовищі суспільства / І. Я. Чугунов, Л. В. Лисяк // Фінанси України. – №11. – 2009. – С.3-11.

266. Четверть від усього експорту України – аграрна продукція [Електронний ресурс] / Прес-служба Міністерства аграрної політики та продовольства України – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/7018>.

267. Шастико А. Е. Новая институциональная экономическая теория: особенности предмета и метода / А. Е. Шастико – М. : ТЕИС. – 2003. – 51 с.

268. Шибалкин О. Ю. Проблемы и методы построения сценариев социально-экономического развития / О. Ю. Шибалкин – М. : Наука, 1992. – С. 37-39.

269. Шимшилов С. В. Стратегия современного предпринимательства и социального развития корпораций / С. В. Шимшилов; [под ред. Н. М. Кулапова]. – М. : Дашков и Ко, 2004. – 246 с.

270. Шовкалюк В. С. Регуляторна роль держави у реформуванні та створення умов піднесення агропромислового виробництва / В. С. Шовкалюк // Економіка АПК. – 2001. – № 9. – С. 10-12.

271. Шпикуляк О. Г. Економічні інституції та інститути у розвитку теорії ринку // О. Г. Шпикуляк. – Економіка АПК. – 2010. – С. 159-165.

272. Шпикуляк О. Г. Розвиток інститутів інноваційної діяльності в аграрній сфері: теоретичний аспект / О. Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С.131-138.

273. Шпикуляк О. Г. Інституціоналізація інноваційної діяльності в аграрній сфері економіки / О. Г. Шпикуляк, Л. І. Курило // Облік і фінанси АПК. – 2010. – № 3. – С. 114-117.

274. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрямки дослідження / О. Шубравська // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 36-42.

275. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Й. Шумпетер; [пер. с англ. В. Старка]. – К. : Києво-Могилянська академія, 2011. – 242 с.

276. Экспертные данные и аналитика страхования сельскохозяйственных рисков в Украине в 2012 году [Електронний ресурс] // Аналітика. – Режим доступу : www.agroinsurance.com.

277. Эннусте Ю. А. Стохастические экономические модели адаптивного оптимального планирования и проблемы их координации / Ю. А. Эннусте, А. В. Матин. – М. : Наука, 1989. – 96 с.

278. Юрчишин В. Формування і системна розбудова новітньої державної аграрної політики / В. Юрчишин // Економіка України. – 2007. – № 10. – С. 11-17.

279. Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови : 55000 слів / А. М. Яковлева, Т. М. Афонська. – Харків : Торгсінг плюс, 2009. – 672 с.

280. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці : автореф. на здобуття наук. ступеня д.е.н. : спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / В. Д. Якубенко – К., 2005. – 40 с.

281. Яременко О. Л. Архітектоніка інституційних змін / О. Л. Яременко // Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку : матеріали наук. симпозиуму. – Харків : ХНУ, 2005. – С. 70–72.

282. Ястремський О. І. Основи теорії економічного ризику / О. І. Ястремський. – К. : АртЕк, 1997. – 248 с.

283. Acemoglu D. Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth. / D. Acemoglu, S. Johnson and J. Robinson // NBER Working Paper. – May, 2004. – № 10481. – P. 11.

284. Alchian A. Private Property and the Relative Cost of Tenure / Public Stake in Union Power / A. Alchian // Bradley. – 1958. – P. 350-371.

285. Berg U. van D. Economic growth and development: an analysis of our greatest economic achievements and our most exciting challenges / U. van D. Berg. – Boston : MCGRAW-Hill; IRWIN, 2001. – 610 p.

286. Coase R. The Institutional Structure of Production (Nobel Prize lecture) / R. Coase // The American Economic Review. – 1992. – Vol. 82. – № 4. – P. 713–719.

287. Commons J. R. Institutional economics / J. R. Commons // The American economic review. – (Dec. 1931). – Vol. 21. – № 4. – P. 648-657.

288. Corruption a pan-European problem: new report [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.transparency.org/news/feature/enis>.

289. Dill W. Environment as Influence on Management Autonomy Administrative Science Quarterly / W. Dill // Academy of Management. Revolution. – New York, 1958. – Vol. 2. – № 3. – P. 18-29.

290. Financial Development Report 2011 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.weforum.org/pdf/FinancialDevelopmentReport/Report2011.pdf>.

291. Galbrath J. R. Strategy implementation / J. R. Galbrath, K. K. Robert. – Los Angeles : West Publishing Company, 1986. – 325 p.

292. Hamilton W. H. The Institutional Approach to Economic Theory / W. H. Hamilton // American economic review. – 1919. – № 9. – P. 512.

293. Hamilton W. Institution // Encyclopaedia of Social Sciences / by ed. Seligman E., Johnson A. – New York, 1932. – Vol. 8. – P. 84.

294. Hodgson J. M. Economics and institutions / J. M. Hodgson // A Manifesto for Modern Institutional Economics – Philadelphia, 1998. – 460 p.

295. Index of Economic Freedom 2012 [Electronic resource] / The Heritage Foundation and the Wall Street Journal // Access mode : <http://www.heritage.org/index/ranking>.

296. Kyfyak V. The institutional mechanism of development of the agricultural sector of Ukraine / V. Kyfyak // Ecoforum. – 2012. – Vol. 1. – P. 27-31.

297. Kyfyak V. Optimization models of agricultural enterprises activities under stochastic uncertainty considering institutional factors / V. Kyfyak // Annals of «Ștefan cel Mare» University of Suceava. Philosophies, social and human disciplines series. – 2013. – Vol. 1. – P. 57-67.

298. March J. G. Rediscovering institutions: The organizational basis of politics / J. G. March, J. P. Olsen // New York : Free Press. – 1989. – P. 118-142.

299. Ostrom E. An agenda for the study of institutions / E. Ostrom // Public Choice. – 1986. – Vol. 48. – P. 3-25.

300. Persaud S. Agricultural Policy for the 21th Century / S. Persaud, L. Tweeten. – Ames : Iowa State University Press. – P. 127-145.

301. Stark D. Ambiguous Assets for Uncertain Environments : Heterarchy in Postsocialist Firms [Электронный ресурс] / D. Stark // Экономическая социология. – 2000. – Т.1. – № 2. – Access mode : www.ecsoc.msses.ru.

302. The Global Competitiveness Report 2011-2012 / World Economic Forum. – Geneva, Switzerland, 2011. – 544 p.

303. Thompson A. A. Strategic management : concepts and cases / A. A. Thompson, I. A. Strickland. – Irwin, Inc., 1992. – 1117 p.

ДОДАТКИ

Сукупність підходів до визначення категорії «розвиток»

№	Автор, праця	Зміст поняття
1.	Н. Афанасьєв [8].	Досягнення якісного та кількісного приросту корисного результату в порівнянні з попереднім рівнем.
2.	І. Богатирьов [15].	Сукупність змін у виробничо-комерційній системі, зумовлених різними чинниками, які призводять до переходу підприємства від одного відносно стійкого стану до іншого.
3.	В. Василенко [23].	Розгорнений у часі процес переходу з одного стану в інший, який характеризується наявністю якісних перетворень в цілому чи додаванням якісно нових елементів, властивостей чи характеристик, тих, що стосуються сутнісних структур функціонування системи.
4.	А. Воронин [31].	Безперервні структурні перебудови з метою забезпечення адекватної реакції на загрози зовнішнього середовища
5.	В. Герасимчук [38].	Цілеспрямована діяльність підприємства, пов'язана з вдосконаленням процесів результативного розв'язання проблем соціального, організаційного, економічного, техніко-технологічного, інших напрямів, що виникають під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, через постійний перегляд стратегій, функцій, структур, за ініціативи каталізатора змін із застосуванням теорії мотивації, досліджень дією, раціональних та інших методів.
6.	В. Забродский [68].	Процес переходу економіко-виробничої системи у новий, більш якісний стан шляхом нагромадження кількісного потенціалу, зміни й ускладнення структури і складу, наслідком чого є підвищення її здатності чинити опір руйнівному впливу зовнішнього середовища й ефективність функціонування.
7.	Т. Калинеску [97]	Сукупність кількісних і якісних змін, які забезпечують перехід підприємства до вищого соціально-економічного рівня.

Продовження додатка А

8.	О. Козлова [111].	Ціленаправлений рух, який забезпечує підвищення ефективності виробництва при випуску продукції в необхідній кількості, асортименті та необхідної якості.
9.	М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури [141].	Довгострокова програма удосконалення можливостей вирішувати різні проблеми і здібностей до відновлення, особливо шляхом підвищення ефективності управління культурою організації.
10	К. Мойсеєнко [149].	Керований або самокерований процес трансформації її функціонування в динаміці, який супроводжується зміною її підцілей під впливом зовнішніх чи внутрішніх шоків і ґрунтується на приведенні структурних і змістових можливостей реалізації функцій основних, базових і забезпечувальних підсистем у відповідність з новими під цілями.
11	С. Мочерний [64]	Незворотні, закономірні зміни технологічного способу виробництва;... сутнісні (радикальні) зміни в структурі продуктивних сил і техніко-економічних відносин, що розширює адаптивні можливості технологічного способу виробництва.
12	О. Некрасова [158].	Процес нарощування внутрішнього і зовнішнього потенціалу в межах однієї організаційної форми
13	Ю. Погорелов [180]	Довготривала сукупність процесів кількісних і якісних змін у діяльності підприємства, які призводять до поліпшення його стану шляхом збільшення потенціалу підприємства, адаптації до зовнішнього середовища і внутрішньої інтеграції, яка підвищує здатність підприємства протидіяти негативним впливам зовнішнього середовища, поліпшує його життєздатність.
14	А. Пушкарь [200].	Якнайповніше задоволення інтересів трьох основних суб'єктів, причетних до діяльності підприємства: власників, персоналу та держави.
15	Т. Сухорукова [230].	Якісна та спрямована зміна структури і характеру бізнес-процесів підприємства, при якій досягається його ефективніше функціонування.

Продовження додатка А

16	А. Тибінь, І. Смачило [235].	Досягнення деяких кращих, вищих, більш продуктивних показників у порівнянні з попередніми їх значеннями на основі двох способів – якісного вдосконалення свого внутрішнього ресурсу, можливо, його кількісного збільшення, і шляхом залучення потрібних зовнішніх ресурсів.
17	О. Тридід [241].	Обрана модель довгострокових дій підприємства, яку необхідно реалізувати для досягнення поставлених перед ними цілей.
18	Н. Цопа [261].	Спрямована, закономірна зміна стану підприємства, якому притаманні властивості заощадження і зростання значень якості функціонування підприємства вище за поріг безпеки, темпів приросту якості функціонування підприємства не нижче від приросту економіки і конкретного ринкового оточення.
19	О. Шубравська [274].	Процес переходу системи з одного стану в інший, що супроводжується зміною її якісних і кількісних характеристик.

Примітка. Узагальнено авторами.

Сукупність визначень категорії «інституція»

№	Автор, праця	Визначення категорії «інституції»
1.	У. ван Д. Берг [285].	Це закони, соціальні норми, традиції, релігійні вірування та інші встановлені правила поведінки, які забезпечують стимули, на які люди раціонально реагують. Інститути визначають як швидко суспільство надає перевагу серед багатьох сприятливих можливостей для збільшення людського добробуту.
2.	Дж. Коммонс [287].	Колективна дія по контролю, лібералізації та розширенню індивідуальної дії. При цьому поняття колективної дії широко варіюється від неорганізованого звичаю чи традиції до множини організованих поточних відносин, таких як сім'я, корпорація, торгова асоціація, профспілки, система резервів, держава.
3.	У. Гамільтон [292].	Це мовний символ для найліпшого опису групи суспільних звичаїв. Вони означають переважний та постійний спосіб мислення, який став звичкою для групи або звичаєм для народу... Інституції встановлюють межі та форми людської діяльності. Світ звичаїв і звичок, до якого ми пристосовуємо наше життя, являє собою переплетення та безперервну тканину інституцій.
4.	Дж. Ходжсон [294].	Це традиція, звичай або законодавче обмеження, яке створює довгострокові та сталі зразки поведінки.
5.	Дж. Марч [298].	Усталений порядок, процедури, домовленості, ролі, стратегії, організаційні форми та технології, навколо яких будується політична діяльність переконання, парадигми, кодекси, культура та знання, які оточують, підтримують, удосконалюють і заперечують ці ролі та усталений порядок
6.	Е. Остром [299].	Усталені навички мислення, які характерні для великої спільності людей.
7.	Т. Веблен [24].	Поширений спосіб думки про те, що стосується окремих відносин між суспільством і особою і окремих виконуваних ними функцій.
8.	В. Дементьев [57].	Наглядний механізм, де правила, обмеження тощо, а також характеристики примусу виступають як складові цього механізму.
9.	Е. Дюркгейм [63].	Це будь-який вид думок, дій і відчуттів, які обмежують поведінку індивідів.

Продовження додатка Б

10	С. Кирдина [101].	Стійкі, такі що постійно відтворюються, соціальні, правові, економічні та інші відносини , які, власне, і структурують суспільне життя.
11	Г. Клейнер [110].	Стійкі щодо змін поведінки та інтересів окремих суб'єктів та їх груп, а також чинні протягом значного періоду часу формальні і неформальні норми чи системи норм, які регулюють прийняття рішень, діяльність і взаємодію соціально-економічних суб'єктів (фізичних та юридичних осіб, організацій) та їх груп.
12	К. Маркс [136]	Різні суспільні функції або способи життєдіяльності, що змінюють один одного.
13	Д. Норт [161].	«Правила гри» у суспільстві, чи, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежені рамки, які організовують взаємовідносини між людьми. Інституції включають у себе всі форми обмежень, що створені людьми для того, щоб надати певної структури людським взаємовідносинам.
14	А. Шастико [267].	Сукупність формальних і/або неформальних правил, створених людьми, які виконують функцію обмежень у ситуації вибору, а також механізмів, що забезпечують дотримання цих правил.

Примітка. Узагальнено авторами.

Методика розрахунку поправочних коефіцієнтів для параметрів PEST-аналізу рівня забезпечення інституційного механізму розвитку аграрного сектора України

1	2
Фактори інституційного середовища	Методика розрахунку поправочних коефіцієнтів для аграрного сектора
Політичні фактори	
Суспільна політична довіра	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$
Нерегульовані платежі та хабарі	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$
Тягар державного регулювання	$\frac{\text{Темп росту рівня податкового навантаження в аграрних підприємствах}}{\text{Темп росту рівня податкового навантаження в середньому по країні на 1 підприємство}}$
Ефективність нормативної бази регулювання змін	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$
Прозорість державної політики	$\frac{\text{Темп росту суми державної підтримки, що припадає на 1 аграрне підприємство}}{\text{Темп росту суми державної підтримки на 1 підприємство у країні}}$
Політика аграрної підтримки	$\frac{\text{Темп росту суми державної підтримки, що припадає на 1 аграрне підприємство}}{\text{Темп росту суми державної підтримки на 1 підприємство у країні}}$
Природа конкурентних переваг	$\frac{\text{Темп росту імпорту аграрної продукції}}{\text{Темп росту імпорту країни}}$
Контроль міжнародних каналів збуту	$\frac{\text{Темп росту імпорту аграрної продукції}}{\text{Темп росту імпорту країни}}$
Індекс нормативного забезпечення	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$
Економічні фактори	
Права власності	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$
Обсяг і вплив податків	$\frac{\text{Темп росту рівня податкового навантаження в аграрних підприємствах}}{\text{Темп росту рівня податкового навантаження у середньому по країні на 1 підприємство}}$
Рівень забезпечення прав інвесторів	$\frac{\text{Темп росту інвестицій в 1 аграрному підприємстві}}{\text{Темп росту інвестицій у середньому по країні на 1 підприємствс}}$

Продовження додатка В

1	2
Інфляція	$\frac{\text{Темп росту індексу цін на аграрну продукцію}}{\text{Темп росту споживчих цін в країні}}$
Рівень розвитку ринкових відносин	$\frac{\text{Темп росту рентабельності в 1 аграрному підприємстві}}{\text{Темп росту рентабельності у середньому по країні на 1 підприємств}}$
Кількість процедур для реєстрації бізнесу	$\frac{\text{Темп росту зареєстрованих підприємств в аграрному секторі}}{\text{Темп росту зареєстрованих підприємств в країні}}$
Нормативне середовище для прямих іноземних інвестицій	$\frac{\text{Темп росту інвестицій в 1 аграрному підприємстві}}{\text{Темп росту інвестицій у середньому по країні на 1 підприємств}}$
Тягар митних процедур	$\frac{\text{Темп росту зовнішньоекономічного сальдо аграрного сектора}}{\text{Темп росту зовнішньоекономічного сальдо країни}}$
Трудові потоки	$\frac{\text{Коефіцієнт звільнення на аграрних підприємствах}}{\text{Коефіцієнт звільнення у країні}}$
Заробітна плата та продуктивність праці	$\frac{\text{Темп росту заробітної плати в аграрному секторі}}{\text{Темп росту заробітної плати країни}}$
Базис професійного менеджменту	$\frac{\text{Темп росту кількості працівників з вищою освітою в аграрному секторі}}{\text{Темп росту кількості працівників з вищою освітою країни}}$
Доступність фінансових послуг	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$
Доступність кредитних ресурсів	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$
Рівень маркетингової діяльності	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$
Соціокультурні фактори	
Фаворитизм у рішеннях уряду	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$
Етична поведінка суб'єктів господарювання	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$
Якість шкіл управління	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$
Наявність науково-дослідних послуг	$\frac{\text{Темп росту валової продукції аграрного сектора}}{\text{Темп росту ВВП країни}}$

Продовження додатка В

1	2
Готовність до делегування повноважень	$\frac{\text{Темп росту кількості осіб, навченим новим професіям в аграрному секторі}}{\text{Темп росту кількості осіб, навченим новим професіям у країні}}$
Технологічні фактори	
Рівень підготовки кадрів	$\frac{\text{Темп росту кількості осіб, навчених новим професіям в аграрному секторі}}{\text{Темп росту кількості осіб, навченим новим професіям у країні}}$
Доступність новітніх технологій	$\frac{\text{Темп росту кількості організацій, які виконують науково – технічні розробки в аграрному секторі}}{\text{Темп росту кількості організацій, які виконують науково – технічні розробки у країні}}$
Рівень освоєння технологій виробниками	$\frac{\text{Темп росту кількості використаних технологій в аграрному секторі}}{\text{Темп росту кількості використаних технологій країни}}$
Інвестиції в технології	$\frac{\text{Темп росту інвестицій в 1 аграрному підприємстві}}{\text{Темп росту інвестицій у середньому по країні на 1 підприємствс}}$
Здатність до інновацій	$\frac{\text{Темп кількості створених високих технологій в аграрному секторі}}{\text{Темп росту кількості створених високих технологій у країні}}$
Витрати підприємств на інновації та технології	$\frac{\text{Темп росту кількості використаних високих технологій в аграрному секторі}}{\text{Темп росту кількості використаних високих технологій у країні}}$
Державні закупівлі передових технологій	$\frac{\text{Темп росту фінансування наукових і науково – технічних робіт в аграрному секторі}}{\text{Темп росту фінансування наукових і науково – технічних робіт країни}}$
Наявність науковців та технологів	$\frac{\text{Темп росту чисельності працівників наукових орагнізацій в аграрному секторі}}{\text{Темп росту чисельності працівників наукових орагнізацій в країні}}$

Примітка. Розроблено авторами.

Додаток Д

1	2	3	4
№	Показники оцінки	Економічний зміст показника	Оптимальна динаміка
1.	Питома вага витрат регіонального бюджету на сільське господарство, %	$\frac{\text{Передбачені витрати бюджетом на аграрний розвиток}}{\text{Баланс бюджету області за рік}}$	Зростання
2.	Питома вага підприємств приватної власності у загальній кількості підприємств аграрного сектора, %	$\frac{\text{Кількість аграрних підприємств приватної власності (приватні та фермарські господарства)}}{\text{Загальна кількість аграрних підприємств регіону}} \times 100$	Зростання
3.	Питома вага зайнятих у аграрному секторі у загальній кількості зайнятих регіону, %	$\frac{\text{Чисельність зайнятих у аграрному секторі}}{\text{Чисельність зайнятих у регіоні}} \times 100$	Зростання
4.	Відсоток відставання заробітної плати працівників аграрних підприємств від середньої заробітної плати Чернівецької області, %	$\left(\frac{\text{Середньомісячна номінальна заробітна плати працівників аграрних підприємств}}{\text{Середньомісячна номінальна заробітна плати працівників регіону}} \times 100 \right) - 100$	Спадання
5.	Кількість аграрних підприємств на 100 тис. населення області	$\frac{\text{Кількість аграрних підприємств}}{\text{Чисельність населення регіону}} \times 100\,000$	Зростання
6.	% різниця ціни на аграрну продукції та середньої ціни на споживчі товари	Індекс цін реалізації продукції аграрними підприємствами (до попереднього року) – індекс споживчих цін по регіону	Спадання
7.	Питома вага великих та середніх підприємств у загальній кількості підприємств аграрного сектора регіону	$\frac{\text{Кількість великих і середніх аграрних підприємств}}{\text{Загальна кількість підприємств аграрного сектора}}$	Зростання
8.	Середня площа земельних угідь, що припадає на 1 підприємство, га	$\frac{\text{Земельні угіддя, використовувані аграрними підприємствами, га}}{\text{Кількість аграрних підприємств}}$	Спадання
9.	Питома вага агропродовольчої експортованої продукції регіону в загальному експорті регіону, %	$\frac{\text{Експортована аграрна продукція (живі тварини, продукти рослинного та тваринного походження, жири й олії рослинного та тваринного походження, готові харчові продукти)}}{\text{Загальний експорт регіону}} \times 100$	Зростання
10.	Коефіцієнт покриття аграрного експортом імпорту	$\frac{\text{Експортована аграрна продукція}}{\text{Імпортована аграрна продукція}}$	Зростання

Примітка: Сформовано авторами.

Періодизація земельних реформ в Україні
Періодизація земельних реформ в Україні

Етапи реформ	Роки етапу	Нормативно-правові акти, з якими пов'язують початок етапу	Зміст перетворень
1	2	3	4
I	1990-1994	Земельний кодекс та Постанова Верховної ради України «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р.	Земельна реформа була оголошена складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Завданням цієї реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам з метою формування багатокладної економіки, раціонального використання й охорони земель
II	1995-1999	Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 р.	Здійснено безоплатну передачу землі в колективну та приватну власність для виробництва сільськогосподарської продукції, тобто на даному етапі відбулося її реальне роздержавлення. Проведено поділ земель, які передані в колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі, і видані селянам сертифікати на право на земельну частку (пай)
III	2000-2001	Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 серпня 1999 р.	Реформування колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно шляхом забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання.
IV	2002-2005	Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. Указ Президента України «Про основні напрями земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 роки» від 30 травня 2001 р.	Законодавчо визнані три форми власності: державна, приватна та комунальна. Урегульовано відносини набуття прав володіння та відчуження земельних ділянок. Зроблено кроки до розбудови інституційного забезпечення реалізації прав власності

Продовження додатка Е

1	2	3	4
V	2006-2010	Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р.	Курс на євроінтеграцію та створення зони вільної торгівлі з ЄС, урегулювання комплексу питань, пов'язаних з упровадженням в Україні прийнятих в ЄС форм і методів регулювання міжнародної торговельної діяльності та сприяння державного регулювання розвитку аграрного сектора
VI	3 2011 р.	Закон України «Про державний земельний кадастр» Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2011 р. «План дій з проведення земельної реформи та створення прозорого ринку земель сільськогосподарського призначення» від 7 липня 2011 р.	Формування державного земельного кадастру, як сучасної цілком автоматизованої електронної системи, створення Державного земельного банку, як інструменту розвитку малого та середнього аграрного бізнесу, консолідація земель у великі інвестиційно-привабливі масиви, що сформувало основи залучення земельних ділянок в економічний обіг

Примітка. Систематизовано авторами на основі [44; 71; 72; 73; 74; 75, 76; 77; 78; 79; 249].

**Кореляційно-регресійний аналіз залежності прибутку
аграрних підприємств Чернівецької області від обсягу
державної підтримки**

Розрахункові показники	Значення	Розрахункові показники	Значення
(Оцінка коефіцієнтів) b	0,90	η_{YX}	0,51
a	-815,62		
$\bar{\sigma}_X$	7637,31	S^2	2852371,30
$\bar{\sigma}_Y$	3712,37	S	1688,90
$\bar{\sigma}_{XY}$ (коваріація)	52661556,69	S_b^2	0,00
$\bar{\rho}$ (коефіцієнт кореляції)	0,97	S_b	0,02
\bar{R}^2 (коефіцієнт детермінації)	0,94	S_a^2	26232,46
n1	117,00	S_b	161,96
n2	117,00	δ_b	0,02
n - 2	115,00	δ_a	0,20
		Статистика	1950,23
Факт.диспр.	47545211,97	F-критерій	3,92
$\bar{\eta}_{YX}$	0,97	t_b^*	44,16
Міжгр.диспр.	3533758,60	t_a^*	-5,04
		$t_{\bar{\rho}}^*$	44,16
		$t_{кр}$	1,98

Примітка. Розраховано авторами на основі [167; 168].

Показники	Державні підприємства			Інші			Виробничі кооперативи			Приватні підприємства			Господарські товариства			У середньому аграрне підприємство		
	2013	2012	2010	2013	2012	2010	2013	2012	2010	2013	2012	2010	2013	2012	2010	2013	2012	2010
Площа сільськогосподарських угідь у середньому на 1 підприємство, га	2282,4	2062,7	2099,3	2277,4	2247	2936,1	1614,5	1617,1	1708,4	1641,8	1638,6	1593,9	2316,9	2274,2	2241,3	2054,8	2020,2	2010,2
Одержано на 1 га сільськогосподарських угідь, тис. грн: - товарної продукції	2,96	3,01	2,32	6,74	6,55	3,97	4,01	3,71	2,61	5,19	5,26	3,42	7,4	7,57	4,63	6,51	6,61	4,09
- прибутку	0,01	0,01	0,02	0,87	1,22	0,69	0,14	0,25	0,28	0,65	1,07	0,74	0,73	1,23	0,76	0,66	1,11	0,7
Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих на 1 підприємстві	76	76	86	62	62	95	54	57	68	31	31	34	61	64	66	51	53	57
Припадає товарної продукції на одного середньорічного працівника, тис. грн	89,35	82,03	57,05	249,5	236,05	122,45	119,7	104,18	65,86	271,35	273,82	162,13	208,8	269,85	158,49	261,47	252,21	145,87
Рівень рентабельності, %, в т.ч.	0,4	0,3	1,2	15,3	22,8	22,1	3,5	7,1	12,5	14,3	25,4	27,8	10,5	19,4	20	11,2	20,2	21,1
в рослинництві	8,1	9,6	14,1	8,7	22,5	20	13,7	19,1	27,8	17,1	29,2	34,2	9,2	20,2	24,5	11,1	22,3	26,7
в тваринництві	-14,8	-16,9	-17,1	28,2	26,6	24,5	-17,1	-15,5	-11,7	-1,1	3,1	-0,2	14,3	17,8	9,9	11,3	14,3	7,8

Примітка. Розраховано за даними джерел: [168, 170].

Додаток И

Кореляційно-регресійний аналіз залежності доходу від реалізації продукції від обсягу використовуваних угідь аграрних підприємств Чернівецької області

Розрахункові показники	Значення	Розрахункові показники	Значення
(Оцінка коефіцієнтів) b	6,05	$\bar{\eta}_{YX}$	1,02
a	-452,57		
$\bar{\sigma}_X$	1831,44	s^2	59197680,98
$\bar{\sigma}_Y$	13476,91	S	7694,00
$\bar{\sigma}_{XY}$ (коваріація)	20304259,72	s_b^2	0,29
$\bar{\rho}$ (коефіцієнт кореляції)	0,82	S_b	0,55
\bar{R}^2 (коефіцієнт детермінації)	0,68	S_a^2	1311014,47
n1	117,00	S_b	1144,99
n2	117,00	δ_b	0,09
n - 2	115,00	δ_a	2,53
		Статистика	240,72
Факт. диспр.	122910155,60	F-критерій	3,92
	0,822627886,00	t_b^*	11,08
$\bar{\eta}_{YX}$ Міжгр. дисперсія	188345974,30	t_a^*	-0,39
		$t_{\bar{\rho}}^*$	15,51
		t_{kp}	1,98

Примітка. Розраховано на основі [167; 168].

Додаток К

Таблиця К.1

**Індекс глобальної конкурентоспроможності України (ІГК)
за період 2012-2013 рр.**

Показник	Місце (із 144)	Бали(1-7)
ІГК 2012-2013 (із 144 країн)	73	4,1
ІГК 2011-2012 (із 142 країн)	82	4,0
ІГК 2010-2011 (із 139 країн)	89	3,9
Основні вимоги (40,0 %)	79	4,4
Інституції	132	3,1
Інфраструктура	65	4,1
Макроекономічне середовище	90	4,4
Охорона здоров'я та початкова освіта	62	5,8
Підсилювачі ефективності (50,0 %)	65	4,1
Вища освіта і професійна підготовка	47	4,7
Ефективність ринку товарів	117	3,8
Ефективність ринку праці	62	4,4
Розвиток фінансового ринку	114	3,5
Технологічна оснащеність	81	3,6
Обсяг ринку	38	4,6
Інновації та фактори впливу на них (10,0 %)	79	3,4
Інвестиційна привабливість	91	3,7
Інновації	71	3,2

Таблиця К.2

Глобальний індекс конкурентоспроможності України за елементами

Показник	Бали	Місце/144
Інституції		
Права власності	2,7	134
Захист інтелектуальної власності	2,7	120
Суспільна політична довіра	2,5	117
Нецільове використання державних коштів	2,0	120
Нерегульовані платежі та хабарі	2,7	133
Незалежність судової влади	2,5	124
Фаворитизм у рішеннях уряду	2,5	119
Державне марнотратство	2,2	128
Тягар державного регулювання	2,4	135
Ефективність правових норм у врегулюванні суперечок	2,4	141
Ефективність нормативної бази регулювання змін	2,4	139

Продовження таблиці К 2

Показник	Бали	Місце/144
Прозорість державної політики	3,6	123
Державна політика розвитку бізнесу	3,0	109
Організована злочинність	4,8	94
Надійність правоохоронних органів	3,0	123
Етична поведінка суб'єктів господарювання	3,2	124
Відповідність звітності світовим стандартам	3,8	122
Якість шкіл управління	4,0	113
Права власності	3,0	141
Рівень забезпечення прав інвесторів, 0-10 (кращий)	4,7	94
Інфраструктура		
Якість загальної інфраструктури	4,6	56
Якість доріг	2,3	137
Якість залізничної інфраструктури	4,5	24
Якість портової інфраструктури	4,0	45
Якість інфраструктури повітряного транспорту	4,3	85
Доступність авіап перевезень місць/тиждень, мільйони	242,9	58
Якість поставок електроенергії	4,6	78
Мобільний зв'язок /100 осіб	123,0	43
Комунікації /100 осіб	28,1	45
Макроекономічне середовище		
Баланс державного бюджету, % ВВП	-2,7	-2,7
Валові заощадження, % ВВП	17,5	17,5
Інфляція, річна зміна	8%	8,0 %
Державний борг, % ВВП	36,5	36,5
Кредитний рейтинг країни, 0-100 (кращий)	34,4	34,4
Охорона здоров'я та початкова освіта		
Рівень захворюваності на малярію		1
Хворі на малярію на 100 000 осіб		1
Рівень захворюваності на туберкульоз	5,4	65
Рівень захворюваності на ВІЛ / СНІДу	101,0	92
Випадки туберкульозу на 100 000 осіб	5,7	42
Бізнес-вплив ВІЛ / СНІДу	1,1	0,109
Показник поширеності ВІЛ, % дорослих осіб	11,4	59
Дитяча смертність, смертність / 1000 народжених	70,3	94
Середня тривалість життя, років	4,4	44
Якість початкової освіти	90,7	90

Продовження таблиці К 2

Показник	Бали	Місце/144
Вища освіта і професійна підготовка		
Друга освіта, валовий %	95,6	49
Третя освіта, валовий %	79,5	10
Якість системи освіти	3,6	70
Якість математичних та суспільних наук	4,6	34
Ефективність ринку товарів		
Інтенсивність конкуренції на регіональному рівні	4,3	104
Ступінь домінування на ринку	3,2	108
Ефективність антимонопольної політики	3,2	132
Обсяг і вплив податків	2,3	139
Загальна податкова ставка, % прибутку	57,1	120
Кількість процедур для реєстрації бізнесу	9	97
Кількість днів, необхідних для організації бізнесу	24	90
Політика аграрної підтримки	3,0	136
Контроль міжнародних каналів збуту	3,3	136
Навантаження торговельних тарифів, % робочий	2,9	43
Поширеність іноземної власності	3,6	126
Індекс нормативного забезпечення	3,3	132
Тягар митних процедур	2,8	138
Імпорт у відсотках від ВВП	58,8	44
Ступінь орієнтації на клієнта	4,6	70
Споживчі вимоги	3,4	73
Ефективність ринку праці		
Співробітництво у сфері трудових відносин	3,9	111
Гнучкість системи оплати праці	5,3	44
Трудові потоки	4,9	16
Рівень підготовки кадрів	13	55
Заробітна плата і продуктивність праці	4,5	25
Базис професійного менеджменту	3,4	131
Відтік мізків	2,3	131
Частка жінок у трудових ресурсах	0,86	50
Розвиток фінансового ринку		
Доступність фінансових послуг	3,8	113
Доступність кредитних ресурсів	3,5	111
Фінансування за рахунок місцевого ринку ЦП	2,3	129
Простота доступу до кредитів	2,3	107
Венчурний капітал	2,2	106
Стійкість банків	3,1	142
Регулювання фондових бірж	3,1	124
Індекс нормативного забезпечення, 0-10 (кращий)	9	11

Продовження таблиці К 2

Показник	Бали	Місце/144
Технологічна готовність		
Доступність новітніх технологій	4,8	80
Рівень освоєння технологій виробниками	4,8	69
НТП та передові технології	4,0	0,109
Особи, які використовують інтернет, %	30,6	0,88
Широкомасштабний доступ до інтернет-мережі	7,0	69
Міжнародний інтернет-трафік, кб/с на 1 користувача	9,8	86
Мобільний широкопasmовий зв'язок /100 корист.	4,4	84
Обсяг ринку		
Індекс обсягу внутрішнього ринку, 1-7 (краще)	4,4	35
Індекс обсягу зовнішнього ринку, 1-7 (краще)	5,2	37
Бізнес-середовище		
Якість логістичної системи	4,4	72
Державний регіональний розвиток	2,9	127
Природа конкурентних переваг	2,9	109
Збутова діяльність	3,7	62
Контроль міжнародного розповсюдження	4,1	60
Виробничий процес	3,5	80
Рівень маркетингової діяльності	4,2	61
Готовність до делегування повноважень	3,1	118
Інновації		
Здатність до інновацій	3,3	58
Якість науково-дослідних установ	3,7	64
Витрати підприємств на інновації та технології	2,7	104
Співробітництво між університетами та промисловістю	3,6	69
Державні закупівлі передових технологій	3,2	97
Наявність науковців і технологів	4,8	25
Ліцензії, патенти, заявки / млн кор.	2,1	51

Примітка. Джерело [302].

Стадія розробки



Рис. К.1. Порівняння середовища економіки України з розвиненими економіками

Примітка. Джерело: [302]

Додаток Л

Розгорнений SWOT-аналіз інституційного механізму розвитку аграрного сектора України

1	2	3	4
Сильні сторони (S)	Експертні оцінки	Слабкі сторони (W)	Експертні оцінки
Спрямованість аграрної політики на світові інтеграційні процеси, що сприяє експорту аграрної продукції	5,0	Інституційні пастки, сформовані недосконалим державним регулюванням аграрних відносин	5,0
Сприятливий інвестиційний вимір для здійснення підприємницької діяльності в аграрному секторі	5,0	Несприятливе середовище для здійснення підприємницької діяльності у аграрному секторі	5,0
Ментальна прив'язаність селян до обробки землі, що забезпечує безперервність аграрного виробництва	4,9	Консервативний спосіб мислення аграрних суб'єктів господарювання	5,0
Розвиток різноманітних форм господарювання	4,6	Недосконала система апарату управління розвитку аграрного сектора	4,9
Цільове фінансування державних програм сільського та аграрного розвитку	4,1	Диспаритет цін	4,7
Підтримка цін через заставні закупівлі та бюджетних субсидій	4,1	Корумпованість політичних організацій	4,5
Розширення меж орендних відносин	4,0	Значні трансакційні витрати для реєстрації власності	4,4
Щороку встановлюється розмір кредитної ставки, що компенсується державою	4,0	Малий технологічний досвід	4,4
Формування організації Аграрного фонду, метою якого є підтримка цін на аграрному ринку	4,0	Хронічна недовіра інституції влади та продукувані нею нормам	4,1
Позитивні зміни індексів відносно цін на матеріально-технічні ресурси.	3,8	Недостатність соціальної відповідальності суб'єктів аграрних відносин	4,0
Наявність висококваліфікованих наукових кадрів	3,8	Недосконалий механізм застави, який би міг забезпечити зобов'язання	3,9
Аграрний ринок є представником ринку чистої конкуренції	3,6	Затягнення у часі дії мораторію на продаж землі	3,9
Економічна свобода суб'єктів господарювання	3,5	Посилення процесів урбанізації	3,8
Частина правил укладання угод запозичена з розвинутих країн, що робить інституцію контрактиції адаптивною до європейських стандартів	3,5	Низький рівень використання аграрними суб'єктами господарюванні нецінових методів боротьби конкуренції	3,1

Продовження додатка Л

1	2	3	4
Позитивний вплив релігійних ідей на розвиток аграрного сектора	3,0	Ментально-соціальне обмеження свободи підприємницької діяльності	3,7
Невимогливість працівників до умов праці	3,0	Низький рівень розвитку інформаційно-консультаційної інфраструктури в Україні	3,6
Стратегічне значення аграрної продукції зумовлює особливу увагу державного апарату управління на проблеми її розвитку	3,0	Нечіткість правил надання державної фінансової підтримки та нецілеспрямованість	3,5
Велика увага до розвитку села з боку законодавців, що підтверджується кількістю державних програм, спрямованих на вирішення проблем сільських громад	3,0	Недосконалість механізмів економічної та моральної мотивації організації інноваційних процесів	3,4
		Низький рівень іміджу аграрних професій	3,3
Можливості (O)		Загрози (T)	
Реалізація стратегії розвитку аграрного сектора національної економіки	5,0	Неефективне фінансування державних програм розвитку аграрного сектора	5,0
Рационалізація використання стратегічного потенціалу аграрного сектора національної економіки	5,0	Низький рівень соціальної відповідальності аграрних суб'єктів за вплив на соціальне та екологічне середовище	5,0
Залучення аграрних професійних об'єднань до участі в управлінні аграрним розвитком	5,0	Високий рівень трансакційних витрат в аграрному секторі	5,0
Систематизація аграрного законодавства	4,8	Зміна законодавчої бази	4,7
Формування правових актів-стимулів сталого землекористування	4,7	Суб'єктивізація нормативних рішень	4,6
Розвиток інфраструктурного забезпечення розвитку аграрних підприємств	4,6	Підвищення трансакційних витрат у зв'язку з корумпованістю влади	4,5
Підвищення рівня аграрного менеджменту	4,6	Формалізація інституційного забезпечення без реалізації норм	4,4
Підвищення законодавчо-судових гарантій виконання угод	4,5	Інституційні пастки інтеграційних процесів	4,3
Об'єднання зусиль аграрних виробників з метою координації діяльності	4,5	Низький рівень інтеграції науки у виробництво	4,1
Фінансово-законодавче підкріплення реалізації інноваційних процесів на аграрних підприємствах	4,3	Фінансова дестабілізація в економіці країни	3,9

Продовження додатка Л

1	2	3	4
Оптимальний розподіл повноважень між державними та регіональними органами влади	4,2		
Забезпечення гарантій захисту прав закордонних інвесторів	4,2		
Підвищення іміджу аграрних професій	4,1		
Зменшення впливу неформальних бар'єрів аграрного розвитку	4,0		

Примітка. Сформовано авторами.

Додаток М

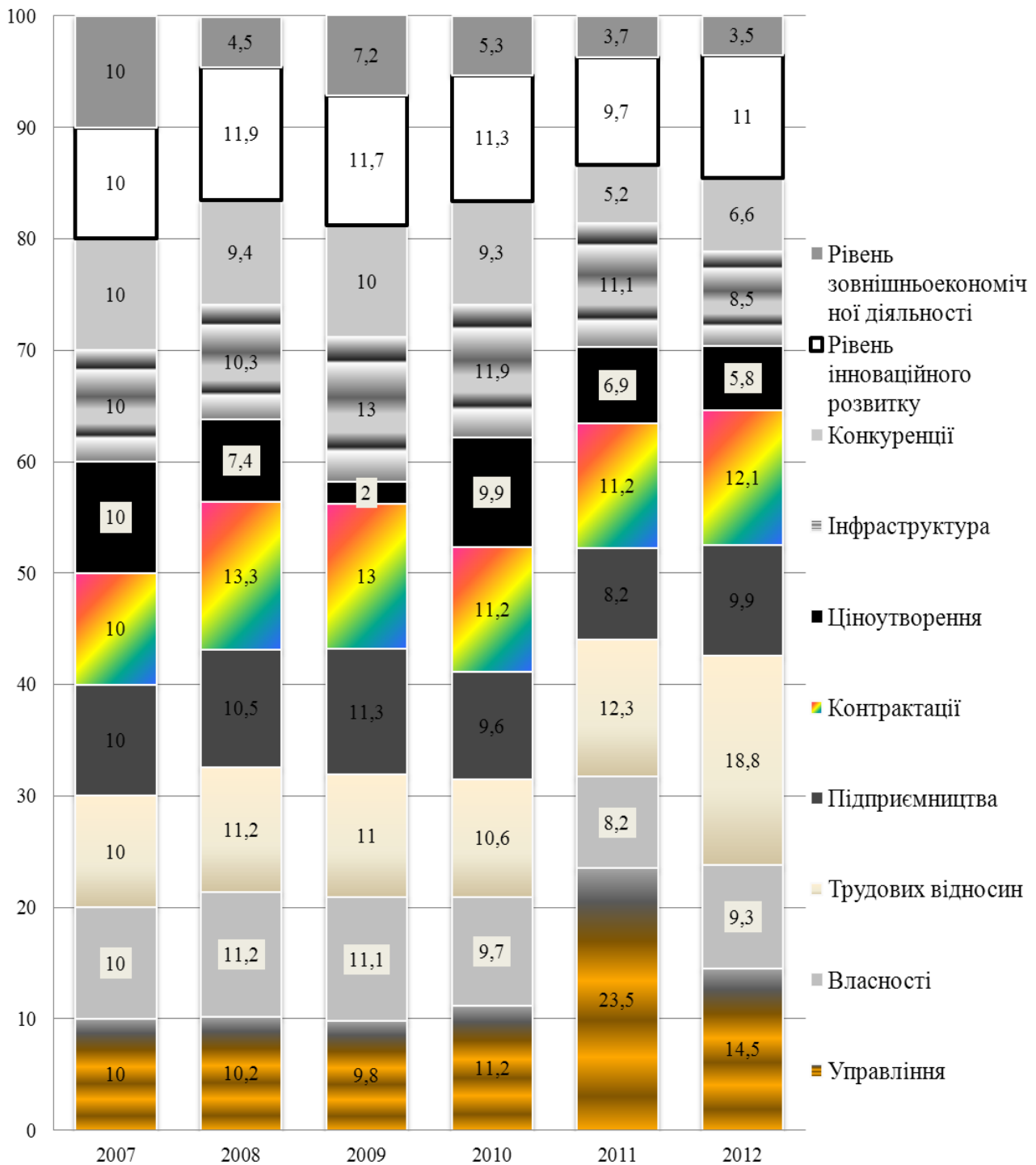


Рис. М.1. Динаміка зміни частки інституцій у інституційному механізмі розвитку аграрного сектора економіки

Примітка. Побудовано автором на основі табл. 2.10.

Продовження додатка Н

Таблиця Н. 3

Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах Чернівецької області, %

Вид продукції	2009	2010	2011
Зернові та зернобобові культури	-2,9	-5,6	12,5
Насіння соняшнику	28,5	27,7	24,6
Цукрові буряки (фабричні)	-38,3	25,6	95,7
Овочі відкритого ґрунту	40,7	36,2	-14,6
Картопля	12,1	76,6	-7,7
Плоди	-20,1	-66,0	-27,1
Усього продукції рослинництва	0,5	-0,3	15,4
Молоко і молочні продукти ¹	-4,0	-12,6	-2,5
Велика рогата худоба на м'ясо	-29,7	-33,5	-18,2
Свині на м'ясо	1,5	-5,5	-7,9
Вівці та кози на м'ясо	-21,4	-33,6	-6,7
Птиця на м'ясо	-32,2	-1,6	13,3
Яйця	6,9	12,8	55,5
Вовна	-13,3	-83,6	16,9
Усього продукції тваринництва	-2,9	-1,9	10,9

Продовження додатка Н

Таблиця Н. 4

Урожайність сільськогосподарських культур на сільськогосподарських підприємствах, ц з 1 га площі, з якої зібрано врожай

Вид продукції	2009	2010	2011
Зернові і зернобобові культури	34,1	33,4	45,6
Цукрові буряки (фабричні)	75,7	235	324
Соняшник на зерно	14,0	13,0	16,0
Соя	11,0	24,0	21,2
Ріпак	25,4	14,8	18,1
Пшениця	35,3	26,2	38,3
Жито озиме	18,6	11,5	23,9
Ячмінь	21,7	18,2	27,0
Кукурудза на зерно	46,7	63,6	76,8
Овес	13,8	9,9	21,3
Зернобобові культури	19,6	15,7	13,8
Гречка	8,7	6,0	6,9
Кормові коренеплоди	258,8	120,5	121,4
Кукурудза на силос та зелений корм	158,3	174,5	188,1
Однорічні трави на сіно	34,0	42,9	50,0
Багаторічні трави на сіно	27,0	26,8	25,5
Плоди та ягоди	74,1	86,4	80,6
Картопля	143,4	96,7	169,4
Овочі	138,5	123,5	143,3

Таблиця Н.5

Структура товарної продукції сільськогосподарських підприємств Чернівецької області, %

Вид продукції	Фактичне значення	Оптимальне рішення
Зернові та зернобобові культури	5,1	6,1
Цукрові буряки	1,8	1,8
Олійні культури	12,2	6,2
Картопля	5,7	4,2
Овочі відкритого ґрунту	6,2	5,5
Кормові культури	8,7	8,5
Усього рослинництва	39,7	32,3
Молоко	9,8	22,5
М'ясо	50,5	45,2
Усього тваринництва	60,3	67,7
Разом	100,0	100,0

Примітка. Змодельовано на основі запропонованої оптимізаційної моделі та джерел [167; 168].

Наукове видання

**Лопатинський Юрій Михайлович
Кифяк Вікторія Іванівна**

**Розвиток аграрного сектора
національної економіки
на інституційних засадах**

Монографія

Літературний редактор **Лукул О.В.**

Підписано до друку 07.11.2014. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Умов. друк. арк. 14,41.
Тираж 300. Зам. №187.

Видавництво Чернівецького національного університету
58012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК №891 від 08.04.2002 р.

Виготівник: Яворський С. Н.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ №18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. 099 73 22 544